

શ્રી શક્તિ ગીતા.

સુ. ૧૧૮ ૨૬

(પ્રથમ ખંડ)

II
19 26

25/5/19 26

પ્રકાશક :

શ્રી શક્તિ સેવા સમાજ.

અમદાવાદ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાક ૧૨૮૫૦ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ - રીડિંગ ગાતા

વિષય ક્રમ : ૬ ઓપિંગ

વર્ષ બીજું

ૐ

॥ નમશ્ચંદિકાયૈ ॥

શ્રી શક્તિ ગીતા.

(પ્રથમ ખંડ)

પ્રયોજક :

શ્રીયુત્ નાનાલાલ ભાગિશંકર ભટ્ટ.

અમદાવાદ.

પ્રકાશક :

રમણલાલ ગાંડાભાઈ પાઠક, બી. એ.

જયંતીલાલ માણેકલાલ મહેતા.

નરવરલાલ ચુનીલાલ પાઠક.

મંત્રીઓ : શ્રી શક્તિ સેવા સમાજ.

કોંકડીઆની પોળ, અમદાવાદ.

મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૨૯૫૦

પ્રથમાવૃત્તિ] સર્વ હક્કં સ્વાધિન. [પ્રત ૧૫૦૦

અમદાવાદ-પાચકુવા, ચાર રસ્તા.

શ્રી હરિદુર પ્રિ. વર્કસમા શા. હાલ્દાભાઈ દોશતરામે છાપ્યુ.

શ્રી શક્તિ સેવા સમાજ તરફથી

અત્યાર સુધીમાં આપેલાં ભેટનાં પુસ્તકો.

૧. ગાયત્રી:-ભગવાન્ આદ્યશંકરાચાર્યનું તથા સાયણાચાર્યનું ભાષ્ય તથા સમન્વ્યાહૃતિ અથ સહિત રૂ. ૦-૪-૦
૨. શ્રી શક્તિ મહિમ્ન:-મહર્ષિ દુર્વાસા પ્રણિતમ્. ભાષા ટીકા સાહિત રૂ. ૦-૮-૦
૩. શ્રી ત્રીપુર મુંદરીનો રંગીન ફોટો.
૪. ગીતમાળા.

હવે પછીથી તૈયાર થતાં પુસ્તકો.

૧. શ્રી શક્તિ ગીતા:- (દ્વિતિય ખંડ)
૪. સદાચાર પાલન.
૫. નારી ધર્મ સંપૂર્ણ પુસ્તક.
૬. ગાયત્રી ઉપાસના.

ઉપરનાં પુસ્તકો મળવાનું ઠેકાણું:-

- ૧ પાટક નરવરલાલ ચુનીલાલ, મત્રી.
કોઠડીઆની પોળ-અમદાવાદ.
- ૨ ટેલભટ્ટ મણીલાલ રાજરામ.
રાયપુર, જલકુકડીની પોળ-અમદાવાદ.
- ૩ સી. ડાહ્યાભાઈની કંપની.
રીચીરોડ, પાડાપોળ સામે-અમદાવાદ.
- ૪ શા. રા. નાથુભાઈ હીરાલાલ-સુરત.
- ૫ શા. રા. પંડ્યા ચુનીલાલ જ્વેશંકર-નડીયાદ.
- ૬ શા. રા. ઉમેદભાઈ અંબાલાલ-નાપાડ.
- ૭ શા. રા. રામશંકર મગનલાલ-વીરમગામ.

કાર્યવાહક મંડળ.

પ્રમુખ:

રાવબહાદુર રામપ્રસાદ મગનલાલ મહેતા, બી. એ. એલ. એલ. બી.
ડે. આસી. પોલી. એજન્ટ, ગોધરા (રેવાકાંઠા)

ઉપપ્રમુખ:

રા. રા. ડાહ્યાભાઈ રેવાશંકર પાઠક, બી. એ. એલ. એલ. બી. સબજજ ખેડા
સાંલીસીટર પૂર્ણાનંદ મહાનંદ ભટ્ટ. મુંબાઈ.
રા. રા. વે. શા. સં. બાળકૃષ્ણભાઈ પુરુષોત્તમભાઈ પૌરાણીક.
રા. રા. અંબાલાલ જેઠાલાલ, અમીન બીકામ અમદાવાદ.

આચાર્ય:

રા. રા. વે. શા. સં ગણપતરામ ત્રંબકરામ, યાત્રિક ચિંતામણી.

ટ્રસ્ટીઝ:

જેશી ગીરજશંકર હરીશંકર, જ્યોતિષોપાધ્યાય કાવ્યભૂષણ,
બાબુ શીવપ્રસાદ બી. પાંડે.
રા. રા. પોપટલાલ ભોગીલાલ વસા.

ઑડીટર:

રાવસાહેબ મોહનલાલ બાપુલાલ રાવળ.

મંત્રીઓ:

રા. રા. રમણલાલ ગાંડાભાઈ પાઠક, બી. એ.
રા. રા. જયંતીલાલ માણેકલાલ મહેતા.
રા. રા. નટવરલાલ ચુનીલાલ પાઠક.

સહયો:

રા. રા. હરીપ્રસાદ બાપાલાલ વ્યાસ
રા. રા. દેશવલાલ કુરુક્ષાશંકર પાઠક
રા. રા. દેવશંકર મોતીલાલ વ્યાસ
રા. રા. બાબુરાવ રણુછોડલાલ
વૈધરાજ
રા. રા. પંડિત શંકરપ્રસાદ મીશ્ર
ડૉ. ઠાકોરપ્રસાદ એન. ભટ્ટ,
એલ. સી. પી. એન્ટ. એસ.

રા. રા. કનૈયાલાલ મગનલાલ બાની
રા. રા. જયકૃષ્ણ હરીકૃષ્ણ પુરાણી
(રેવાકાંઠા)
રા. રા. વકીલ રતનેશ્વર ભવાનીશંકર
રા. રા. બાલાશંકર મગનલાલ
રા. રા. પ્રાણુલાલ રેવાશંકર પાઠક
રા. રા. સાકરલાલ માણેકલાલ રાઠ
રા. રા. શુભજીલાલ જડાશંકર મુકલ

ॐ
॥ नमश्चंडीकायै ॥

બે બેલ.

શ્રી શક્તિ સેવા સમાજના સભ્યોના કરકમળમાં આ ચોથું પુસ્તક મુક્તાં ઘણોજ હર્ષ થાય છે, આ પુસ્તક આત્મજ્ઞાન આપનાર છે એટલુંજ નહીં પણ તે સાથે બીજા ધર્મો જેવા કે “નારી ધર્મ” “વણે ધર્મ” મંત્ર યોગના સોળ અંગો, તથા “આર્યોનું નૈતિક જીવન” વિગેરે વિષયોથી ભરપૂર છે આ પુસ્તકનો આખો અથ લગભગ સાતસં પાનાનો થવાનો સંભવ છે. તેમાંથી પ્રથમ ખડ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યાથી બાકીનાં પાંચસેં પાનાનો દ્વિતીય ખડ હવે પછી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે. આ શક્તિ ગીતા નામનો અથ ઘણોજ મનન કરવા યોગ્ય છે તેમાં પ્રવૃત્તિ ધર્મ ને નિવૃત્તિ ધર્મ વિષે પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું છે, પ્રવૃત્તિ ધર્મ એજ નિવૃત્તિ ધર્મમાં લઈ જનાર છે. માટે પ્રવૃત્તિ ધર્મ શાસ્ત્રમાં કહેલી રીતે વિધિસર આચરવામાં આવે તો અવસ્ય નિવૃત્તિ પરાયણ થવાય છે. શ્રી મહાદેવીએ નારીઓના ત્રણ સ્વરૂપ કહ્યાં છે, એ ત્રણે સ્વરૂપને સતી સ્ત્રી ધારણ કરી શકે છે: સતી સ્ત્રી પૂજનિય છે, તથા તેમનું અપમાન કરવાથી મારુંજ અપમાન થાય છે એમ શ્રી દેવીએ સ્વમુખે કહેલું છે તેથી આર્ય સ્ત્રીઓની ભરતખડમાં કેટલી બધી પ્રતિષ્ઠા છે. તે આ શક્તિ ગીતાના અધ્યયનથી જણાશે.

મંત્રયોગના સોળ અંગોનું દૂક વિવેચન કરવામાં આવેલું છે તે જાણવાથી પોતાના ઉપાસ્ય દેવનું પૂજન કેવી વિધિથી કરવું એ

જાણવામાં આવશે અને તે પ્રમાણે પૂજન કરવાથી ક્રિયાની સિદ્ધિ થાય છે એમ શાસ્ત્રમાં તેમજ ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માએ પોતાના સ્વમુખે કહેલું છે:—વિવિહીનમસ્ટ્રશાન્તં મંત્રહીનમદક્ષિણમ્ । શ્રદ્ધા વિરહિતં યજ્ઞં તામસં પચિચક્ષતે ॥ (અ. ૧૭. શ્લો. ૧૩.) વિધિહીન મત્રયોગ સંહિતામાં કહેલી વિધિ વિનાનો, અન્નદાનથી રહિત-દાન પાત્ર જોઈને અપાય તોજ તે દાન કહેવાય છે, મત્રરહિત મત્રયોગના સોળ અંગમાં જે તે પૂજન વળતે જે તે મત્ર લખવાનો તે મત્ર, અદક્ષિણાવાળો-દક્ષિણા રહિત અર્થાત્ જે યજ્ઞને માટે જેવા પ્રકારની દક્ષિણા કહેલી હોય તે, શ્રદ્ધા રહિત અર્થાત્ સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા રહિત, યજ્ઞને તામસ યજ્ઞ કહે છે. આ ઉપરથી જાણવામાં આવશે કે ઘણા મનુષ્યો ક્રિયા તો કરે છે પણ તેથી ક્ષણની સિદ્ધિ થતી નથી તેથી મૂળ્ય છે, પણ ઉપર કહેલી વિધિનો વિચાર કરશે અને તે પ્રમાણે ક્રિયા કરશે તો અવશ્ય ક્ષણની પ્રાપ્તિ થશે.

વળી કર્મ-ઉપાસના અને જ્ઞાનના પ્રકાર સારાંશ રૂપે જાણવામાં આવ્યા છે. આર્યોનું નૈતિક જીવન કેવા પ્રકારનું હતું તે પાશ્ચાત તરફના પુરુષોના ઉદ્ગાર સહિત વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, તે પછી વિજ્ઞાપનના મથાળે મુકેલા શ્લોકના અર્થનો વિચાર કરવામાં આવી તેનું પાલન કરવામાં આવશે તો આ સંસારમાં મનુષ્યને અબ્યુદય પ્રાપ્ત થયા વિના રહેશે નહીં “વર્ણ ધર્મનો વિચાર” ઘણોજ અગત્યનો છે, “વર્ણ ધર્મ” એ આર્યોનો પ્રાણ છે તેથી તેની રક્ષા અવશ્ય કરવાની છે, તે વિષે કેટલુંક વિવેચન કરવામાં આવેલું છે ને બાકી રહેલું દ્વિતિય ખંડમાં કરવામાં આવશે.

છેવટે આ શ્રી શક્તિ ગીતાના ટીકાકાર શ્રીયુત્ નાનાલાલભાઈના સંબંધમાં કેટલુંક વર્ણવાની આજ્ઞા માગુ છું. શ્રીયુત્ નાનાલાલ-

ભાઈ ભદ્ર મેવાડા જ્ઞાતિના છે, તે સત્તાવીસ વર્ષથી વેદાંતના ગ્રંથોનું અધ્યયન કરે છે, વર્ણ અને આશ્રમ ધર્મના પાલન ઉપર તેમનો આગ્રહ છે, બ્રાહ્મણના પદ્ કર્મ અવશ્ય કરવાં જોઈએ એમ તે માને છે, અને આચરે છે, તે પોતે આજ નવ દશ વર્ષ થયા પોતાને ઘેર શ્રી ગીતાભાષ્ય, ઉપનિષદ ભાષ્ય, બ્રહ્મસૂત્ર ભાષ્ય, પંચદશી, શમ્ભુજી, આત્મપુરાણ વીગેરે ગ્રંથોનું નવથી દશ વાંચ્યા સુધી અધ્યયન કરે છે, અને તેનો લાભ ખીજા બ્રહ્મણને આપે છે, તે, અચરતલાલ વૈરાગીના અન્નક્ષેત્રમાં સ્થિતિ કરી રહેલા પરમપૂજ્યનિય માહાત્મા શ્રી 'પ્રજ્ઞાચક્ર' માહારાજના પરમ શિષ્ય છે, પૂજ્યપાદ પ્રજ્ઞાચક્ર માહારાજ સમાધિસ્થ થયા છે, છતાં તેમની છાત્રા, તેમજ યજ્ઞવેદનું નિત્યકર્મ, શ્રીવિષ્ણુ સહસ્રનામ, મહિમ્ન સ્તોત્ર, સ્ત્રિઓનું નિત્યકર્મ વીગેરે પુસ્તકો શ્રીયુત નાનાલાલભાઈ આજ કેટલા વર્ષો થયાં મુમુક્ષુઓને વિના મૂલ્યે આપે છે, તેમણે નીચેના ગ્રંથો આ શક્તિ સમાજની મારફતે પ્રસિદ્ધ કરવા માટે વચન આપેલું છે, માટે સમયાનુસાર તે ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે.

ગ્રંથોનાં નામ.

(૧) વિવેક ચૂડામણિ-પદ્યછંદ, અન્વય, પદાર્થ વિવેચન સહિત, ચારસો પાના.

(૨) શ્રી અષ્ટાવક્ર ગીતા-પદ્યછંદ, અન્વય, પદાર્થ વિવેચન સહિત.

(૩) શ્રીદત્તાત્રેય વિરચિતા “ અવધૂત ગીતા ” પદ્યછંદ, અન્વય, પદાર્થ વિવેચન તથા તેમના જીવન વૃત્તાન્ત સહિત.

(૪) શ્રીકાદંકોપનિષદ ભાષ્યાર્થ મળ, અર્થ, અન્વય, ભાષ્યના વિવેચન સહિત.

(૫) શ્રીમદ્વિઠ્ઠાચાર્ય કૃત શત શ્લોકી મૂળ. અન્વય, પદાર્થ તથા વિવેચન સહિત.

(૬) સાધન વિચાર, (૭) ધર્મ વિચાર, (૮) શ્રી ગણેશ ગીતા, (૯) શ્રી શંભુ ગીતા, (૧૦) નારીધર્મ, (૧૧) વિષ્ણુ ગીતા, (૧૨) સન્યાસ ગીતા (૧૩) સૂર્ય ગીતા (૪) વેદાંત પ્રવેશિકા (૧૫) પંચદશીનો વેદાંત પ્રક્રિયા પુરતો સાર.

ચાલુ જમાનો કેવલ અંધ શ્રદ્ધાનો છે. પરંતુ તે વડે ક્રિયા સિદ્ધ થઈ શકે સિદ્ધિ થતી નથી માટે પોતાના ઇષ્ટની ઉપાસના પદ્ધતિ સર કરી તેમાં આશ્રય રહેવાથીજ ઇષ્ટ પ્રાપ્તિ થાય છે, સર્વે મનુષ્યો સુખની ઇચ્છા કરે છે, પણ તે સુખની પ્રાપ્તિને માટે વિધિસર કર્મ કરતા નથી પછી તે સુખ નેમને મળવું દુર્લભ છે, માટે વિનંતિ કરવાની છે કે મહાન જ્યોતિર્મયી ચિત્તિશક્તિના પરમ ઉપાસક બની આ સસારમાંથી સાર રૂપ તેના નામના મહિમામાં નિમગ્ન રહી તમારો વ્યવહાર ગૌણ રૂપે કરશો તો પરમ પદની પ્રાપ્તિ થયા વિના રહેશે નહીં, માટે શ્રીશક્તિ સમાજના સલાસદ રહી અન્યને તેમાં દાખલ થવા માટે ઉપદેશ કરી ઉપર જણાવેલા આત્મજ્ઞાનના ગ્રંથોનો જ્ઞાન લઈ તમારું જીવન સાફલ્ય કરો એજ મારા તરફના મારા બે બોલ છે. તથાસ્તુ.

તમારો સદાનો શક્તિ ઉપાસક,

નરવરલાલ ચુનીલાલ પાઠક.

કાકડીયાની પોળ, સારંગપુર,

અમદાવાદ

॥ ॐ तत्सत् ॥
विज्ञापन .

(સ્વચ્છરાવૃત.)

દેહસ્ત્રીપુત્રમિત્રાનુચર હય, વૃષાસ્તોષ હેતુર્મમેત્થં ।
સર્વેસ્વાયુર્નયન્તિ પ્રથિતમલમમીમાંસમીમાંસયેહ ॥
एते जीवन्ति येन व्यवहृतिपटवो येन सौभाग्यभाज-
स्तं प्राणाधीशमन्तर्गतममृतममुं नैव मीमांसयन्ति ॥

ભાવાર્થ:—આ જગતના સર્વે લોક સ્થૂળ શરીર, પુત્ર, મિત્ર, સેવક, ઘોડા ને બળદો એજ મારા સુખનાં સાધનો છે, એમ માની તેમને પુષ્ટ કરવા માટે પોતાનાં કુલ, શીલ, વિદ્યા એ વડે પ્રાપ્ત થયેલુ પોતાનું પ્રસિદ્ધ જીવન એ માંસનાં પુતળાં કેવી રીતે રૂષ્ટપુષ્ટ થાય તે વિચારની પાછળ વ્યતિત કરે છે. પરંતુ ઉપર જણાવેલાં તે પુતળાં જે પરમાત્મહત્તી કૃપા વડે જીવે છે, પોતપોતાનો વ્યવહાર કુશળતાથી કરે છે તથા જેની સત્તા વડે તેમનો સઘળો વ્યવહાર આનંદમય થાય છે એવાં અંતર્યામીરૂપે રહેલાં અમૃતરૂપ, અનુભવસિદ્ધ ને પ્રાણનાં નિયતા જે પરમ ચિત્તિ શક્તિ તેના સબંધી જરા પણ વિચાર કરતા નથી એ તેમની મૂર્ખતાનું પરમ આશ્ચર્ય છે. [શતશ્લોકી શ્લોક ૫]

સર્વ વ્યાપક, સર્વ જીવનો હિતકારી, તથા પૃથ્વીના સર્વે ધર્મોના પિતારૂપ સનાતન ધર્મમાં નિર્ગુણ તથા સગુણ ઉપાસના રૂપે બે બેદ છે. યદ્યપિ અવતાર ઉપાસના, ઋષિ દેવતા પિતૃ ઉપાસના તથા ક્ષુદ્ર તામસિક શક્તિયોની ઉપાસરૂપે સનાતન ધર્મમાં સઘળા અધિકારના ઉપાસકોને માટે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની ઉપાસનાઓ બેવામાં આવે છે.

પરંતુ અવતાર ઉપાસના તો પચસગુણ ઉપાસનાની અન્તર્ગત છે. શ્રી વિષ્ણુ ભગવાન, શ્રી સૂર્ય ભગવાન, શ્રી ભગવતી દેવી, શ્રી ગણેશ ભગવાન, તથા શ્રી સદાશિવ ભગવાન, એ પાંચ સગુણ ઉપાસ્ય દેવતાઓમાં સઘળા અવતારોનું વર્ણન જોવામાં આવે છે, કેમકે સગુણ ઉપાસનાની પૂર્ણતા લીલામયસ્વરૂપ વિના ઉપાસકના અનુભવમાં આવી શકતી નથી, તથા ઋષિ દેવપિતૃ ઉપાસના તથા અન્ય ક્ષુદ્ર ઉપાસનાનો અધિકાર સદામ રાજ્ય સાથે સંબંધ રાખે છે.

નિર્ગુણ ઉપાસનામાં સર્વ સાધારણ લોકોનો અધિકાર હોતો નથી. નિર્ગુણ ઉપાસના અરૂપ, ભાવાતીત, વાક મન તથા બુદ્ધિથી અગોચર આત્મ સ્વરૂપની ઉપાસના છે. નિર્ગુણ ઉપાસના કેવલ આત્મ જ્ઞાનવાળા તત્ત્વજ્ઞાની મહા પુરુષો તથા જીવનમુક્ત સંન્યાસિયોને માટે જ ઉપયોગી છે; પણ સગુણ ઉપાસના તો સર્વ શ્રેણીના ઉત્તમ ઉપાસકોને માટે હિતકારી છે. તેથી પૂજ્યપાદ મહાપિયોએ તેના સિદ્ધાન્તનો અધિક પ્રચાર શાસ્ત્રોમાં કરેલો છે. સૃષ્ટિના સ્વાભાવિક પચ તત્ત્વ છે. તે પાચ તત્ત્વાનુસાર પચ ઉપાસનાનું વિધાન કરેલું છે, તેથી જે તે ઉપાસક પોતાનાં ઇષ્ટ માનેલા દેવની ઉપાસના કરી પરમ તત્ત્વને પામે એજ પરમ રહસ્ય સનાતન ધર્મમાં રહેલું છે. પચ ઉપાસનામાંથી જેમને, જે ઇષ્ટ ઉપર પ્રીતિ હોય તે ઇષ્ટને મુખ્ય માની ખીજ ચારને ગૌણ માની પોતાના ઇષ્ટની ઉપાસનામાં સાધકે આરૂઢ થવાનો પ્રયત્ન કરવો એજ મુખ્ય કર્તવ્ય અને પરમ પદને પામવાનો સુલભ માર્ગ છે. કોઈ કહેશે કે શ્રી દેવી ગીતા નામનું પુસ્તક ગુર્જરી દીક્ષા સાથે પ્રસિદ્ધિ માં છે તો પછી આ નવીન શક્તિગીતા કેમ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે તે સંકાના સમાધાનમાં કેહવાનું કે દેવીગીતા કેટલેક અંશે અપૂર્ણ છે અને શ્રી શક્તિ ગીતા સંપૂર્ણ ઉપનિષદનાજ સાગ્રહ છે. આ

શ્રી.શક્તિગીતા વેદ-વિજ્ઞાન, સનાતન ધર્મનું અર્પણ રહસ્ય, ગંભીર અધ્યાત્મ તત્ત્વથી ભરપૂર છે, તેમજ નિર્ગુણ બ્રહ્મ તથા તેની ઉપાસનાનું રહસ્ય, સગુણ ઉપાસનાનું મહત્વ, તથા વિજ્ઞાન, વેદના કર્મકાણ্ড, ઉપાસનાકાણ্ড તથા જ્ઞાનકાણડનું મર્મ, સનાતન ધર્મના સઘળા ગંભીર સિદ્ધાંતોનો નિર્ણય, અધ્યાત્મતત્ત્વ, અધિ દૈવતત્ત્વ, અધિભૂતતત્ત્વ એ સર્વનો સાર આ ગીતામાં જોવામાં આવે છે. જ્ઞાનકાણડને વિધ કરનાર અહ કાર છે, ઉપાસનાકાણડને વિધ કરનાર સામ્પ્રદાયિક વિરોધ છે, તેજ પ્રમાણે કર્મકાણડને વિધ કરનાર દલ છે. માટે આ ગીતાનો પાઠ વિધિસર કરવામાં આવશે તો ઉપર જણાવેલાં વિધન કાઠપિણ રીતે સાધકને વિધ કરશે નહીં.

વાર્ણધર્મ.

સનાતન ધર્મ એ પૃથ્વી ઉપરના સઘળા ધર્મોના પિતા રૂપ છે, તથા તે પિતારૂપ હોવાથી સર્વે ધર્મો ઉપર સમાન દષ્ટિ રાખે છે, સનાતન ધર્મ કાઠપિણ ધર્મ સંપ્રદાયનું ખડન કરતો નથી. પરંતુ વિચારવાનું પિતા જે પ્રકારે પોતાના જૂદા જૂદા ગુણ સંપન્ન પુત્રોને પોતપોતાના ધર્મમાં તેમના અધિકાર પ્રમાણે નિયોજિત કરે છે, તેમ સનાતનધર્મ પણ સમસ્ત ધર્મ સંપ્રદાય, ધર્મ માર્ગ, ધર્મ પન્થ તથા ઉપધર્મોને ભિન્ન અધિકાર અનુસાર સહાનુભૂતિ સાથે કર્તવ્ય માર્ગમાં પ્રેરિત કરે છે સનાતન ધર્મનો સિદ્ધાન્ત ત્રીયે મુજબ છે:—

શ્રેયાન્ સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્મોત્ સ્વનુષ્ટિતાન્

સ્વધર્મેનિધનંશ્રેયઃ પરધર્મો મયાવહઃ ॥

અર્થ—વિશેષ ગુણ ન હોવા છતાં પણ જે ધર્મમાં જે ઉત્પન્ન થયો છે તેને માટે તે ધર્મજ મંગલદાયક છે પણ બીજાનો ધર્મ ઉત્તમ હોવા છતાં પણ તે ધર્મ પોતાનો નહિ હોવાથી મંગલરૂપ નથી. કેમકે

જે ધર્મમાં જોતો જન્મ થયો છે તેજ ધર્મની સ્યુલ-સુક્ષ્મ પ્રકૃતિ તેને અનુકૂલ હોય છે, અને તેથી તેજ ધર્મ તેનું કલ્યાણ કરનારો છે, માટે પોતાના ધર્મમાં મરવું એ સાર છે, પરંતુ પારકો ધર્મ તો ભય-જનક છે એજ કારણથી પરધર્મનું સનાતન ધર્મ કદી પણ ખંડન કરતો નથી પણ પ્રશંસા કરે છે, તેનો સિદ્ધાંત એવો છે કે:—

ધર્મયોગાધતે ધર્મોન સધર્મઃ કુધર્મઃ તત્ ।

અવિરોધિતુયો ધર્મઃ સધર્મો મુનિપુંગવ ॥

અર્થ:—જે ધર્મ અન્ય ધર્મને દોષ આપે છે તે સધર્મ કહેવાય નહીં પરંતુ કુધર્મ કહેવાય છે. જે ધર્મ કોઈ પણ ધર્મનો વિરોધ કરતો નથી તેજ વાસ્તવિક ધર્મ કહેવાય છે.

ધર્મના ચાર વિભાગ છે (૧) સાધારણ ધર્મ (૨) વિશેષ ધર્મ (૩) અસાધારણ ધર્મ (૪) આપદ ધર્મ. આ ચાર પ્રકારના ધર્મો પૈકી હાલમાં વિશેષ ધર્મ વિષે વિવેચન કરવામાં આવે છે કારણ કે તેમાં અધિકારની વિશેષતા કહેલી છે, અને તે વિશેષતા અનુસાર વિશેષ ધર્મની વ્યવસ્થા થાય છે, વિશેષ ધર્મના અનુકાનમાં પાત્રનો વિચાર રાખેલો છે, દષ્ટાંત રૂપે કહેવામાં આવે છે કે આર્ય ધર્મમાં જન્મ અનુસાર વર્ણનું અસ્તિત્વ સ્વિકારવામાં આવેલું છે, તથા તે અનુસાર તેમના જૂઠાં જૂઠાં કર્તવ્ય નિર્દેશ કરવામાં આવેલાં છે, તેમાં આધુનિક સુધારકો મતભેદ પાડે છે, ઘણા સુધારકોની એવી માન્યતા છે કે વર્ણની ભિન્નતાને ત્યાં સુધી તોડી નાખી બધી હિંદુ જાતિની એકતા કરવામાં નહીં આવે ત્યાં સુધી હિંદુ જાતિની ઉન્નતિ થવાની નથી. તેથી તેમનો મત વર્ણ ધર્મને નષ્ટ કરી સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ તથા સકળ પ્રકારની ઉન્નતિ મેળવવાનો છે, પરંતુ આર્ય જાતિના પ્રાચીન ઇતિહાસ

લક્ષ્યપૂર્વક વિચારવામાં આવશે તો માણુમ પડશે કે શ્રી રામચંદ્ર ભગ-
વાનના રાજ્યકાળમાં આર્ય પ્રજા જેટલી સુખ શાંતિમાં હતી તેટલી
શાંતિ ભૂતકાળમાં જોવામાં આવી નથી તેમજ ભવિષ્ય કાળમાં જોવામાં
આવવાનો સંભવ નથી. તેમના રાજ્યકાળમાં વર્ણવ્યવસ્થા સંપૂર્ણ રીતે
પ્રચલિત હતી, તેમણે પરશુરામને કહેલું છે કે આપ બ્રાહ્મણ છો તેથી
હું ક્ષત્રિય થઈ તમારા ઉપર બાણ કેમ ચલાવી શકું? શમ્યૂક નામનો
શદ્ર વર્ણનો મનુષ્ય તપશ્ચર્યા કરતો હતો, તે તપશ્ચર્યા કરવાનો તેને
અધિકાર નહોતો, તેમજ એ શદ્રની તપશ્ચર્યાના પાપથી એક બ્રાહ્મણના
છોકરાનું અકાળ મૃત્યુ થયું હતું. તેથી વર્ણની વ્યવસ્થા રાખવાની
ખાતર તે શદ્રનો નાશ કરવામાં આવ્યો હતો, વર્ણ ધર્મનો નાશ કર-
વાથી વર્ણસંકર પ્રજા થાય છે. અને તે વિષેનું કથન કુરુક્ષેત્રના રણ
સંગ્રામમાં ગાંડીવ ધનુષ્યનો ત્યાગ કરી શ્રી અર્જુન શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્મા
પ્રતિ વચન બોલ્યા હતા.

કુલશ્ચયે પ્રજયન્તિ કુલધર્માઃ સનાતનાઃ ।

ધર્મે નષ્ટે કુલંકૃત્સ્ત્ન મ ધર્મોભિ મવત્યુત ॥

સંગ્રામમાં પુરૂષોને મારવાથી કુલનો ક્ષય થશે, જેથી સનાતન
ધર્મ પણ નાશ પામશે, કુલ ધર્મનો નાશ થવાથી કુલમાં પાપ ફેલાઈ
જશે, પાપ ફેલાવાથી કુળની સ્ત્રિયો પાપિ થઈ વર્ણસંકર સન્તાનો
ઉત્પન્ન કરશે એ પ્રકારે વર્ણ ધર્મબ્રષ્ટ થઈ વર્ણસંકર સૃષ્ટિ થઈ જવાથી
કુળ નરકમાં પડશે આ પ્રમાણે વર્ણ ધર્મના નાશની આ શકામાં શ્રી
અર્જુને યુદ્ધ નહિ કરવા માટે કહેલું છે. આ ઉપરથી જણાશે કે આર્ય
ઇતિહાસનું મનન કરવામાં આવશે તો તેથી જણાઈ આવશે કે વર્ણ
ધર્મનો નાશ કરવાથી સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ થવાની નથી. શ્રી કૃષ્ણ પરમા-
ત્માને કાંઈ પણ કર્તવ્ય નહોતું હતાં તેમણે પણ વર્ણ ધર્મની રક્ષાને

માટે અવતાર ધારણ કરી વર્ણાનુસાર કર્મનું અનુદાન કરેલું છે તેમણે સ્વમુખે ગીતામાં કહેલું છે કે:—

નમે પાર્થાસ્તિ કર્તવ્યં ત્રિલોકેષુ કિંચન ।

નાનવાસમ વાસવ્યં વર્તણ્વચ કર્મણિ ॥

અર્થ:—સંસારમાં મારે કોઈ પણ પ્રકારનું કર્તવ્ય છે નહીં, તેમજ કોઈ પણ પ્રાપ્ત કરવાનું પણ નથી, છતાં હું કર્મમાં મગ્ન રહ્યો છું તેનું કારણ એવું છે કે જો હું આળસ રહિત થઈ કર્મ ન કરું તો મારો દાખલો લઈ સંસારના લોકો પણ ચંપટા રહિત થઈ પ્રમાદી થઈ જાય. આ પ્રમાણે વર્ણ ધર્મની રક્ષાની ખાતર ભગવાન કૃષ્ણચંદ્ર, ભગવાન રામચંદ્ર, મહા બળવાન અર્જુન, આદિ પુરુષો સદા કટીબદ્ધ રહેલા છે વળી ધર્મ રાજા યુધિષ્ઠિર રાજાના રાજ્યસૂય યત્નમાં શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્મા જો કે પૂર્ણાવતાર પરમાત્મા હતા છતાં પોતાનો ક્ષત્રિય કુળમાં જન્મ હોવાના કારણે બ્રાહ્મણોની સેવા કરેલી છે, વળી અંધરાજ ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાને આત્મબોધ આપવા માટે વિદુરજીને ઘણી વિનંતી કરી છતાં તેમણે કહ્યું કે:—

શ્લઘ્યોનાવહંજાતો માંતોઽન્યદ્ વક્તુમુત્સદે ॥

હું શ્લઘ્યોનીમાં ઉત્પન્ન થયો છું, તેથી મને ઉપદેશ કરવાનો અધિકાર નથી, એમ કહી પોતાના ભાઈને ઉપદેશ કરવામાટે સનતકુમારોને ખ્યાન યોગથી બોલાવી ધૃતરાષ્ટ્રને ઉપદેશ કરાવ્યો છે, પણ પોતે ઉપદેશ કર્યો નથી. માટે વર્ણ ધર્મની મર્યાદાનું પાલન કરવામાં મહા પુરુષોના હૃદયમાં કેવા પ્રકારની દઢ ભાવના હતી તે સોહજ જણાઈ આવશે. માટે સ્થૂળ શરીરની સાથે વર્ણ ધર્મનો ઘણોજ નિકટનો સંબંધ છે, તેથી જ્યાં સુધી શરીર છે ત્યાં સુધી વર્ણ ધર્મની રક્ષા કરી વર્ણ ધર્મનું યથાસ્થિત રીતે પાલન કરવું જોઈએ.

હવે વર્ણ ધર્મની રક્ષા કેટલી અધી ઉપયોગી છે તે વિષે વૈજ્ઞાનિક રહસ્ય સમજાવવામાં આવે છે. વર્ણ ધર્મ કોઈ મનુષ્યે બનાવ્યો નથી, પરંતુ પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણાનુસાર સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થએલી સ્વાભાવિક વસ્તુ છે. પ્રકૃતિના સત્ત્વ રજ, તથા તમ એ ત્રણ ગુણ છે, જ્ય તમોગુણના રાજ્યમાં ઉત્પન્ન થઈ રજોગુણમાં થઈ સત્ત્વ ગુણની તરફ જાય છે, તથા અંતે સત્ત્વ ગુણની પરાકાષ્ટાને પામીને ગુણાતીત જ્ઞાનમાં લીન થઈ જાય છે. આ ત્રણ ગુણોમાંથી જીવની ઉન્નતિનો ક્રમ છે, તેને વર્ણ ધર્મ કહેવામાં આવ્યો છે. જ્યાં સુધી જીવ તમોગુણમાં રહે છે ત્યાં સુધી તે શ્દ્ર કહેવાય છે, પણ જ્યારે તેથી આગળ વધી રજો મિશ્રિત તમો ગુણનો અધિકાર મેળવે છે ત્યારે તે વૈશ્ય કહેવાય છે, વળી જ્યારે તેથી પણ વધારે ઉન્નત થઈને રજો મિશ્રિત સત્ત્વગુણની અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તેનો ક્ષત્રિય વર્ણ કહેવાય છે, તથા તેથી આગળ વધીને રજ તમોહીન શુદ્ધ સત્ત્વગુણની અવસ્થામાં આવે છે ત્યારે તેને બ્રાહ્મણ કહેવામાં આવે છે. એ પ્રકારે સંસારના ત્રણ ગુણો અનુસાર ચાર વર્ણ સ્પષ્ટ તથા અસ્પષ્ટ રૂપથી જોવામાં આવે છે આ પ્રમાણે હિન્દુ સમાજમાં ચાર વર્ણની સ્વાભાવિક વ્યવસ્થા છે. આ સ્વાભાવિક સ્થિતિનો નાશ કરવાથી હિન્દુ જાતિ ઉન્નતિ નહિ પામતાં નાશ પામશે. પૃથ્વીના અન્ય દેશોમાં પ્રાકૃતિક પૂર્ણતા ન હોવાથી ત્યાં ત્રણ ગુણોની પૂર્ણતા નથી અને તેથી તે સમાજોમાં વર્ણ ધર્મની સ્વાભાવિક સમાજ ગત વ્યવસ્થા જોવામાં આવતી નથી તેથી સમાજોનો સ્વભાવ જોઈ પોતાની પૂર્ણ સ્થિતિથી વ્યુત થવા માટે જે હિન્દુ સમાજ પ્રયત્ન કરે છે તે કેટલા મૂર્ખા છે તે સહેજ જણાઈ આવશે આ વર્ણ વ્યવસ્થા કેવળ મનુષ્ય યોનિમાં જ છે એમ નહિ પણ મનુષ્યની નીચેની

યોનિમાં પણ વર્ણ ધર્મની વ્યવસ્થા જોવામાં આવે છે તૈત્તિરીય સંહિતામાં લખેલું છે કે :—“બ્રાહ્મણો મનુષ્યાણાં અજઃ પશૂનાં” “રાજન્યો મનુષ્યાણામવિઃ પશૂનાં” “વૈશ્યો મનુષ્યાણાં ગાવઃ પશૂનાં” “શૂદ્રો મનુષ્યાણાં અશ્વઃ પશૂનાં”

અર્થ:—મનુષ્યની પેઠે પણ યોનિમાં બકરો આદિ બ્રાહ્મણ પશુ છે, સિંહ આદિ ક્ષત્રિય પશુ, ગાય આદિ વૈશ્ય પશુ, તથા શુદ્ર પશુ અશ્વ આદિ છે. પક્ષિઓમાં શુક્ર કબુતર આદિ બ્રાહ્મણ, બાજ, તીતર આદિ ક્ષત્રિય, મોર આદિ વૈશ્ય, તથા દાગ ગીધ આદિ શુદ્ર, પક્ષી છે વૃક્ષોમાં પણ વડ અશ્વત્થ આદિ બ્રાહ્મણ, શાલ, સગવાન, આદિ ક્ષત્રિય. આમ આદિ વૈશ્ય તથા વાંસ આદિ શુદ્ર વૃક્ષ છે એ પ્રમાણે કાષ્ઠ આદિમાં પણ ચાર વર્ણોની વ્યવસ્થા શાસ્ત્રમાં બતાવેલી છે.

વૃક્ષાયુર્વેદમાં લખેલું છે કે:—જે કાષ્ઠ લઘુ કોમળ અને ખીળ કાષ્ઠ સાથે સહજમાં મળી શકે છે તે બ્રાહ્મણ જાતિનું વૃક્ષ છે, જે કાષ્ઠ લઘુ તથા દૃઢ છે તથા અન્ય કાષ્ઠની સાથે મળી શકતું નથી તે ક્ષત્રિય જાતિય છે, કોમળ તથા ભારે કાષ્ઠ વૈશ્ય જાતિય તથા દૃઢ અને ભારે કાષ્ઠ શુદ્ર જાતિય કહેવાય છે. કાષ્ઠ પ્રમાણે મૃતિકામાં પણ ચાર વર્ણ જોવામાં આવે છે જેમકે શ્વેત વર્ણની મૃતિકા બ્રાહ્મણ, લાલ વર્ણની મૃતિકા ક્ષત્રિય, પીત-પ્રાણા વર્ણની મૃતિકા વૈશ્ય તથા કૃષ્ણ વર્ણની મૃતિકા શુદ્ર જાતિય કહેવાય છે. મનુષ્યની નીચેની યોનિયો પ્રમાણે ઉપરની દેવ યોનિઓમાં પણ ચાર વર્ણ છે તૈત્તિરીય સંહિતામાં લખ્યું છે કે “અગ્નિદેવતા અન્વસૃજ્યત” “ઈન્દ્રોદેવતા અન્વસૃજ્યત” “વિશ્વેદેવાદેવતા અન્વસૃજ્યન્ત” “મૂયિષ્ઠાદિ દેવતા અન્વસૃજ્યન્ત” ઇત્યાદિ.

અર્થ—દેવતાઓમાં અત્રિ આદિ દેવતા બ્રાહ્મણ છે ઇન્દ્રાદિ લોક પાત્ર ગણ ક્ષત્રિય છે, વિન્દેવા વૈશ્ય દેવતા છે તથા બીજા અનેક શ્રેણિના દેવતા શુદ્ર છે આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ત્રિગુણ મયી પ્રકૃતિમાં સર્વત્ર ત્રણ ગુણાનુમાર ચાર વર્ણ કેટલેક સ્થળે અપૃ અને કેટલેક સ્થળે અસ્પૃ રૂપે વિદ્યામાન છે એ પ્રમાણે સ્વભાવસિદ્ધ વર્ણ ધર્મનો જો નાશ કરવામા આવશે તો જાતિની ઉત્પત્તિને બદલે તે વર્ણ-જાતિનો નાશ થશે. માટે જાતિને નષ્ટ કરવાને બદલે જાતિનો સુધારો કરી દેશકાલ પાત્રાનુસાર તેનું મળતાપણુ રાખવું એજ દીર્ઘ દૃષ્ટિવાનનું કર્મ છે.

વર્ણ ધર્મનો વિસ્તાર ક્યાંસુધી છે તે બતાવવામાં આવ્યું છે હવે વર્ણ ધર્મમાં કેવી ગંભીરતા સમાયલી છે તે બતાવવામાં આવે છે. જો વર્ણ ધર્મ પ્રકૃતિનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે તો પ્રકૃતિના સઘળા અંગો તથા ભાવો સાથે તેનો સંબંધ અવશ્ય હોવો જોઈએ અર્થાત્ જ્યાં જ્યાં પ્રકૃતિનું કાર્ય છે ત્યાં ત્યાં વર્ણ ધર્મનો સંબંધ માનવો પડશે. આ સંપૂર્ણ જગત્ પ્રકૃતિનું કાર્ય છે તો જ્યાંસુધી પ્રકૃતિનું કાર્ય હયાતિમાં હોય ત્યાં સુધી વર્ણ ધર્મ અવશ્ય રહેલો છેજ મનુષ્યનાં સ્થૂલ સૂક્ષ્મ, તથા કારણ એ ત્રણ શરીર ત્રિગુણમયી પ્રકૃતિના કાર્ય છે, તેથી ત્રિગુણાનુસાર વર્ણ ધર્મનો સંબંધ પણ શરીરો સાથે તથા અધ્યાત્મ, અધિદૈવ, અધિભૂત એ ત્રણે ભાવો સાથે પણ અવશ્ય રહેલોજ છે અર્થાત્ ત્રણે ભાવોની પૂર્ણતાથીજ વર્ણ ધર્મની પણ પૂર્ણતા સમજી લેવી. જન્મનો સંબંધ સ્થૂલ શરીરની સાથે છે, કર્મનો સંબંધ સૂક્ષ્મ શરીરની સાથે છે, તથા જ્ઞાનનો સંબંધ કારણ શરીરથી સાથે છે. અર્થાત્ જન્મનો સંબંધ આધિભૌતિક ભાવ સાથે, કર્મનો સંબંધ આધિદૈવિક ભાવ સાથે તથા જ્ઞાનનો સંબંધ આધ્યાત્મિક ભાવ સાથે રહેલો

છે. તેથી કેાઇ પણ વર્ણ જ્યાંસુધી જન્મ, કર્મ, તથા જ્ઞાનથી પૂર્ણ નહીં થાય ત્યાં સુધી પૂર્ણવર્ણ કહી શકાશે નહીં. પૂર્ણબ્રાહ્મણ તો તેજ કહેવાશે કે જે જન્મથી બ્રાહ્મણ હોય, કર્મથી બ્રાહ્મણ હોય, અને જ્ઞાનથી પણ બ્રાહ્મણોચિત્ત હોય. પણ ક્ષત્રિય પણ તેજ કહેવાશે કે જે જન્મથી, કર્મથી તથા જ્ઞાનથી ક્ષત્રિય વર્ણોચિત્ત હશે. એ પ્રમાણે બીજા બે વર્ણને માટે સમજી લેવાનું છે. એ વિષે મહાભારતના અનુશાસન પર્વમાં લખ્યું છે કે:—

તપઃ શ્રુતજ્ઞ ચોનિશ્ચાપ્યે તદ્ બ્રાહ્મણ કારણમ્ ।

ત્રિભિર્ગુણેઃ સમુદિ તસ્તતો ભવતિ વૈ દ્વિજઃ ॥

અર્થ:—તપશ્ચર્યાદિ કર્મ, જ્ઞાન તથા જન્મ એ ત્રણે વડે યુક્ત હોય તેજ બ્રાહ્મણ કહેવાય છે તેમજ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય એ ત્રણે વર્ણની પૂર્ણતાને માટે ત્રણે ગુણોની પણ અપેક્ષા છે માટે જે એ ત્રણ ગુણમાંથી એક પણ ગુણ ઓછો રહે તો તે પૂર્ણ વર્ણ કહી શકાશે નહીં. જે દેવજ જન્મથીજ બ્રાહ્મણ છે પણ બ્રાહ્મણોચિત્ત કર્મ ન કરે અથવા જ્ઞાન પ્રાપ્ત ન કરે તો તે પૂર્ણ બ્રાહ્મણ કહેવાશે નહીં. એજ પ્રમાણે ક્ષત્રિયાદિકની આબતમાં પણ સમજી લેવું. શ્રી ભગવાન મનુજીએ કર્મ હીન તથા જ્ઞાન હીન બ્રાહ્મણના મંત્રધર્મમાં લખ્યું છે કે:—

જેમ લાકડાનો હાથી તથા ચામડાનો મૃગ નકલી છે તેમ મૂર્ખ બ્રાહ્મણ પણ નામ માત્ર છે જેમ કન્યા નપુંસકને દાન કરવું, ગાયને ગાય સાથે બાંધવી, અજ્ઞાનને દાન આપવું, એ નિષ્ફલ છે, તેમ અજ્ઞાની બ્રાહ્મણ નિષ્ફલ છે અર્થાત્ એવો બ્રાહ્મણ શરીરથીજ બ્રાહ્મણ કહેવાય છે. પણ કર્મ તથા જ્ઞાનથી અબ્રાહ્મણ છે એજ પ્રમાણે બાકીની ત્રણ વર્ણને માટે સમજી લેવું. આ લખવું ચારે વર્ણને માટે છે એકલા બ્રાહ્મણ વર્ણને માટે નથી.

આ સ્થળે એ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે જન્મ, કર્મ, તથા જ્ઞાન એ ત્રણે સાથે વર્ણુ ધર્મનો જેવી રીતે સંબંધ છે તેજ પ્રમાણે જન્મની સાથે પણ વર્ણુ ધર્મનો સાક્ષાત્ તથા અતિ ધનિષ્ઠ સંબંધ છે કેમકે પૂર્વ જન્મમાં મનુષ્યો જેવાં પ્રકારના કર્મ કરે છે તે કર્મોનુસારજ બ્રાહ્મણાદિ વર્ણોમાં તેનો જન્મ થાય છે. શ્રી ભગવાન પતંજલિએ યોગ દર્શનમાં લખ્યું છે કે:—

સતિ મૂલં તદ્વિપાકો જાત્યાયુર્ભોગઃ ।

કરેલાં કર્મના ફલ રૂપે જીવને જાતિ, આયુ, તથા ભોગ એ ત્રણ વસ્તુઓ મળે છે. જેનાં પૂર્વ કર્મ સત્ત્વ ગુણુ પ્રધાન હોય છે તેનો જન્મ બ્રાહ્મણ પિતા માતાથી થાય છે, જેમનાં પૂર્વ કર્મ રજ સત્ત્વ પ્રધાન હોય છે તેનો જન્મ ક્ષત્રિય પિતા માતાથી થાય છે તથા જેમનાં પૂર્વ કર્મ તમઃ પ્રધાન હોય છે તેમનો જન્મ વૈશ્ય પિતામાતાથી થાય છે એ પ્રકારે સત્ત્વ આદિ ત્રિગુણુ તથા પૂર્વ કર્મોનુસાર જીવને બ્રાહ્મણાદિવર્ણુ તથા આર્યઅનાર્ય જાતિમાં જન્મ થાય છે. તેથીજ શ્રી ભગવાને ગીતાજીમાં પણ કહ્યું છે કે:—

ચાતુર્વર્ણ્ય મયાસૃષ્ટગુણકર્મ વિભાગશઃ ॥

અર્થ:—સત્ત્વ રજઃ તમ એ ત્રણ ગુણુ તથા તદનુસાર કર્મોના વિભાગ પ્રમાણે ચાર વર્ણુની સૃષ્ટિ કરવામાં આવી છે, મનુષ્ય કર્મ કરવામાં સ્વતંત્ર છે તેથી એક વર્ણુનો મનુષ્ય પુરૂષાર્થ કરે તો અન્ય-વર્ણુના મનુષ્યનાં થોડાં ઘણાં કર્મ કરી શકે છે, પરંતુ પૂર્વ ગુણોના અનુસાર જે સ્થૂલ શરીર બંધાઈ ચૂક્યું છે તેનું પંચિવર્તન એકાએક થઈ શકતું નથી. પણ એક વર્ણુનો મનુષ્ય આ જન્મમાં જેવા કર્મ કરે છે તે પ્રમાણે બીજા જન્મમાં તેનો તે પ્રમાણે વર્ણુ થાય છે. વિશ્વામિત્ર,

ન્દિકેશ્વર આદિની પેઠે અસાધારણ તપ આદિ કર્મ કરીને તે કર્મના ફળથી શરીરનું ઉપાદાન કારણ બદલી શકે તો ઉચ્ચવર્ણનો પણ એકજ જન્મમાં થઈ શકે છે. પરંતુ તેમના જેવા અસાધારણ કર્મના અધિકારી બહુજ વિરલા હોઈ શકે છે, તેમાં પણ આ તમઃ પ્રધાન કલિયુગમાં તો એવા પુરુષાર્થવાન ભાગ્યેજ હોય છે. (અપૂર્ણ)

શ્રીશક્તિગીતાના પ્રથમ ખંડ પુરતું વિસ્તાર લખી, તેની સમાપ્તિ કરવામાં આવે છે જગતજનની શક્તિ માતાની કૃપા હશે તો દ્વિતીય ખંડમાં વર્ણુ ધર્મ તથા તે સિવાયના ચાતુર્વર્ણનાં ધર્મોનું રહસ્ય લખી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે.

શ્રી શક્તિ ગીતા એ સંપૂર્ણ ઉપનિષદનું રહસ્ય છે. તે એકાએક વગર વિસ્તારવાળી ટીકા વિના સમજી શકાય તેમ ન હોવાથી શ્રીશક્તિ સમાજના સેક્રેટરીઓએ સંપૂર્ણ વિવેચન સહિત શ્રી શક્તિ ગીતા પ્રસિદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કરેલો છે. માટે શ્રી શક્તિ સમાજના સભાસદોએ પણ તેમના સ્તુત્ય ઉદ્દેશને પરિપૂર્ણ કરવા માટે એકચિત્તે દૃઢ પ્રતિજ્ઞાવાન થઈ તેમની સાથે સહાનુભૂત થવા પાછી પાની કરવી નહીં...તથાસ્તુ.

દ્વિતીય ચૈત્ર સુદી ૧
મંગળવાર.
મંવત ૧૯૮૨

}

શ્રી ચિત્તિશક્તિનો પરમભક્ત,
નાનાલાલ ભાઉશંકર ભટ્ટ.

શ્રી શક્તિ ગીતાની વિષયાનુક્રમણિકા.

અધ્યાય ૧ લો.

શક્તિ તથા શક્તિમાનનો અભેદ યોગ વર્ણન.

- (૧) સૂતજીની પ્રાર્થના:—મહાદેવી દેવતાની સમક્ષ પ્રકટ થયાં દેવતાઓને જે શક્તિગીતા સંભળાવી હતી તે શક્તિગીતા સાંભળવા માટે વ્યાસ પ્રત્યે સૂતજીની પ્રાર્થના ... શ્લોક ૧-૫
- (૨) શ્રી વ્યાસજીએ પ્રકટ થઈ સૂતજીની ભક્તિનાં વખાણ કરી તેમને એક ચિત્તે શ્રી શક્તિગીતાનું શ્રવણ કરવા માટે આજ્ઞા કરી શ્લોક ૬-૯
- (૩) ગીતાનું રહસ્ય દેવોએ, અસુરોની સાથેના યુદ્ધમાં જય મેળવવા માટે જગદ્ગાત્રી કરેલી આરાધના, નારદ ઋષિનું પધારવું, તેમનો ઉપદેશ, જગન્માતાના દર્શન માટે શ્રી વિષ્ણુ ભગવાન દ્વારાએ બ્રહ્મ ચક્રનું અનુષ્ઠાન ... શ્લોક ૨૫-૨૬
- (૪) મહાદેવીનાં દર્શન, તેમના સ્વરૂપનું વર્ણન. ... શ્લોક ૨૭-૩૭
- (૫) દેવતાઓએ મહાદેવીની કરેલી સ્તુતિ ... શ્લોક ૩૮-૬૬
- (૬) શ્રી મહાદેવીએ દેવતાઓની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરવા માટે આપેલું અભયવચન. ... શ્લોક ૬૭-૬૯
- (૭) ભગવતીના સ્વરૂપજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે દેવતાઓની જિજ્ઞાસા, તથા શ્રી ભગવતીની સાન્નિધ્યમાં શીઘ્ર પ્રાપ્તિ માટે ઉપદેશની માગણી. ... શ્લોક ૭૦-૭૪
- (૮) સચ્ચિદાનંદમયી, કારણ બ્રહ્મ, કાર્યબ્રહ્મ તથા પુરુષપ્રકૃતિ આદિ રૂપોને ધારણ કરવાનું વિજ્ઞાન, આનંદ સત્તાનું જગત્માં વિલસી રહેવાપણું, ક્ષેત્ર રૂપા પ્રકૃતિ તથા બીજ રૂપ પુરુષ, સ્થાવરમાં સત્સત્તા તથા જંગમમાં ચિત્સત્તાનું ...

વ્યાપકતા, ત્રણ ગુણદ્વારા સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, ક્ષય તથા ત્રણ ભાવ અનુસાર તેમનો અનુભવ, અનેક બ્રહ્મ, વિષ્ણુ મહેશોની ઉત્પત્તિ તેમજ તેમનું તેમની શક્તિઓની સાથે મળવું, આધ્યાત્મિક, અધિદૈવિક, તથા અધિભૌતિક ભાવોથી ઋષિ દેવતા તથા પિતૃઓની ઉત્પત્તિ, ચતુર્વિધ શક્તિઓનું સ્વરૂપ તથા જગદુત્પત્તિમાં તેમની કારણતા. ... શ્લોક ૭૫-૧૦૧

- (૬) મહામાયાનું સ્વરૂપ, શક્તિ તથા શક્તિમાનનો અભેદ, બ્રહ્મ, ઇશ તથા વિરાટ રૂપ દર્શન શ્લોક ૧૦૨-૧૧૩

અધ્યાય ૨ જો.

ચિત્કલા વિજ્ઞાન યોગ વર્ણન.

- (૧) ભગવતીની કળાઓનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે દેવતાઓની જિજ્ઞાસા. શ્લોક ૨-૬
- (૨) દૃશ્ય પ્રપંચમાં (જગતમાં) કલારૂપે શ્રીમહાદેવીની વ્યાપકતા, ભગવતીમાં સત્યિકભાવ, તથા આનંદભાવનું પૂર્ણકળાઓ રૂપે રહેવાપણું, શ્રી ભગવતીની એક એક કળા વડે જગતનું ઉત્પન્ન થવું, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ મહેશમાં શ્રી ભગવતીની સોળે કળાઓની વ્યાપકતા, તેમજ પિતૃ, દેવતા, ઋષિઓ, શ્રીભગવતીની કળાવડેજ ચતુર્દશ ભુવનોમાં જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા માટે શક્તિવાન થાય છે. મારી કળાઓનો પાર નથી. શ્લોક ૭-૧૮
- (૩) સપ્તર્ષિ, અન્ય ઋષિઓ, મહર્ષિઓ, તેત્રીસ દેવતા, અને નિત્ય અને નૈમિત્તિક દેવતાઓ, પિતૃગણ, પ્રજાપતિ આદિમાં કળાઓની તારતમ્યતા, તેમજ અવતારોમાં, મનુષ્યોમાં અને ઉદ્દલિજ્જ છોડોમાં શ્રીમહાદેવીની કળાઓની તારતમ્યતા. શ્લોક ૧૯-૩૦
- (૪) મારી સોળે કળાઓ મારી આઠા રૂપી ધર્મમાં રહેલી છે, અને તેથીજ જગત્ ધારણની શક્તિ ધર્મમાં રહેલી છે.

આર્ય ધર્મ જગતના અન્ય ધર્મોને ઉત્પન્ન કરનાર છે,
આર્ય જાતિના લોકો જગતના ગુરુ છે. જુદા જુદા સમ્ર-
દાયના લોકોના ધર્મ મારી કળા રૂપે રહેલો છે. મારીજ
શક્તિ પુરુષધર્મ અને નારીધર્મ રૂપે પ્રતિષ્ઠાને પામેલી છે.
વિષ્ણુ રૂપથી પ્રવૃત્તિ ધર્મ, અને શિવરૂપે નિવૃત્તિ ધર્મ થયેલો
છે, તેમનું જગતમાં જગદ્ગુરૂપણું, નારીધર્મ રૂપે મારાં
ત્રણ સ્વરૂપ (૧) મહામાયા (૨) ગૌરીરૂપા (૩) દુર્ગારૂપા,
આ ત્રણ સ્વરૂપોને મતી નારી પ્રાપ્ત થાય છે...શ્લોક ૩૧-૬૪

- (૫) પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ ધર્મની પૂર્ણતાની અવસ્થા તથા તેના
અધિકારીનું વર્ણન, ગુણના ભેદ વડે ધર્મના અંગો ઉપાંગોમાં
કળાઓનું ઓછા વત્તા પણું, વણાશ્રમ ધર્મમાં કલાઓની
પૂર્ણતા, વણાશ્રમ ધર્મમાં નારી જાતિ મારા આદર્શરૂપ
છે. સાધકોમાં ત્રિવિધ ભાવના અનુભવનું વર્ણન...શ્લોક ૬૫-૮૫

અધ્યાય ૩ જો.

વેદકાણ્ડત્રય યોગ વિજ્ઞાન વર્ણન.

- (૧) વેદના ત્રણ કાંડનું વિજ્ઞાત તથા યોગનું રહસ્ય સાંભળવા માટે
દેવતાઓની જાણસા, વેદના વિજ્ઞાન સાથે યોગનો સંબંધ. શ્લોક ૧-૪
- (૨) યોગશક્તિનું વર્ણન, કર્મ, ઉપાસના તથા જ્ઞાનયોગનાં લક્ષણ. શ્લો. ૫-૨૦
- (૩) કર્મયોગના ભેદ, કર્મથી જગતની ઉત્પત્તિ, કર્મ વડે અબ્યુદય
તથા કૈવલ્યનો સંબંધ સકામ, નિષ્કામ કર્મ, તે કર્મોની સાથે
પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિનો સંબંધ, તેમજ તેમની સાથે
સાધારણ તથા વિશેષ ધર્મનો સંબંધ. ...શ્લોક ૨૧-૩૫
- (૪) ત્રિવિધ ગતિ, સુખ તથા આનંદથી કર્મયોગમાં પ્રવૃત્તિ,
વિભૂતિઓથી સુખની પ્રાપ્તિ તથા સ્વરૂપની પ્રાપ્તિથી
આનંદની પ્રાપ્તિ. ...શ્લોક ૩૬-૪૧

- (૫) ચતુર્વિધ ભક્તિ, સ્વરૂપની પ્રાપ્તિમાં સિદ્ધિયો પ્રતિબદ્ધ કરનાર છે. સંયમ વડે સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ, આત્મતત્ત્વના અનુસંધાનથી સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ, યોગના આઠઅંગ વીગેરે. શ્લોક ૪૧-૫૧
- (૬) ક્રિયાની સિદ્ધિ માટે ચાર પ્રકારના યોગ, તેમનાં લક્ષણ, તથા ધ્યાન અને તેમનો અષ્ટાંગ યોગ સાથે સંબંધ. શ્લોક ૫૨-૭૧
- (૭) યોગના આઠ અંગોનું લક્ષણ, ભેદ, શુક્લ તથા સહજ ગતિની સાથે સવિકલ્પ તથા નિવિકલ્પ સમાધિનો સંબંધ. શ્લોક ૭૨-૧૧૬
- (૮) ધારણા તથા ધ્યાનથી સંયમ તથા એક તત્ત્વનો પ્રારંભ સંયમ તથા એક તત્ત્વનું લક્ષણ, તેમની સાથે સિદ્ધિ તથા આત્મજ્ઞાનનો સંબંધ, યોગની પ્રાણભૂતા ભક્તિ તથા તેના ભેદ આસક્તિ તથા ભાવ તથા સંયમ તથા એક તત્ત્વનો ગૌણી તથા પરાભક્તિ સાથે સંબંધ. શ્લોક ૧૧૭-૧૩૩
- (૯) તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારાએ યથાર્થ સ્વરૂપની ઉપસન્નિધિ, જ્ઞાનયોગનું માહાત્મ્ય, વિદ્યા તથા અવિદ્યાની સાથે મુક્તિ તથા બંધનો સંબંધ, જ્ઞાનનો દ્વિવિધ અધિકાર, જ્ઞાન વડે ઉદ્ધર્વ ગતિ તથા નિર્વાણ તથા પરાક્ષોનુભૂતિ તથા અપરાક્ષાનુભૂતિનો સંબંધ શ્લોક ૧૩૪-૧૫૨

એ બોલ	પાન ૫ થી ૮
વિજ્ઞાપન	પાન ૯ થી ૧૦
વર્ણધર્મ	પાન ૧૧ થી ૨૦
નારીધર્મ	પાન ૬૩ થી ૯૯
મંત્રયોગના સોળ અંગનું વર્ણન	પાન ૧૪૯ થી ૧૬૮
દાનધર્મ, તપધર્મ, યજ્ઞધર્મનું વર્ણન	પાન ૧૬૯ થી ૧૭૫
આર્યજાતિનું પ્રાચિન નૈતિક જીવન	પાન ૧૭૫ થી ૧૭૯

શુદ્ધિપત્રક દ્વિતીયખંડ સાથે એકંદર જોડવામાં આવશે.

॥ श्री जगन्मात्रे नमः ॥

श्री शक्ति गीता.

शक्ति तथा शक्तिमान्ना अभेद योगनुं वर्धुन.

॥ सूत उवाच ॥

गुरुदेव ! त्वया प्रोक्तं, पुराणान्यखिलानि यत् ।

विद्यन्ते स्मृतयो नूनं श्रुतितत्त्वप्रकाशिकाः ॥ १ ॥

नैकोपमिषदश्चाऽपि, पुराणनिचये ननु ।

गीतानाम्ना च विख्यातास्सन्ति तत्राऽपि भूरिशः ॥२॥

शब्दार्थ—હે ગુરો આપે કહ્યું હતું કે પુરાણ સર્વ
વેદનું તાત્પર્ય બતાવનારી સ્મૃતિયો છે તથા પુરાણોમાં
ગીતાના નામથી પ્રસિદ્ધ અનેક ઉપનિષદો ભરેલા છે ॥ ૧-૨ ॥

આદિષ્ટશ્ચાપિ મે દેવ ! વિવધાનાં ચ સન્નિધૌ ।

પ્રાદુરાસીન્મહાદેવી સ્વયં બ્રહ્મમયી પુરા ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ—હે દેવ ! આપે વળી કહ્યું હતું કે પૂર્વે કાલમાં બ્રહ્મમયી મહાદેવી દેવતાઓની પ્રાર્થનાથી તેમની સન્મુખ પ્રગટ થયાં હતાં ॥ ૩ ॥

રહસ્યં શક્તિરુપસ્ય શક્તિમદ્બ્રહ્મણો બહુ ।

શ્રાવયિત્વા મહાદેવી દેવાન્ સાધ્વકૃતાર્થયત્ ॥ ૪ ॥

તે મહાદેવીએ તે દેવતાઓને શક્તિમાન્ બ્રહ્મનું શક્તિમય સ્વરૂપ અનેક રીતે સંભળાવી તેમને કૃતકૃત્ય કર્યા હતા ॥ ૪ ॥

ત્રિલોકપાવનીં દિવ્યાં શક્તિગીતાં સુદુર્લભામ્ ।

અતો માં શ્રાવયેદાર્નીં, જ્ઞાનાનન્દદયાનિધે ! ॥ ૫ ॥

અર્થ—માટે કૃપા કરીને જ્ઞાન, આનંદ તથા દયાના ભંડારરૂપ હે શુરદેવ ! ત્રિલોકને પાવન કરનારી, દિવ્ય અને દુર્લભ એવી જે શક્તિગીતા તે મને સંભળાવો ॥ ૫ ॥

॥ વ્યાસ ઉવાચ ॥

વ્યાસજી બોલ્યા.

ત્વદ્વક્ત્યા સૂત ! સદ્બુદ્ધે ! મસન્નોઽસ્મિ ન સંશયઃ ।

વિશેષતઃ તે મત્યાં વિશ્વકલ્યાણસક્તયા ॥ ૬ ॥

અતઃ સૂત ! સમીહેઽહં તુભ્યં શ્રાવયિતું શનૈઃ ।
પુરાણશાસ્ત્રં પરમં વેદાર્થપ્રતિપાદકમ્ ॥ ૭ ॥

અર્થ—હે સુખુદ્ધિ સૂત ! તમારી ભક્તિથી અને તેમાં પણ વિશેષ કરીને તમારી જગત્ના કલ્યાણમાં આસક્ત થયેલી બુદ્ધિથી હું ઘણેજ પ્રસન્ન થયો છું તેથી વેદાર્થના અર્થને પ્રતિપાદન કરનાર પુરાણ શાસ્ત્ર તમને ધીમે ધીમે સંભળાવવાને ઇચ્છા રાખું છું ॥ ૬-૭ ॥

યતસ્ત્વમેવ તચ્છાસ્ત્રં નૃણામભ્યુદયાયવૈ ।
નિઃશ્રેયસકૃતે ચૈવ લોકે રુપાપયિતું પ્રભુઃ ॥ ૮ ॥

અર્થ—કેમકે તમેજ તે શાસ્ત્રોને મનુષ્યોના ^૧અભ્યુદય તથા ^૨નિઃશ્રેયસને માટે જગત્માં પ્રગટ કરવાને સમર્થ છો ॥ ૮ ॥

શ્રાવયે શક્તિગીતાં તામિદાનીં શ્રૂયતાં સ્વહૃ ।
મહાદેવીપદામ્બોજ ચશ્ચરીકહૃદા ત્વયા ॥ ૯ ॥

અર્થ—હવે હું તમને શક્તિગીતા સંભળાવું છું માટે શાંત મનથી સાંભળો, કારણકે તમારું ચિત્ત સદા મહાદેવીના પદરૂપી કમલમાં સદા લીન રહે છે ॥ ૯ ॥

(૧) અભ્યુદય=આલોક તથા પરલોકના ભોગીની પ્રાપ્તિ તેને અભ્યુદય કહે છે. (૨) કૈવલ્ય મોક્ષરૂપ જ્ઞાની પ્રાપ્તિને નિઃશ્રેયસ કહે છે.

ગીતેયં સારભૂતાઽસ્તિ સર્વોપનિષદાં હિતા ।

નિષ્કર્ષઃ સર્વવદાનાં જનની જ્ઞાનવર્ચસામ્ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—આ ગીતા સર્વ ઉપનિષદોના સારરૂપ, અને સર્વવેદોની નિષ્કર્ષ (સર્વ વેદના સાર રૂપે) તથા જ્ઞાનજ્યોતિની જનની રૂપે છે ॥ ૧૦ ॥

પુરા દેવાસુરે યુદ્ધે સાક્ષાદ્બ્રહ્મસ્વરુપિણીમ્ ।

જગદમ્બાં મહાદેવીં સમારાધ્ય દિવૌકસઃ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—પૂર્વે દેવો તથા અસુરોનું યુદ્ધ થયું ત્યારે સાક્ષાત્ બ્રહ્મસ્વરૂપિણી જગદંબાની આરાધના દેવોએ કરી હતી તેથી તેમને જય પ્રાપ્ત થયો હતો ॥ ૧૧ ॥

વિવિધૈર્વિધિભિઃ સૂત ! વિજયં લેભિરે યદા ।

અમ્બાયજ્ઞમનુષ્ટાય તતસ્તે વિધિપૂર્વકમ્ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ—આ પ્રમાણે જય પ્રાપ્ત થવાથી તે દેવતાઓએ શ્રી અંબિકાનો નાના પ્રકારની વિધિ વડે યજ્ઞ કર્યો તેથી

દિદક્ષાશ્ચક્રિરે દેવીં વિધૂતકલ્મષાસ્તદા ।

તસ્મિન્ કાલે તુ દેવર્ષેનારદસ્યોપદેશતઃ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ—તેમના પાપ સંપૂર્ણ રીતે ~~ખત~~ જવાથી તેમને મહાદેવીના દર્શન કરવાની ઇચ્છા થતાં તે સમયમાં નારદ રૂપિ પધારવાથી તેમના ઉપદેશથી ॥ ૧૩ ॥

વિવિદુર્વિબુધાઃ સર્વે યન્મણિદ્વીપમુત્તમમ્ ।

તૈર્યઞ્ગ્યમ્બિકાલોકં સમાસાદ્ય મહેશ્વરી ॥ ૧૪ ॥

દ્રષ્ટુ શક્યા તથાઽપ્યેતે સર્વે ગન્તું ન શક્તુયુઃ ।

તત્ર દેવાઃ કિયન્તસ્તુ કિયન્માત્રષયસ્તથા ॥ ૧૫ ॥

ક્ષમન્તે ગન્તુમેવાઽહો સૂત ! તત્રાઽપ્યપેક્ષ્યતે ।

મહાદેવ્યા દયાદૃષ્ટિસ્તાં વિના નૈતુમીશતે ॥ ૧૬ ॥

અર્થ—તે સર્વ દેવોના જાણવામાં આવ્યું કે દેવી લોકકડી મણિદ્વીપ જે ઉત્તમ છે જ્યાં જગન્માતા મહેશ્વરીનાં દર્શન થઈ શકે છે તથાપિ તે મહાદેવીના દર્શન કરવા માટે સર્વ દેવો જઈ શકતા નથી, પણ કોઈક દેવતા તથા કોઈ ઋષિઓ જવાને સમર્થ થાય છે. તેમાં પણ હે સૂત ! મહાદેવીની કૃપાદૃષ્ટિ વિના તે લોકમાં જઈ શકાતું નથી ॥ ૧૪-૧૫-૧૬ ॥

एवं सुविदिते तात ! भगवान् देवनायकः ।

विष्णुरुचे तदानीन्तु देवान् सम्बोध्य तानिदम् ॥ ૧૭ ॥

અર્થ—હે સૂતજી ! એ પ્રમાણે જાણવાથી સર્વ દેવોના અધિષ્ઠાતા વિષ્ણુ ભગવાને સર્વ દેવોને સંબોધિને નીચે પ્રમાણે કહ્યું ॥ ૧૬ ॥

प्रभवो न यदा गन्तुं निखिलास्तत्र निर्जराः ।

शक्नुवन्त्यापि ये गन्तुं देवीलोकं हि तेऽपि च ॥ ૨૦ ॥

ક્ષમન્તે સ્વેચ્છયા નૈતું જગદમ્બાદયામૃતે ।

યદા તુ જગદમ્બાયાઃ સર્વથાઽપેક્ષિતાકૃપા ॥ ૨૧ ॥

સર્વૈરાગમ્યતાં તર્હિ બ્રહ્મચક્રમનુત્તમમ્ ।

અસ્માભિર્મિલિતૈર્દેવૈરિહાઽનુષ્ઠીયતાં હિતમ્ ॥ ૨૨ ॥

અર્થ—જ્યારે સધળા દેવતાઓ તે મહાદેવીના લોકમાં જઈ શક્તા નથી તેમજ જેઓ જવાની શક્તિવાળા છે તે પણ શ્રી અંબિકાની કૃપા વિના પોતાની ઇચ્છા માત્રથી જઈ શક્તા નથી, માટે સર્વે દેવો તમે અત્રે આવો અને આપણે બધા ભેગા મળીને સર્વોત્તમ હિતકારી એવા બ્રહ્મચક્રનું અનુષ્ઠાન કરીએ ॥ ૨૦-૨૧-૨૨ ॥

વયશ્ચેદ્ બ્રહ્મચક્રેઽસ્મિન્ કૃતકૃત્યા ભવેમ હ ।

અમુના બ્રહ્મચક્રેણ સર્વોત્કૃષ્ટતમેન ચ ॥ ૨૩ ॥

સર્વેઽભિન્નાન્તરાત્માનઃ સ્વીયાભિઃ કર્મશક્તિભિઃ ।

સ્વજ્ઞાનેન સ્વભક્ત્યા ચ જગન્માતુઃ પદામ્બુજે ॥ ૨૪ ॥

શક્નુયામ વયં લબ્ધુમેકાગ્રત્વં પરં યદિ ।

તદા મે દૃઢ વિશ્વાસો વર્ત્તતે વિબુધર્ષભાઃ ॥ ૨૫ ॥

યન્નૂનં સા મહાદેવી સ્વયમાવિર્ભવિષ્યતિ ।

સ્વદર્શનોપદેશાભ્યામત્રૈવાઽનુગ્રહીષ્યતિ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ—જો આરંભ કરેલા બ્રહ્મચક્રમાં આપણે સર્વે સફળ કામના વાળા થઈશું તથા આ સર્વોત્તમ ચક્રદ્વારાએ આપણે સઘળા એક અંતઃકરણવાળા થઈ આપણી ક્રિયા, શક્તિ, ભક્તિ અને જ્ઞાનવડે જગન્માતાના ચરણકમલમાં એકાગ્રતાવાળા થઈશું તો મને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે તે મહાદેવી પોતે જાતે અતરે પધારી આપણુ સર્વેને દર્શન તથા ઉપદેશ આપી કૃતકૃત્ય અવશ્ય કરશેજ ॥ ૨૧-૨૨-૨૩-૨૪ ॥

एतच्छ्रुत्वा वचो विष्णोस्तदानीं निखिलाः सुराः ।
विष्णुं चक्रेश्वरं कृत्वा भगवन्तं रमापतिम् ॥ २५ ॥
पुण्येन ब्रह्मचक्रेण सर्वश्रेष्ठत्वंसंजुषा ।
उपास्तौ ते महादेव्याः प्रवृत्ताः सुसमाहिताः ॥ २६ ॥

અર્થ—એ પ્રમાણે ભગવાન્ વિષ્ણુનું વચન સાંભળીને તેજ સમયે સર્વે દેવતાઓએ રમાપતિ ભગવાન્ વિષ્ણુને પુણ્યરૂપ ચક્રેશ્વરના અધિકારી કરી બ્રહ્મચક્ર દ્વારાએ સર્વની અધિષ્ઠાત્રિ તે મહાદેવીને પ્રસન્ન કરવાને માટે જગદંબાની ઉપાસના કરવામાં સાવધાન થઈને પ્રવર્ત થયા ॥ ૨૫-૨૬ ॥

ततो विहारिणी नित्यं भक्तमानसमंदिरे ।
आद्या सैव महादेवी करुणैकनिकेतनम् ॥ २७ ॥

દેવૈરનુષ્ઠિતે તસ્મિન્ બ્રહ્મચક્રે સુદુર્લભે ।
 દેવાક્ષિગોચરીભૂય દિવ્યં તેજસ્વિતામયમ્ ॥ ૨૮ ॥
 સર્વસૌન્દર્યશોભાઢ્યં પરમાદ્ભુતદર્શનમ્ ।
 વિભ્રાણાઽલૌકિકં રુપમાવિર્ભાવમવાપ હ ॥ ૨૯ ॥

અર્થ—ભક્તોના પવિત્ર મનરૂપી મંદીરમાં નિત્ય વિહાર કરનારી આઘા તે મહાદેવી કે જે દયાના ભંડારરૂપ છે તે, દુઃખે કરીને અનુષ્ઠાન કરાતા એવા બ્રહ્મચક્ર વડે દેવો વડે આરાધના કરાવાથી દિવ્ય તેજોમય અને સર્વ સૌન્દર્યવડે શોભાયમાન અદ્ભુતરૂપ દર્શન કે જે વડે લોક ચક્રિત થાય તે રૂપે આવિર્ભાવને પામી દેવતાઓને સાક્ષાત્ દર્શન આપ્યાં ॥ ૨૭-૨૮-૨૯ ॥

દિવૌકસોઽસ્થિલા અમી પુરસ્તદા વ્યલોકય-
 અસ્વઢ્ઢમઢ્ઢલાકૃતિં વિભિચ્ર વૈ તમસ્તતિમ્ ।
 અસ્વઢ્ઢમઢ્ઢલાત્મકં સુદિવ્યમેકમદ્ભુતં
 મહઃ કિમપ્યહો પરં પ્રકાશતે સ્મ દુઃસહમ્ ॥ ૩૦ ॥

અર્થ—શ્રી મહાદેવીનું અખંડ મંડળાકાર સ્વરૂપ, અંધકાર રાશીનો નાશ કરનાર, સુદિવ્ય, અદ્ભૂત, દુઃસહ જ્યોતિસ્વરૂપ સર્વ દેવતાઓએ પોતાની સમીપ જોયું ॥ ૩૦ ॥

અનન્તકોટિસૂર્યતેજ ઓઘમોઘતાકરં
વિભાસતે સ્મ તન્મહઃ સમુજ્જ્વલં મનોહરમ્ ।
મહસ્તતોઽન્તરા ગલદિરણ્ય પુણ્નસન્નિભા
સમાવિરાસ્ત ષોઢશી સમસ્ત વિશ્વમોહિની ॥ ૩૧ ॥

અર્થ—તે જ્યોતિ સ્વરૂપનું વર્ણન કરવામાં આવે છે, જે અનંતકોટિ સૂર્યનાં તેજ ભેગાં કરીએ તોજ તે જ્યોતિ સ્વરૂપની તૂલ્ય થવાનો સંભવ છે. વળી તે જ્યોતિ સ્વરૂપ સંપૂર્ણ પ્રકાશમાન, મનોહર, તથા શોભાયમાન છે એવા તે જ્યોતિમય સ્વરૂપના મધ્યભાગમાં જેમ સુવર્ણનો ઢગલો આવીને પડે તેમ તથા જગતને મુગ્ધ કરનારી સોળ વર્ષની સ્ત્રીની મૂર્તિ પ્રકટ થઈ ॥ ૩૧ ॥

અપૂર્વ મૂર્તિ રમ્બિકાઽવલાસ્વરૂપધારિણી
વર્મા સમસ્તત્રિશ્વનવ્યભાસ્વરપ્રભાકરા ।
સુદિવ્યવસ્ત્રભૂષણૈર્વિભૂષિતા ચતુર્ભુજૈઃ
સુપાશમંકુશં તથાઽધયં વરંચ વિભ્રતી ॥ ૩૨ ॥
અસૌ જગદ્ભવ સ્થિતિ પ્રણાશકારિણીશ્વરી
શિવાત્મનઃ પરાત્પરસ્ય નાભિપદ્મમાસ્થિતા ।
શિવોઽપિ દિવ્યમંચમસ્ત્યધિસ્વપંક્તિદેવયુક્-
પિતૃ વ્રજર્ષિનિર્જરા યદીયપાદરૂપિણઃ ॥ ૩૩ ॥

અર્થ—તે સ્ત્રીનું રૂપ ધારણ કરનારી અંપૂર્વ મૂર્તિરૂપી શ્રીદેવી સંસારની નવીન દેહીપ્યમાન સર્વ શોભાની ખાણરૂપ વિરાજી રહી છે. જે શ્રીદેવીએ દીવ્ય વસ્ત્રો તથા આભૂષણો ધારણ કર્યાં છે. ચાર હસ્તોમાં એકમાં પાશ, અંકુશ, અભય તથા વર ધારણ કરેલાં છે. જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય કરનારી તે જગદીશ્વરી શિવારૂપ ધારી પરબ્રહ્મના નાભિ-કમલમાં વિરાજેલાં છે, તે શિવારૂપ ધારી પરબ્રહ્મ દિવ્ય પલંગ ઉપર પોઢેલાં છે તે દિવ્ય પલંગના બ્રહ્મા, શિવ તથા વિષ્ણુ સહિત અનેક પિતૃ ઋષિ તથા દેવતાઓ પાયારૂપ છે.
॥ ૩૨-૩૩ ॥

ગંભીરમપ્યહોઽમ્બિકામુખં સુચારુદર્શનં
જમદ્વિમોહકારકસ્વમન્દ હાસ્ય સોભિતમ્ ।
અવાચિ સત્યપિ સ્વતસ્તદાનનાદુદેતિ ચ
જગદ્વિમોહસાધકઃ સ ઔધ્વનિર્નિરન્તરમ્ ॥ ૩૪ ॥

અર્થ—તે મહાદેવીનું મુખ સુચારુ દર્શન તથા ગંભીર હોવા છતાં પણ જગતને મુગ્ધ કરનારું અને મંદહાસ્ય વડે સુશોભિત છે જો કે તેમનું મુખ નિર્વાક એટલે વાણી રહિત હોવા છતાં, તેમના મુખમાંથી જગતને મુગ્ધ કરનારી ઓંકારની ધ્વનિ પોતાની મેળે નીકળી રહી છે. ॥ ૩૪ ॥

સમસ્તતત્ત્વતો ધ્રુવં બહિર્ગતાઽપ્યસૌ શિવા
જગત્સ્વદિવ્યશક્તિભિશ્ચ વેવિષત્યથાઽસ્વિલમ્ ।
દદાતિ વિશ્વશંકરં પરં નિરંતરં મુહુઃ
પ્રસાદમાત્મનો જગન્નિવાસિજીવજાતયે ॥ ૩૫ ॥

અર્થ—તે જગદંબા, સર્વ તત્ત્વથી અતીત હોવા છતાં
પણ પોતાની દૈવી શક્તિવડે જગત્માં વ્યાપ્ત થઈને આ
સંસારમાં સર્વનું કલ્યાણ કરવાની ઇચ્છાવાળાં એવાં તે
મહાદેવી પોતાની કૃપા જગન્નિવાસી જીવ સમૂહને નિરંતર
પ્રદાન કરી રહ્યાં છે ॥ ૩૫ ॥

સદાત્મિકા ચિદાત્મિકા રસાત્મિકાઽદ્વયાઽપ્યસૌ
પ્રપદ્ય સચ્ચિદાત્મકં હિ ભાવમાત્મનૈવ તુ ।
પ્રપંચરૂપધારિણી મહૈશ્વરી દ્વયાત્મિકા
રસાત્મકસ્વસત્તયા સમસ્તવિશ્વમાશ્રુત ॥ ૩૬ ॥

અર્થ—તે મહૈશ્વરી અદ્વૈત સચ્ચિદાનંદમયી હોવા
છતાં પણ સત્ તથા ચિત્ ભાવનો આશ્રય વડે દ્વૈતરૂપને
ધારણ કરી આનંદ ભાવથી જગત્માં વ્યાપિને રહેલાં છે ॥ ૩૬ ॥

દેવીં બ્રહ્મમયીં સમીક્ષ્ય પુરતસ્ત્વેવંવિધાં નિર્જ્જરા-
નિષ્પંદા અગિરોઽભવન્નિવકિયન્મૂઢાઃ ક્ષણંસંસ્થિતાઃ ।
પથ્યાન્મોહતમોવિમુક્તમતયશ્ચૈતન્યપૂર્ણાશ્રિયાઃ
જ્ઞાન્તા દેવગણાઃ કૃતાંજલિપુટા દેવીં પરાં તુષ્ટુઃ ॥ ૩૭ ॥

અર્થ—તે દેવતાઓનો સમુહ આવા સ્વરૂપમાં બ્રહ્મ-
મયી દેવીનાં દર્શન થતાં થોડીવાર સ્તબ્ધ વાણીરહિત થઈ
ગયા અને બ્રાંતિમાં પડ્યા, અને કેટલાક સમય પછી બ્રાંતિ
રહિત થવાથી પૂર્ણ ચેતનપણાને પામી કૃતાંજલિ કરી તે
મહાદેવીની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ॥ ૩૭ ॥

॥ દેવાઙ્ગુઃ ॥

દેવતાઓ સ્તુતિ કરે છે.

દેવિ ! પ્રપન્નાર્તિહરે ! શિવે ! ત્વં
વાણીમનોબુદ્ધિભિરપમેયા ।
યતોઽસ્યતો નૈવ હિ કશ્ચિદીશઃ
સ્તોતું સ્વશબ્દૈર્ભવતીં કદાચિત્ ॥ ૩૮ ॥

અર્થ—હે મહાદેવી ! આપ વાણી મન તથા બુદ્ધિથી
અગોચર છો તેથી આ સંસારમાં એવો કોઈપણ નથી કે
જે શબ્દ દ્વારા આપની સ્તુતિ કરવાને શક્તિમાન થાય ॥ ૩૮ ॥

પરં મનોવેગવિમોહિતા વયં
ધાવં ભવત્યા અપિ વાઙ્મનોધિયામ્ ।
અગોચરં ઘ્રોતયિતું સમુદ્રતાઃ
ક્ષમસ્વ નો દોષમમું દયાનિધે ! ॥ ૩૯ ॥

અર્થ—હે મહાદેવી ! અમે મનના વેગથી મોહિત તમારા મન, વચન તથા બુદ્ધિથી અગોચર ભાવને શબ્દો વડે પ્રગટ કરવાને તૈયાર થયા છીએ માટે હે દયાનિધિ ! અમારા આ અપરાધને આપ ક્ષમા કરો ॥ ૩૯ ॥

અત્ર ક્ષમાપ્તાવપિ કારણ તે
મહત્યપારાઽસ્તિ કુપૈવ માતઃ ! ।
બ્રહ્મસ્વરૂપે ! જગદમ્બિકેઽલં
દયામयीं त्वां सततं नमामः ॥ ૪૦ ॥

અર્થ—હે માતા ! અમારા ઉપર ક્ષમા થવામાં તારી અપાર કૃપા વિના બીજું કોઈ સાધન ઉપયોગી નથી હે બ્રહ્મમયી જગદંબે તમે દયાનાં સાગર છો, તમને અમારા વારંવાર નમસ્કાર છે ॥ ૪૦ ॥

પરાત્પરા ત્વં પરત્ત્વરૂપિણી
સ્વતીત્ય તત્ત્વાન્યસ્થિલાનિ રાજસે ।
સચ્ચિત્ત્વસાહાય્યત આત્મનાપુન-
ર્દામ્પત્યરૂપં યુગલં ચ વિભ્રતી ॥ ૪૧ ॥

અર્થ—તમે તત્ત્વાતીત પરમ તત્ત્વરૂપિણી છો, તમેજ વળી એક તરફથી પુરૂષ તથા બીજી તરફથી સ્ત્રીરૂપ ધારણ કરીને તમારા ચિત્ તથા સત્ ભાવની ભાવનાવડે યુગલ દામ્પત્યરૂપ ધારણ કરી શોભી રહ્યાં છો ॥ ૪૧ ॥

તનોષિ શૃંગારમયીં સમન્તા-
 હીલારામોન્વિત સૃષ્ટિમેતામ્ ।
 સ્વાનન્દસન્દોહમરપ્રકાશા-
 મનાગ્રનન્તાં જગદમ્બિકેડલમ્ ॥ ૪૨ ॥

અર્થ—હે ! જગદમ્બિકા ! તમારી શૃંગારમયી લીલા
 તેમજ સ્વાનંદનો આનંદ અનાદિ કાળથી પ્રવાહીરૂપે આ
 સૃષ્ટિમાં વિલસી રહ્યો છે ॥ ૪૨ ॥

લીલોદયાસ્તે ભવતો ભવત્યા-
 અક્ષીક્ષિતૈઃ કેવલમેવ માતઃ ! ।
 નાનાવિધસ્યામિતસદ્ગુણકસ્ય
 બ્રહ્માણ્ડ સહસ્ય ચ દેવિ ! મન્યે ॥ ૪૩ ॥
 સર્ગસ્થિતિ પ્રત્યવહારકાર્ય
 મવદ્વિલાસસ્ય તરંગમાત્રમ્ ।
 કર્તુ ક્ષણેનાશ્ચિલમ્સ્યલં ત્વં
 નમોઽસ્ત્વતસ્તેઽશ્ચિલશક્તિરૂપે ॥ ૪૪ ॥

અર્થ—હે માતા ! આ જગતમાં તમારી લીલાનો
 ઉદય અસ્ત તમારા નેત્રના ઉદયવાથી અને મીંચાવા માત્રથીજ
 થાય છે. એક મુહૂર્તમાં તમે આખા બ્રહ્માંડની સ્થિતિ અને
 લય કરવામાં સામર્થ્યવાન છો તેમજ એક ક્ષણમાત્રમાં જે

કાંઈ કરવાને ધારો તે કરવાને તમે સમર્થ છો તેથી તમને
અમારા વારંવાર પ્રણામ છે ॥ ૪૩-૪૪ ॥

ત્વં નિર્ગુણાકાર વિવર્જિતાઽપિ
ત્વં ભાવ રાજ્યાચ્ચ બર્હિગતાઽપિ ।
સર્વેન્દ્રિયા ગોચરતાં ગતાઽપિ
ત્વેકાક્ષસ્વળ્હા વિશ્વરદ્યાપિ ॥ ૪૫ ॥

સ્વભક્ત કલ્યાણ વિવર્દનાય
ધૃત્વા સ્વરૂપ સગુણં હિ તેભ્યઃ ।
નિઃશ્રેયસં યચ્છસિ ભાવગમ્યા
ત્રિભાવરૂપે ! ભવર્તી નમામઃ ॥ ૪૬ ॥

અર્થ—હે જગદ્ગ્નિષ્ઠકા તમે આકાર રહિત, સિવાતીત,
ગુણાતીત, અખંડ, અદ્વિતીય, વિભુ તથા સર્વે ઈન્દ્રિયોથી
અગ્રાણ્ણ હોવા છતાં પણ પોતાના ભક્તોના કલ્યાણને માટેજ
સગુણરૂપ ધારણ કરી તમે ભાવ ગમ્ય થઈને તમારા ભક્તોને
નિઃશ્રેયસત્ત્વ દાન કરો છો, હે ત્રિભાવરૂપિણી ! તમને પ્રણામ
છે ॥ ૪૫-૪૬ ॥

નાસ્ત્યમ્બ ! સીમા તવ સત્કૃપાયાઃ
શક્તા નયે ભક્તગણાસ્ત્વદીયાઃ
તત્ત્વમ્બોધસ્ય પ્રપૂર્ત્યભાવાદ્-
દ્રષ્ટું હિ તે ભાવમયસ્વરૂપમ્ ॥ ૪૭ ॥

સ્વાભાવિકૈરેવ કૃપાકટાક્ષૈઃ
 સમીહમાના સ્તનુકમ્પિતું તાન ।
 ગુણાશ્રયાદ્ યચ્છાસિ દર્શનં સ્વં
 મુક્તિશ્ચ તેભ્યોઽભ્યુદયં દદાસિ ॥ ૪૮ ॥

જ્ઞાતું ન શક્તાસ્તવ દેવિ ! તત્ત્વં
 વયં ન દૈત્યા અપિ માનવાઃ કે ।
 પરાત્પરે ! ત્વાશ્ચ દયામ્બુરાશે !
 વયં નમામ ત્રિગુણ સ્વરૂપે ! ॥ ૪૯ ॥

અર્થ—હે જગદંબા તમારી કૃપાનો પાર નથી. જે ભક્તો તમારા તત્ત્વજ્ઞાનનો પૂર્ણ મહિમા જાણતા નથી તેથી તમારા ભાવમય સ્વરૂપની ભક્તિ કરવાને સમર્થ થતો નથી છતાં તમે તમારી સ્વાભાવિક કૃપાથી તમારા ભક્તને કૃતકૃત્ય કરવાને ઇચ્છા રાખો છો, તેમજ તમારા કૃપાપાત્ર ભક્તોને તમે તમારા ગુણોના આશ્રયવડે દર્શન આપીને અભ્યુદય તથા નિઃશ્રેયસ પ્રદાન કરો છો, હે દેવિ ! તમારા તત્ત્વને અમે દેવો તથા અસુરો કેઈપણ પ્રકારે જાણતા નથી, તો મનુષ્યોની તો શી ગતિ ? હે પરાત્પરે ! હે દયામ્બુરાશે ! હે ત્રિગુણમયી ! હું તમને પ્રણામ કરું છું. ॥ ૪૭-૪૮-૪૯ ॥

કિં વર્ણનં તેઽસ્તિ કૃપામ્બુ રાશે-
ર્યેઽજ્ઞાનપાશૈર્જહિતા વિમુગ્ધાઃ ।
માતમહત્ત્વં પરમાદ્ભુતં તે
કિમપ્યહોનૈવ વિદન્તિ ભક્તાઃ ॥ ૫૦ ॥

અનન્યભક્ત્યૈવ તુકેવલં હિ
ભુંગાયમાણાસ્તવ પાદપદ્મે ।
વિચ્ચોતયસ્યમ્બ ! ન તાનપિ ત્વં
સ્વદર્શનાન્મોક્ષસ્વનેઃ કદાપિ ॥ ૫૧ ॥

શ્રી વિષ્ણુ ગૌરીશિવધીશ સૂર્ય-
રૂપાસુ પંચાત્મક દેવતાસુ ।
યથા રુચિ ત્વં પ્રકટત્વમેત્ય
સ્થૂલાસુતાન્વૈઃકુરુષે કૃતાર્યાન્ ॥ ૫૨ ॥

અર્થ—હે જગન્માતા ! તમારી કૃપાનું ક્યાં સુધી
વર્ણન કરું. તમારી શક્તિના જ્ઞાનનો પાર નહીં જાણનારા
તમારા ત્રિમૂઠ અજ્ઞ ભક્તો તમારું તત્ત્વ લગારે જાણતા
નથી છતાં તમારા ચરણકમલમાં અનન્ય ભક્તિવડે તેમના
અંતઃકરણ શુદ્ધ થવાથી તેમની રૂચિ પ્રમાણે વિષ્ણુ, સૂર્ય,
ગૌરી, ધીશ તથા શંભુરૂપી પંચમૂર્તિઓમાંની જે મૂર્તિમાં
તમારો ભક્ત જે ભાવે ભજવા ઇચ્છા કરે છે તે રૂપે આપ

સ્થૂલ મૂર્તિમાં પ્રકટ થઇ તેમને કૃતકૃત્ય કરો છો ! એજ
તમારી પરમકૃપાનું ભૂષણ છે ॥ ૫૦-૫૧-૫૨ ॥

દૈવેષુ રાજ્યેષુ યદા કદાચિદ્-
ઘોરેણ દેવાસુર સંગ્ગેરેણ ।
ઉત્તિષ્ઠતે ધાર્મિકવિપ્લવૌઘો-
દયામયિ ! ત્વશ્ચ તદૈવ નૂનમ્ ॥ ૫૩ ॥

માતર્જગન્મફ્ફલમાશુ કર્તુ-
માકૃષ્ય તેજાસ્યમલાનિ નોડલમ્ ।
તૈરેવ સન્દીપિતદિક્સમૂહૈઃ
સ્થૂલં સ્વરૂપં વિમલં દધાના ॥ ૫૪ ॥

હત્વાઽ સુરાંસ્તાન્ કુરુષે વ્યવસ્થાં
દૈવાધિરાજ્યસ્ય વિશાલસીમ્નઃ ।
एवં કદાચિત્કિલ મર્ત્યલોકે
ધર્મસ્ય, જાતે બહુ વિપ્લવે હિ ॥ ૫૫ ॥

વિભિન્નજીવેષ્વવતીર્ય માત-
ઈઠાદસાધૂનિરિલાભિહત્ય ।
સાધૂનવન્તી પુનરેવ ધર્મ-
રાજ્યં સુસંસ્થાપયસે તદા ત્વમ્ ॥ ૫૬ ॥

દેશો યદા હાસ મુપૈતિ તં ત્વં
નેતૃસ્વરુપે શ્વતીર્ય પાસિ ।
વિષ્ણવાદિ પંચાત્મક દેવરુપે !
વયં નમામો રણચણ્ડિકે ! ત્વામ્ ॥ ૫૭ ॥

અર્થ—હે જગદંબા ! જ્યારે દૈવી રાજ્યમાં ધર્મની
ગ્લાનિ થવાથી અસુરો બળવાન થઈ અમને દેવોને દુઃખ
આપવાને પ્રવર્ત થાય છે ત્યારે તમે અમારા નિર્મલ તેજનું આકર્ષણ
કરી દિશાઓને શોભાવનારા તે પ્રકાશવડે દૈવીરૂપ ધારણ કરી
અસુરોનો સંહાર કરી દૈવી રાજ્યમાં શાંતિ ફેલાવો છો,
અને જ્યારે મૃત્યુ લોકમાં ધર્મની હાનિ થાય છે, ત્યારે આપ
મનુષ્યનો અવતાર લઈ સાધુઓની રક્ષા કરી, અસાધુઓનો
વિનાશ કરી ધર્મની ફરીથી સારી રીતે સ્થાપના કરો છો.
તેમજ જ્યારે દેશની અવનતિ થવા માંડે છે, ત્યારે દેશના
નેતારૂપે અવતાર લઈ દેશની રક્ષા કરો છો, હે પંચદેવમયી !
હે રણ ચંડિકે ! તમને પ્રણામ છે ॥ ૫૩-૫૭ ॥

ત્વં સચ્ચિદાનન્દમયે સ્વકીયે
બ્રહ્મસ્વરુપે નિજવિજ્ઞમક્તાન્ ।
તથેશરુપે ચ વિધાપ્ય માત-

સ્વામીનામ ॥ ૫૮ ॥

નિષ્કામયજ્ઞાવલિનિષ્ઠસાધકાન્
 વિરાટ્સ્વરુપે ચ વિધાપ્ય દર્શનમ્ ।
 શ્રુતેર્મહાવાક્યમિદં મનોહરં
 કરોષ્યહો “તત્ત્વમસીતિ” સાર્થકમ્ ॥ ૫૯ ॥
 મંત્રાવલીનાં દૃઢસેતુભૂતે !
 સૃષ્ટ્યાદિજાતે ! પ્રભવે ! શ્રુતીનામ્ ।
 અનાદ્યનન્તેઽસ્થિલગે ! પ્રણમ્યે !
 નમો ભવત્યૈ પ્રણવસ્વરુપે ! ॥ ૬૦ ॥

શબ્દાર્થ—હે અંજિકે ! તમે તમારા જાની ભક્તોને
 સચ્ચિદાનંદમય બ્રહ્મરૂપમાં દર્શન આપો છો, ઉપાસક ભક્તોને
 હશ્વરૂપથી દર્શન આપો છો, તથા નિષ્કામ યજ્ઞનિષ્ઠ
 ભક્તોને વિરાટ મૂર્તિરૂપે દર્શન આપી “તત્ત્વમસિ” માહા
 વાક્ય વડે તેમના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરો છો, હે મંત્રોના
 સેતુરૂપ ! હે સૃષ્ટ્યાદિનાં ઉત્પત્તિ અને લય કરનારાં ! હે
 શ્રુતિ ભગવતી ! હે સર્વ પૂજ્યે ! હે પ્રણવ રૂપિણી મા !
 તમને વારંવાર અમારા પ્રણામ છે ॥ ૫૮-૬૦ ॥

જ્ઞાનસ્ય સામ્રાજ્યમૃષિપ્રકાણ્ડૈ-
 રસ્માભિરમ્બા સ્થિલકર્મ્મ રાજ્યમ્ ।
 સ્થૂલં સ્વરાજ્યં પિતૃભિશ્ચ નૂનં
 દત્ત્વાથ સંરક્ષયસે સ્વશક્તિમ્ ॥ ૬૧ ॥

અવ્યક્તરુપેઽસ્થિતશક્તિશોભે !
 વ્યક્તેઽગુણે ! ત્વં સગુણેઽસિ માતઃ ! ।
 વિમોહિની જીવતતેરવિદ્યા
 વિદ્યાઽપિ કૈવલ્યપદા ત્વમેવ ॥ ૬૨ ॥
 નિત્યં તુરીયાસ્પદસમ્પતિષ્ઠા-
 વિધાયિની બ્રહ્મમયી ત્વમેવ ।
 સ્વાહાસ્વધાકાર વષટ્સ્વરુપે !
 હે દેવમાતર્ભવતીં નમામઃ ॥ ૬૩ ॥

શબ્દાર્થ—હે માતા અંબિકા ! તમેજ તમારી પરમ શક્તિ ઋષિઓને પ્રદાન કરી, તેમની દ્વારાએ જ્ઞાન રાજ્યનું સંરક્ષણ કરાવેા છે, અમેા દેવલોક પાસે કર્મરાજ્યનું રક્ષણ તથા પિતરો દ્વારાએ સ્થૂળ રાજ્યનું એટલે સ્થૂળ જગત્નું રક્ષણ કરાવેા છે, હે સર્વ શક્તિમયી ! હે વ્યક્ત અવ્યક્ત રૂપિણી ! હે નિર્ગુણ સગુણા ! આપજ જીવેને મોહિત કરનાર અવિદ્યા છે, જીવને મુક્તિ આપનારી વિદ્યા છે, આપજ તુરીયપદ બ્રહ્મમયી છે, હે સ્વાહા, વધાવષટ્ રૂપિણી ! હે દેવજનની ! તમને અમારા પ્રણામ છે ॥ ૬૧-૬૩ ॥

ત્વમેવ માતઃ ! પ્રતિકલ્પમેવ
 સરસ્વતીરુપમહોદધાના ।
 સ્વાધ્યાત્મશકત્યર્ષિ પ્રશાન્તચિત્ત-
 માધિર્વિધત્સે ચ પ્રણોચવેદાન્ ॥ ૬૪ ॥

વેદેષુ સંસ્થાપયસેઽથમંત્ર-
 શક્તિં હિ ગાયત્ર્યધિરુપતસ્ત્વમ્ ।
 ત્વમેવ સાવિત્ર્યધિરુપતશ્ચ
 યજ્ઞક્રિયા શક્તિમથો વિતન્ય ॥ ૬૫ ॥
 તત્સાધકેભ્યો મનુજેભ્ય આશુ
 નિઃશ્રેયસંચાઽભ્યુદયં દદાસિ ।
 અતોત્રયં જ્ઞાન પ્રદેઽતિનમ્રા-
 હે વેદમાતર્ભવતીં નમામઃ ॥ ૬૬ ॥

હે અંબિકા ! પ્રત્યેક કલ્પમાં આપ સરસ્વતીનું રૂપ
 ધારણ કરી, આપની અધ્યાત્મિક શક્તિવડે ઋષિઓનાં
 અંતઃકરણમાં પ્રેરણા કરી વેદનો આવિર્ભાવ કરો છો,
 ગાયત્રીરૂપથી વેદોમાં મંત્ર શક્તિનું પ્રદાન કરો છો, અને
 સાવિત્રીરૂપથી યજ્ઞની ક્રિયા શક્તિનો વિસ્તાર કરી મનુષ્યોને
 અભ્યુદય અને નિઃશ્રેયસ પ્રદાન કરો છો, હે વેદ જનની !
 હે જ્ઞાન આપનાર ! અતિ નમ્રતાપૂર્વક આપને અમે પ્રણામ
 કરીએ છીએ ॥ ૬૪-૬૫-૬૬ ॥

॥ મહાદેવ્યુવાંચ ॥

શ્રી મહાદેવી બોલ્યાં.

અનુષ્ટિતેન યુષ્માભિર્બ્રહ્મચક્રેણ નિર્જર્જરાઃ ।

યુષ્માકં ચૈવ સદ્વક્ત્યા પ્રસન્નાઽસ્મિ ન સંશયઃ ॥ ૬૭ ॥

હે દેવતાઓ ! તમે બ્રહ્મચક્રવટે મારું અનુષ્ઠાન કર્યું તેથી તથા તમારા સર્વની શુદ્ધ ભક્તિવટે હું પ્રસન્ન થઈ છું તેમાં જરાએ સંશય નથી ॥ ૬૭ ॥

पूर्ण कर्तुमहं देवा भवतां यदभीप्सितम् ।

सगुणं रूपमास्थाय मादुर्भूताऽस्मि साम्प्रतम् ॥ ६८ ॥

અર્થ—તમેએ જે ઇપ્સિત માટે મારું અનુષ્ઠાન કર્યું છે તેથી હું પ્રસન્ન થઈ છું, ને તમારી તે ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાને હું સગુણરૂપ ધારણ કરી હાલમાં પ્રાદુર્ભૂત થઈ છું. ॥ ૬૮ ॥

वर्त्तते भवतां देवा यत्किंचिद्वाञ्छितं शुभम् ।

व्याहरन्तु भवन्तस्तत् पूरयिष्याम्यहं ध्रुवम् ॥ ६९ ॥

અર્થ—હે દેવો ! તમે જે કાંઈ શુભની ઇચ્છા કરો છો તે મારી આગળ પ્રગટ કરો, હું તમારી તે સર્વે ઇચ્છાઓ નિશ્ચય પરિપૂર્ણ કરીશ ॥ ૬૯ ॥

॥ देवा ऊचुः ॥

દેવતાઓ બોલ્યા.

महादेवि ! प्रभो ! मातर्भक्तमानसमन्दिरे ।

विहारिणि ! प्रसन्ने ! हे दयापूरितत मानसे ॥ ७० ॥

વિબુધાસુરસંગ્રામે હાસુરાણાં પરાજયઃ ।

અભૂનો વિજયો દેવિ ! તત્તેઽપારકૃપાફલમ્ ॥ ૭૧ ॥

અર્થ—હે જંગજંગનની ! હે ભક્તના મનોમંદિરમાં વિહારિણી હે કરુણામયી ! દેવો અને અસુરના સંગ્રામમાં હુજેય એવા અસુરોનો તમે પરાજય કરી અમારો જય કર્યો એજ તમારી અપાર કૃપાનું ફલ છે ॥ ૭૦-૭૧ ॥

અથવા મક્તવાત્સલ્ય પરિણામોઽસ્ત્યયંતવ ।

इच्छामः साम्प्रतं त्वेतद्वाङ्मनोबुद्ध्य गोचरम् ॥ ૭૨ ॥

भवत्या यत्स्वरूपं हि वर्त्तते परमाद्भुतम् ।

ज्ञानं तस्य मयच्छ त्वमुपदेशं तथे दृशम् ॥ ૭૩ ॥

तवसान्निध्य सम्પ्राप्तिर्यેન વિન્દેમ સસ્વરમ્ ।

અમંગલં કદાચિન્નો ન ભવેચ મહેશ્વરિ ! ॥ ૭૪ ॥

અર્થ—અથવા આ તમારી ભક્તવત્સલતાનું પરિણામ એટલે ફલ છે, અમે લોકોની એવી ઇચ્છા કે તમારું જે સ્વરૂપ, મન, વાણી અને બુદ્ધિથી અંતીત છે તે સ્વરૂપનું અમને જ્ઞાન કરો, તથા હે મહેશ્વરી ! અમને એવો ઉપદેશ આપો કે જે ઉપદેશના બળવડે અમે સઘળા તમારી સાન્નિધ્યમાં રહીને તમારા ચરણાર્વિંદમાં ભક્તિ રાખીએ જેથી અમારું કદિપણુ અમંગલ ન થાય ॥ ૭૨-૭૩-૭૪ ॥

॥ મહાદેવ્યુવાચ ॥

મહાદેવી ઝાલ્યાં.

અહં હિ કારણબ્રહ્મ કાર્યબ્રહ્માસ્મિ ચાપ્યહમ્ ।

દેવાઃ ! કારણરુપેણ સચ્ચિદાનન્દમય્યહમ્ ॥ ૭૫ ॥

ભૂત્વૈકાદ્વૈતસત્તાયાં ભાસમાના ભવામિ વૈ ।

સત્સત્તાપરિવિસ્તૃત્યા હ્યહમેવ પુનઃ સુરાઃ ! ॥ ૭૬ ॥

અહંમમેતિવદ્વૈતભાવંચૈષ વિમર્ચ્યહો ।

તદા, મમૈવ, ચિત્સત્તા પુરુષે પ્રકૃતૌ તથા ॥ ૭૭ ॥

સત્સત્તા પ્રકટીભૂય નિશ્ચિતં વિબુધર્ષભાઃ ।

જગદાનન્દ સત્તાયા વિલાસં સૃજતઃ સ્વયમ્ ॥ ૭૮ ॥ *

અર્થ—હે દેવતાગણુ ! હુંજ કારણ - બ્રહ્મ છું તથા
હુંજ કાર્ય બ્રહ્મ છું કારણ બ્રહ્મ રૂપે હુંજ સચ્ચિદાનંદમયી

* શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા અધ્યાય ૯ શ્લોક ૧૭ ભુઓ.

પિતા હમસ્ય જગતો માતા ધાતા પિતામહઃ ।

વેદ્યં પવિત્ર મૌંકાર ઋક્સામયજુરેવચ ॥ ૧૭ ॥

હું આ જગતનો પિતા (ઉત્પન્ન કરનાર), જનની તેમજ
પ્રાણીઓના કર્મનું ફલ આપનાર, તથા પિતાનો પિતા હું વિગેરે.

એ આદિ પ્રકૃતિજ આ સંસારરૂપ વૃક્ષનું મૂળ છે. (સ્કંધ ૩
અધ્યાય ૧૦ શ્લોક ૧૩ દેવી ભાગવત)

૨૬ શ્રી:શક્તિ ગીતા અધ્યાય ૧ લો.

થઈ અદ્વૈત સત્તામાં ભાસમાન થાઉં છું. વળી હુંજ મારી સત્ સત્તાના વિસ્તાર દ્વારાએ હું અને મારું એવા દ્વૈત ભાવને ધારણ કરું છું. હે દેવતાઓ ! દ્વૈત ભાવ ધારણ કરવામાં મારીજ ચિત્સત્તા પુરૂષ રૂપે તથા મારીજ સત્સત્તા પ્રકૃતિ રૂપે પ્રકાશ પામી આનંદ સત્તાના વિલાસ રૂપે આ જગતને હું પોતે પ્રગટ કરું છું અર્થાત્ સૃજુ છું ॥ ૭૫-૭૮ ॥

તદાહમેવ ભૂત્વા વૈ પુરુષો વીજદસ્તથા ।

પ્રકૃતિઃ ક્ષેત્રરૂપાઽસ્મિ કાર્યવ્રહ્મણિ માસિતા ॥ ૭૯ ॥ *

અર્થ—એ જગતને સરજવામાં હું બીજદાતા પુરૂષ છું તથા હુંજ ક્ષેત્રરૂપી પ્રકૃતિ થઈને કાર્ય બ્રહ્મ રૂપે પ્રતિત થાઉં છું ॥ ૭૯ ॥

કાર્યં બ્રહ્મ સ્વરૂપેઽત્ર વિશ્વાસ્મિન્ જંગમે મમ ।

વર્ત્તતે ચિદ્વિલાસસ્યુ સ્થાવરે સદ્વિલાસિતા ॥ ૮૦ ॥

* શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા અધ્યાય ૧૪ શ્લોક ૪ જુઓ.

મમયોર્નિર્મહદ્ બ્રહ્મ તસ્મિન્ગર્ભે દબ્યામ્યહમ્ ।

સંભવઃ સર્વભૂતાનાં તતોભવતિ ભારત ॥ અ. ૧૪ શ્લો. ૩ ॥

સર્વ યોનિષુ કૌન્તેય મૂર્તયઃ સંભવન્તિ યાઃ ।

તાસાં બ્રહ્મ મહયોનિરહં વીજપ્રદઃ પિતા ॥ અ. ૧૪ શ્લો. ૪ ॥

અર્થ—હે અર્જુન ! દેવાદિ સર્વ યોનીઓમાં જે આકાર-શરીરો ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વ શરીરોનું મારી પ્રકૃતિ ઉત્પત્તિ સ્થાન છે અને હું બીજ આપનારો પિતા છું-ઉત્પન્ન કરનાર છું વીગેરે વધુ ભગવદ્ ગીતામાં જોવું.

અર્થ—કાર્યબ્રહ્મ રૂપી આ જગતના જંગમ પદાર્થોમાં મારું ચિત્ત સ્વરૂપ તથા સ્થાવર પદાર્થોમાં મારું સત્ સ્વરૂપ વિલસી રહ્યું છે ॥ ૮૦ ॥

મમાનન્દવિલાસોઽસૌ વ્યાપ્નુવત્ સચ્ચિદન્તરમ્ ।
મમૈવ પરમાનંદસત્તાં સમન્તુ ભાવયેત્ ॥ ૮૧ ॥

અર્થ—મારું આનંદ સ્વરૂપ સ્થાવર અને જંગમ સર્વે પદાર્થોમાં વિલસી રહ્યું છે. અને તેજ મારા પરમાનંદ સ્વરૂપને લીધે મનુષ્ય જગત્માં આનંદનો અનુભવ કરી રહ્યા છે ॥ ૮૧ ॥

અહમેવાસ્મિ મોદેવાઃ ! સર્વેષામીશ્વરી પરા ।
ઉત્પદ્યન્તે ત્રિભાવાશ્ચ ત્રિગુણા મત્ત એવ હિ ॥ ૮૨ ॥

અર્થ—હું દેવો ! હુંજ સર્વની પરમેશ્વરી છું, ત્રણે ભાવ તથા ગુણો મારા વડેજ ઉત્પન્ન થયા છે ॥ ૮૨ ॥

સૃષ્ટિ સ્થિતિલયાંશ્ચૈવ ત્રિગુણૈરહમેવૈ ।
કરોમિ સતતં દેવાઃ ! જગતાંનાત્ર સંશયઃ ॥ ૮૩ ॥

અર્થ—હું દેવતાઓ ! ત્રણ ગુણુવડે અનેક બ્રહ્માંડોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય મારા વડેજ થાય છે. એમાં જરાએ તમારે શંકા રાખવો નહીં ॥ ૮૩ ॥

મય્યેવાન્તુ ભવસ્તેષાં ત્રિભાવૈર્ભવતિ ધ્રુવમ્ ।
નાના બ્રહ્માણ્ડસંઘં હિ સ્વર્ગર્ભે ચાહમેવ તમ્ ॥ ૮૪ ॥

સન્ધાર્ય સતતંદેવાઃ ! દેશકાલ સ્વરૂપતઃ ।

અનાદ્યનંત સત્તાયાઃ કારયેન્નુભવં સ્વલુ ॥ ૮૫ ॥

અર્થ—એ જૂદાં જૂદાં બ્રહ્માંડોનો સમુદાય, મારા ત્રણ ભાવ વડેજ મારામાંજ અનુભવાય છે. એમ તમારે નિશ્ચય જાણવું. એ બ્રહ્માંડોને નિરંતર, દેશ, કાળ અને સ્વરૂપ વડે મારી અનાદિ અનંત સત્તાવડે ધારણ કરી હે દેવતાઓ ! સર્વને અનુભવાવું છે ॥ ૮૪-૮૫ ॥

બ્રહ્માણ્ડાનાન્તુ સર્વેષાં પ્રત્યેકં પ્રભવાસ્થિતી ।

વિધાતું પ્રલયંચાપિ જનયે નિજગર્ભતઃ ॥ ૮૬ ॥

બ્રહ્મવિષ્ણુમહેશાઋષ્યાંસ્ત્રીન્દેવાન્નન્વનેકશઃ ।

બ્રાહ્મીશ્ચ વૈષ્ણવીં રૌદ્રીં સ્વાંશરૂપાં સુરર્ષભાઃ ॥ ૮૭ ॥

एता अनेक शस्तिस्त्रः शक्तिस्तेभ्यो वितीर्य्यवै ।

ब्रह्माण्डसंध प्रत्येकसृष्टि स्थितिलयक्रियाः ॥ ८८ ॥

त्रिभिर्देवैर्यथातथ્યं साधयामि यथाक्रमम् ।

यूयं सर्वे च भो देवा भावमाश्रित्य मामकम् ॥ ८९ ॥

आधिदैव मजायन्ताध्यात्मिकं च महर्षयः ।

आधि भौतिकमाश्रित्य पितरश्चाऽपि जज्ञिरे ॥ ૯૦ ॥

અર્થ—હે દેવતાઓ ! પ્રત્યેક બ્રહ્માંડમાં પ્રત્યેક બ્રહ્માંડની સૃષ્ટિ, સ્થિતિ તથા લયની ક્રિયા સારી રીતે

ચલાવવા માટે હું મારા કારણ રૂપ સ્થાનમાંથી બ્રહ્મા,
વિષ્ણુ, તથા મહેશ રૂપી અનેક ત્રણ દેવોને ઉમ્મત્ત કરું છું.
તથા તેમને મારી અંશરૂપ બ્રાહ્મી, વૈષ્ણવી, તથા રૌદ્રી
એવી અનેક ત્રિવિધ શક્તિઓ તેમને આપી તેમની દ્વારાએ
સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કરાવું છું. હે દેવતાઓ !
તમે બધા મારા અધિદેવ ભાવનો આશ્રય કરીને મારાથી
પ્રકટ થયા છો, ઋષિઓ મારા આધ્યાત્મિક ભાવનો આશ્રય
કરીને મારામાંથીજ પ્રકટ થયા છે તથા પિતૃઓ પણ મારા
અધિભૂત ભાવથી ઉત્પન્ન થયા છે ॥ ૮૬-૯૦ ॥

असुरा अपि भोदेवा वर्तन्ते मद्विभूतयः ।

अहमादिश्च सर्वेषां व्याप्ता चास्मि दिवौकसः ॥ ९१ ॥

सर्वत्र शक्तिरूपेण निखिलं हि चराचरम् ।

नित्याद्वૈતદશયાન્તુ શાશ્વતં સુરસત્તમાઃ ! ॥ ૯૨ ॥

स्वस्वरूपे च मे देवा मच्छक्तिरवतिष्ठते ।

स्वरूपे स्वे च मे देवास्तुरीयाया ममैव हि ॥ ૯૩ ॥

शक्तेर्बलाद्धि जागर्ति सर्वदानुभवः किल ।

सञ्चिदानन्दरूपस्य त्रिभावस्य न संशयः ॥ ૯૪ ॥

અર્થ—હે દેવતાઓનો સમૂહ ! હું સર્વની આદિ
શક્તિ છું તેથી અસુરો પણ મારીજ વિભૂતિ છે એમ તમારે

જાણવું. હુંજ શક્તિરૂપે સર્વે જગતને વ્યાપિને રહેલી છું. મારામાંજ મારી શક્તિ નિત્ય અદ્વૈત રૂપથી રહેલી છે. મારા સ્વસ્વરૂપમાં મારીતુરીયાશક્તિનાબલથી મારા સત્, ચિત્ત તથા આનંદરૂપી ત્રણે ભાવોનો અનુભવ સદા રહેલો છે. એમાં તમારે જરાએ સંદેહ રાખવો નહીં ॥ ૯૧-૯૪ ॥

દશાદ્વૈતાનુભૂયેત મચ્છક્તયૈવ તુરીયયા ।

તસ્યા એવ તુરીયાયા મચ્છક્તેર્બલતઃ સ્વલુ ॥ ૯૫ ॥

નિર્વિકલ્પસમાધિસ્થૈ રાત્મારામૈર્મહાત્મભિઃ ।

જીવન્મુક્તૈઃ પ્રતીયેદ્દ માદ્યન્તરહિતે વિભૌ ॥ ૯૬ ॥

અદ્વૈતે નિર્વિકારે હિ સ્વરૂપે ચિન્મયેસુરાઃ ! ।

મમૈવ વિબુધા નૂનં શક્તિઃ કારણરૂપિણી ॥ ૯૭ ॥

બ્રહ્મવિષ્ણુમહેશાનાં જનની નાત્ર સંશયઃ ।

મત્સૂક્ષ્મશક્તિરેવાહો દૈવીશક્તિ પ્રયચ્છતિ ॥ ૯૮ ॥

પિતૃદેવર્ષિવૃન્દેભ્યો નાનાદેવીસ્વરૂપિણી ।

જગત્સ્થૂલપંચોડ્યં સ્થૂલશક્તેર્મમૈવ હિ ॥ ૯૯ ॥

નાનાભેદાન્ સમાશ્રિત્ય નાનારૂપેષુજાયતે ।

સ્થૂલપંચરૂપંહિ જગદ્વ્યસ્ય સ્થ રક્ષકાઃ ॥ ૧૦૦ ॥

યૂયં દેવગણાઃ સર્વે સ્થૂલશક્તેર્મમૈવ ચ ।

પરિણામસ્વરૂપંતજ્જાનીત સુરસત્તમાઃ ! ॥ ૧૦૧ ॥

અર્થે —મારી તુરીયા શક્તિ વડેજ અદ્વૈત દશાને અનુભવ કરાય છે, હે દેવતાઓ ! એજ તુરીયા શક્તિના બળથી, નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં રહેલા આત્મામાં રમણ કરનારા જીવન્મુક્ત મહાત્માઓ, મારા આદી અંતરહિત, વિભુ, નિર્વિકાર અદ્વૈત ચિન્મય રૂપનું દર્શન કરે છે, મારી કારણ શક્તિ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વરને ઉત્પન્ન કરનાર છે, એમાં જરાએ સંદેહ નથી. તેમજ મારી સૂક્ષ્મ શક્તિજ જૂદા જૂદા પ્રકારના દેવી રૂપ ધારણ કરીને ઋષિ, દેવતા તથા પિતરોને દેવી શક્તિનું પ્રદાન કરે છે, વળી આ જગતના સ્થૂલ ભાવોપણ મારી સ્થૂલ શક્તિના અનંત ભેદોનાજ આશ્રય વડે ઉત્પન્ન થયા કરે છે. આ સ્થૂલ પ્રપંચ-મય જગત, જેના તમે રક્ષણ કરનારા છો તે તમે બધા દેવતાઓ પણ મારી સ્થૂલ શક્તિના કાર્ય રૂપેજ છો એમ સમજવું ॥ ૯૫-૧૦૧ ॥

अविद्यारूपमाश्रित्य ब्रह्मेव जगत्सुराः ! ।

उत्पादये पुनश्चाहं विद्यारूपमभिશ्रिता ॥ १०२ ॥

जगतोऽस्य लयस्थानं बोधयामि दिवौकसः ।

अहं द्रष्ट्री च दृश्याच शक्तिः शक्तिमती तथा ॥ १०३ ॥

અર્થ—હુંજ અવિદ્યા રૂપે આ જગતને પ્રગટ કરું છું, તથા હુંજ વિદ્યા રૂપે જગતના લય સ્થાનનો લક્ષ્ય કરાવું

છું. હુંજ દશ્ય તથા દષ્ટા છું. હુંજ શક્તિ તથા શક્તિમાન
છું ॥ ૧૦૨-૧૦૩ ॥

શક્તિશક્તિમતોર્ભેદં તત્ત્વજ્ઞાન વિવર્જિજતાઃ ।

વાલિશાઽવ પશ્યન્તિ ન તત્ત્વજ્ઞાનિનોજનાઃ ॥ ૧૦૪ ॥

અર્થ—શક્તિ તથા શક્તિમાનનો ભેદ તત્ત્વજ્ઞાન
રહિત મૂર્ખ જીવજ માને છે. તત્ત્વજ્ઞાનિ પુરૂષો માનતા
નથી ॥ ૧૦૪ ॥

અભેદજ્ઞાનસમ્પન્નાઃ શક્તેઃ શક્તિમતસ્તથા ।

તત્ત્વજ્ઞાનનદીષ્ણાતા જ્ઞાનાબ્ધિપારદર્શિનઃ ॥ ૧૦૫ ॥

સાત્ત્વિકાભેદસજ્જ્ઞાન બલાન્માં પ્રાપ્નુવન્ત્યહો ।

અહમેવ પરામક્તયા જ્ઞાનિનો વિબુધર્ષભાઃ ॥ ૧૦૬ ॥

સન્નિધૌ ભક્તવર્ગસ્ય પ્રાદુર્ભાવમવાપ્નુયામ્ ।

બ્રહ્મેશ્વર વિરાઠ્ઠરૂપ-ત્રિભાવેષુ ન સંશયઃ ॥ ૧૦૭ ॥

અર્થ—શક્તિ તથા શક્તિમાનના અભેદ જ્ઞાનમાં
પારંગત તત્ત્વજ્ઞાની મહા પુરૂષ સાત્ત્વિક અભેદ, જ્ઞાનના
બલથી મનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. હે ! દેવતાગણો ! હુંજ જ્ઞાની
ભક્તના સમ્મુખ પરાભક્તિ દ્વારાએ બ્રહ્મા, ઇશ, વિરાટ
એમ ત્રણ ભાવે પ્રગટ થાઉં છું એમાં જરાએ સંદેહ રાખવો
નહી ॥ ૧૦૫-૧૦૭ ॥

તે તત્ત્વજ્ઞાનિનો ભક્તા જ્ઞાનિનો યે પરાત્પરમ્ ।
 તત્ત્વાતીતશ્ચમેતત્ત્વં બુદ્ધ્યન્તે સાધુ નિર્જ્જરાઃ ! ॥ ૧૦૮ ॥
 માં કદાચિદનાયન્ત વિરાડૂપસ્ય ધારિણીમ્ ।
 નિરીક્ષન્તે કદાચિત્તુ નાના શૃંગાર ભાસ્વરમ્ ॥ ૧૦૯ ॥
 સગુણમેડ્ઙ્ગતંરૂપ-મુપાસીના નિરન્તરમ્ ।
 દેવા અનુભવન્ત્યેવ બ્રહ્માનન્દમલ્લૌકિકમ્ ॥ ૧૧૦ ॥
 સમાધિસ્થાઃ કદાચિત્તુ તત્ત્વાતીતં પરાત્પરમ્ ।
 મહાત્માનશ્ચ મે તત્ત્વં સમ્પ્રત્યેતું સમીશતે ॥ ૧૧૧ ॥
 અચિન્ત્યં કેવલાદ્વૈત જ્ઞાનલોચન ગોચરમ્ ।
 દશામેતાં સમાસાદ્ય મદ્ભક્તા જ્ઞાનિનોઽમરાઃ ! ॥ ૧૧૨ ॥
 સ્વરૂપં મેઽધિગચ્છન્તિ પરમાનન્દસાગરમ્ ।
 નાત્રકશ્ચન સન્દેહો વિદ્યતે વિબુધર્ષભાઃ ! ॥ ૧૧૩ ॥

શ્રી શક્તિગીતાના શ્લોક ૧૧૧ થી ૧૧૩ સુધીનું વિવેચન. શ્રીમદ્
 ભગવદ્ ગીતા શ્લોક સાથે સમીચીનપણું.

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वा स्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाण मृच्छति ॥ अ. ૨ શ્લો. ૭૨ ॥

हे पार्थ-હે અર્જુન ! एषा-ઉપરનો એટલે અધ્યાય ૨ ના ના
 श्लोक ७२ માં ब्राह्मी स्थितिः=બ્રહ્મ-પરમાત્મા સંબંધી स्थिति છે.
 एनां=આ स्थितिने, प्राप्य=પ્રાપ્ત થઈને, नविमुह्यति=મનુષ્ય મોહિત

અર્થ—હે દેવતાગણ ! જે મારા તત્ત્વાતીત પરમતત્ત્વનું રહસ્ય જાણે છે તે તત્ત્વજ્ઞાની જ્ઞાની ભકત છે. તે કોઈવાર મને અનાદિ અનંત વિરાટરૂપે જુએ છે, કોઈવાર તે ભકતો નાના પ્રકારના શૃંગારમય અદ્ભૂત સગુણરૂપની ઉપાસના કરે છે, અને તેથી મારા અલૌકિક પ્રહ્લાનંદના સ્વરૂપને નિરંતર અનુભવે છે, તથા કોઈવાર તે મહાત્માઓ સમાધિસ્થ થઈને મારા તત્ત્વાતીત, કેવલ અદ્વૈત, અચિન્ત્ય પરમ તત્ત્વનો

થતો નથી. અસ્થાં=આ સ્થિતિમાં, અન્તકાલે અપિસ્થિત્વા=અંત અવસ્થામાં સ્થિત થવા છતાં પણ બ્રહ્મનિવાણં=મોક્ષને (જન્મ મરણ ફરીથી ન થાય તે) ઋચ્છતિ=પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈ શકા કરે કે જ્યારે ગૃહસ્થ તથા સંન્યાસી એ બંને સ્થિતિવાળાને મોક્ષ મળતો હોય તો અત્યંત કષ્ટકર સંન્યાસ આશ્રમની શી જરૂરીયાત છે ? સમાધાન:-ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં ઘણા પ્રતિબંધ તથા વિધિ આવવાનો સંભવ છે. માટે મુમુક્ષુ પુરૂષને સંન્યાસ આશ્રમની અત્યંત અપેક્ષા શાસ્ત્રે પ્રતિપાદન કરેલી છે. એવું અતરે “બ્રાહ્મી સ્થિતિઃ” એ શબ્દ વડે સૂચવવામાં આવ્યું છે. આ બ્રાહ્મી સ્થિતિને પ્રાપ્ત થવા પછી સંન્યાસીને વિમોહ થવાનો વધારે સંભવ નથી, પરંતુ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેનારાને દ્રવ્યાદિની હાની થવાથી મોહ થવાનો ઘણો સંભવ છે. મોહ થવાથી તેનું ચિત્ત વિક્ષિપ્ત થાય છે, અને તેથી તે પરમાર્થમાં વિવેકશૂન્ય થાય છે. માટે સર્વ કર્મના સંન્યાસપૂર્વક આ બ્રહ્મનિષ્ઠામાં આખરની અવસ્થામાં જે એકાદો મુમુક્ષુ સ્થિત થાય છે તો તેને મોક્ષ મળે છે. આ પ્રમાણે ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી સંન્યાસ લીધા પછી એકાદો મુમુક્ષુ જ્યારે મોક્ષને પામે છે, તો બ્રહ્મચર્યાશ્રમથી સંન્યાસ આશ્રમ કરનારો મુમુક્ષુ

અનુભવ કરવાને સમર્થ થાય છે. આ દશાને પહોંચવાથી હે દેવતાગણો ! મારા જ્ઞાની ભક્તો, મારા પરમાનંદ સાગરરૂપ સ્વરૂપનેજ પ્રાપ્ત થાય છે એમાં જરાએ સંદેહ નથી ॥ ૧૦૮-૧૧૩ ॥

इति श्री शक्तिगीता मूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
महादेवीदेवसम्वादे शक्तिशक्तिमतोरभेद योगवर्णनं
नाम प्रथमोऽध्यायः ।

અર્થ—આ પ્રમાણે શ્રી શક્તિ ગીતોપનિષદના બ્રહ્મ વિદ્યા સંબંધી મહાદેવી તથા દેવતાના સંવાદ નામનો યોગ-શાસ્ત્રના શક્તિ તથા શક્તિમાનના અભેદ યોગવર્ણન નામનો પ્રથમ અધ્યાય સમાપ્ત.

મરતા સુધી બ્રહ્મમાંજ સદા નિમગ્ન રહે તેને બ્રહ્મનિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય એમાં શું કહેવું ? માટે શ્રી શક્તિગીતાના શ્લોક ૧૧૧ થી ૧૧૩ માં વર્ણન કર્યા પ્રમાણેનું કથન અને શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના બીજા અધ્યાયના શ્લોક ૭૨ માં જણાવેલો અભેદ ભાવ સમીચીન છે. એટલે શક્તિગીતા પણ ઉપનિષદોનાં દોહનરૂપ છે. એ મુમુક્ષુઓએ જરાપણ બૂલવું ભેદએ નહીં.

॥ चित्कला विज्ञानयोग वर्णनम् ॥

अध्याय २ ज्ञे.

चित्कला विज्ञान योग वर्णन.

॥ देवाऊचुः ॥

देवमातर्जगन्मातर्ज्ञानदे ! ब्रह्मरूपिणि ! ।

नैवासीद्विदितं किञ्चित्स्वरूपं ते यथार्थतः ॥ १ ॥

देवताઓ બોલ્યા.

અવતરણિકા—દેવતાઓ શ્રી ભગવતીની કળાઓનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે જીજ્ઞાસા બતાવે છે. શ્લોક ૨ થી ૭.

અર્થ—હે દેવ જનની ! હે જગત્ જનની ! હે બ્રહ્મ-રૂપિણી ! હે જ્ઞાન આપનારી ! અમને આપના યથાર્થ સ્વરૂપનું કાંઈપણ જ્ઞાન ન હોવાથી ॥ ૧ ॥

મહામાન્યે ! મહાદેવિ ! મહાહક્કાર મોહિતાઃ ।

કિંકર્ત્તવ્યવિમૂઢાવૈ અત આસ્મ પુરા વયમ્ ॥ ૨ ॥

અર્થ—હે પરમ માનનીયા મહાદેવી ! અમે, પૂર્વે અહંકારથી વિમોહિત થયા હતા, તેથી અમારું શું કર્તવ્ય છે તે અમે જાણતા ન હોતા ॥ ૨ ॥

અસ્થાનશ્ચ તવાદૈતં સ્વરૂપં ત્વન્મુખામ્બુજાત્ ।

નિશમ્યાથ વયં માતઃ ! શક્તિ શક્તિમતોસ્તથા ॥ ૩ ॥

અભેદં નનુ વિજ્ઞાય તં તત્ત્વજ્ઞાનમૂલકમ્ ॥

તત્ત્વજ્ઞાનપ્રસૂં દિવ્યામન્તર્દષ્ટિમવાપ્નુમ ॥ ૪ ॥

અર્થ—હે માતઃ ! આજ આપના મુખાર્વિન્દથી આપના અખંડ અદ્વૈત સ્વરૂપનું શ્રવણ કરીને તથા શક્તિ અને શક્તિમાનમાં તત્ત્વજ્ઞાન મૂલક અભેદ છે એમ જાણીને તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારી દિવ્ય અન્તર્દષ્ટી અમને પ્રાપ્ત થઈ છે ॥ ૩-૪ ॥

સામ્પ્રતં સફલંવિશ્વો નિજાસ્તિત્વં ન સંશયઃ ।

ઈદાર્નીં દયયા દેવિ ! સ્વકલાવર્ણનં કુરુ ॥ ૫ ॥

યેન ચાનુભવં કર્તું ભઘત્યાઃ સર્વથા વયમ્ ।

જ્ઞકનુયામ જગન્માતઃ ! કલારુપેણ સર્વતઃ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ—હવે અમે નિઃસંદેહ અમારો જન્મ સફળ મानीએ છીએ, હે જગન્માતઃ ! હે દેવી ! હવે આપ કૃપા કરીને આપની કળાઓનું અમારા પ્રતિ વર્ણન કરો, હે જેથી અમે સર્વત્ર કલારૂપથી આપના દર્શન કરવામાં સર્વથા સમર્થ થઈએ ॥ ૫-૬ ॥

॥ મહાદેવ્યુવાચ ॥

દૃશ્ય પ્રપશ્ચજાતેઽસ્મિન્નિસ્તિલે સચરાચરે ।

અભિવ્યક્તાઽસ્મિ મોદેવાઃ ! કલારુપેણ સર્વતઃ ॥ ૭ ॥

પરં દૃશ્યપ્રપશ્ચસ્તુ નૈવાસ્તે મયિ નિર્જરાઃ ।

મદયાસ્તે પૂર્ણસદ્માવઃ કલાષોઽશ્કાન્વિતઃ ॥ ૮ ॥

ચિદ્ધાવાનન્દભાવૌ સ્તઃ કલાપૂર્ણૌ ચ મય્યતઃ ।
કલાષોઢશકોપેત સચ્ચિદાનન્દ મય્યહમ્ ॥ ૧ ॥

મહાદેવી બોલ્યાં.

અર્થ—હે દેવતાઓ ! આ ચર અને અચર અખિલ દૃશ્ય પ્રપંચ સમૂહમાં (જગત્માં) મારી કળારૂપથી હું જ્યાપક રૂપે અભિવ્યક્ત થઈ છું. તેમ છતાં હે દેવતાઓ ! આ દૃશ્ય પ્રપંચ મારામાં રહેલો નથી. મારામાં સત્ભાવ પૂર્ણ રૂપે, ચિત્તભાવ પૂર્ણ રૂપે, તથા આનંદભાવ પૂર્ણ રૂપે સોળે કળાઓમાં રહેલો છે તે કારણથી હું સોળે કળાઓ વડે યુક્ત સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપા છું ॥ ૭-૮-૯ ॥ *

*શ્રી શક્તિ ગીતાનો અધ્યાય ૨ નો શ્લોક ૮ આઠમાનું રહસ્ય:—
પરંદૃશ્ય પ્રવજ્જ સ્તુતૈવાસ્તેમયિ નિર્ઝરાઃ અર્થ:—તેમ છતાં દૃશ્ય મારામાં નથી. તેજ અર્થનો શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો શ્લોક ૧૨ અધ્યાય ૭ મો યેવૈવસાત્ત્વિકાભાવા રાજસાસ્તામસાશ્રયે । મત્તદ્વેતીતાન્વિદ્ધિ નત્વહંતેષુ-
તેમયિ ॥ ૧૨ ॥ વળી જેઓ બીજા પણ સાત્ત્વિક અને જેઓ રાજસ તથા તામસ ભાવો છે, તેઓ મારાથીજ ઉત્પન્ન થયા છે એમ જાણ તેઓમાં હું નથી, પણ તેઓ મારામાં છે.

રહસ્ય:—હું સત્ય રૂપે છું અને દૃશ્ય પ્રપંચ મારામાં કલ્પિત રૂપે છે. કલ્પિત પદાર્થ અધિઘાનની સત્તા વડેજ પ્રતિત થાય છે. આ સર્વ દૃશ્ય પ્રપંચ સ્વતઃ સત્તા શત્ય હોવાથી મારામાં નથી. દોરડીમાં સાપની પેઠે મારામાં કલ્પિત છે.

સત્ત્વગુણ પ્રધાન પદાર્થો દેવો, બ્રાહ્મણો, ઋષિઓ અને સાકર

યતોઽહં સચ્ચિદાનન્દભાવૈઃ પૂર્ણૈશ્વપૂરિતા ।

અન્તઃપૂર્ણા વહિઃપૂર્ણા પૂર્ણાઽતોઽસ્મિ ચ સર્વથા ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—મારામાં પૂર્ણ સચ્ચિદાનન્દ ભાવ વિદ્યમાન હોવાથી હું અંતર અને અહાર સર્વ પ્રકારે પૂર્ણ છું ॥ ૧૦ ॥

સચ્ચિદાનન્દ ભાવાનાં નન્વેકૈક કલાશ્રયઃ ।

દૃશ્યપ્રપञ્ચપુञ્જોઽયં સમુદ્ભૂતોઽશિલો મમ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—આ સમસ્ત દૃશ્ય પ્રપંચ મારા સત્ભાવની એક કળા વડે, મારા ચિદ્ભાવની એક કળા વડે અને મારા આનન્દ ભાવની એક કળા વડે ઉત્પન્ન થયો છે ॥ ૧૧ ॥

एतास्तिष्ठ स्त्रिभावानां विश्वंव्याश्रुवते कलाः ।

આધિદૈવિક માધ્યાત્મ્યં રૂપં ધૃત્વાઽધિભૌતિકમ્ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ—મારી એ ત્રણ કળાઓ અધ્યાત્મ, અધિદૈવ તથા અધિભૂત રૂપ ધારણ કરીને આ દૃશ્ય જગતમાં વ્યાપ્ત થઈને રહેલી છે ॥ ૧૨ ॥

आध्यात्मिकयः कलाः सर्वा मम षोडशसङ्ख्यकाः ।

प्रपूर्यन्ते शिवेऽतोऽसौ महर्ष्यादिजगद्गुरुः ॥ ૧૩ ॥

વગેરે સાત્ત્વિક ભાવો. રજોગુણ પ્રધાન પદાર્થો, યક્ષા, ગંધર્વો અને મરિચ-મરચાં આદિ પદાર્થો તે રાજસ ભાવો. અને તમોગુણ પ્રધાન પદાર્થો રાક્ષસો, પિશાચ, શૂદ્ર તે ગાંજર આદિ પદાર્થો તે તામસ ભાવો છે એ સર્વ પદાર્થો તે તે ગુણોની ઉપાધિ રૂપ જગતનું બીજ જે હું છું તેનાથી ઉપજ્યા છે એમ જાણુ. સત્વાદિ ગુણાત્મક રૂપે હું તેનું કારણ હોવાથી તેઓ મારામાં છે. (શંકરાનંદી ટીકા)

અર્થ—મારી આધ્યાત્મિકા સોળ કળાઓની પૂર્ણતા શિવમાં પ્રકાશિત હોવાથી તે, સઘળા ઋષિઓના આદિ તથા સમગ્ર જગતના ગુરૂ છે ॥ ૧૩ ॥

મત્કલા આધિદૈવિકયઃ પ્રયૂર્યન્તે યતોહરૌ ।

અતોદેવાદિદેવોઽયં વિશ્વસ્મિન્ વિષ્ણુરુચ્યતે ॥ ૧૪ ॥

શબ્દાર્થ—મારી અધિદૈવ કળાઓની સંપૂર્ણતા વિષ્ણુમાં રહેલી છે તેથી સંસારમાં તે દેવાદિ દેવ કહેવાય છે. અર્થાત્ તે દેવોના પણ આદિ દેવ કહેવાય છે ॥ ૧૪ ॥

મમવતારસદ્ધોઽપિ વિષ્ણવંશૈરેવ જાયતે ।

વિધૌ ષોડશ પૂર્યન્તેઽધિભૂતકલામમ ॥ ૧૫ ॥

અતઃ પ્રજાયતીનાંચાઽસાવસ્ત્યાદિઃ પિતામહઃ ।

મમાધ્યાત્મકલાનાંચ ષોડશાનાં પુરાઽમરાઃ ! ॥ ૧૬ ॥

ભૂત્વા સપ્તર્ષિવર્ગેષુ વિકાશો યાતિહેતુતામ્ ।

અનેકેષાં મહર્ષીણાં જ્ઞાનવિસ્તાર કારિણામ્ ॥ ૧૭ ॥

શબ્દાર્થ—માટેજ મારા જેટલા અવતારો થાય છે. તે વિષ્ણુના અંશ વડે આવિર્ભૂત થાય છે, મારી અધિભૂત કળાઓની પૂર્ણતા બ્રહ્મામાં રહેલી છે અર્થાત્ બ્રહ્મારૂપે હું મારી અધિભૂત કળાનો પ્રકાશ કરું છું. અને તે કારણને લીધે બ્રહ્મા પ્રજાપતિઓના આદિ તથા પિતામહ કહેવાય છે. હે દેવતાઓએ ! મારી અધ્યાત્મ ષોડશ કલાઓનો વિકાસ પ્રથમ સપ્તર્ષિઓમાં થાય છે. એ સપ્તર્ષિઓમાંથી

જ્ઞાન આપનારા અનેક ઋષિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ॥૧૫-૧૬-૧૭॥

કલા વિશેષમેતાસાં સંદધાના વિતન્વતે ।

અવતીર્યર્ષયો જ્ઞાનં લોકાનેત્ય ચતુર્દશ ॥ ૧૮ ॥

શબ્દાર્થ—મારી એ કળાઓના વિશેષ ભાવો પોતામાં ધારણ કરી ઋષિઓનો અવતાર સમૂહ ચતુર્દશ ભૂવનોમાં મારી એ કળારૂપી જ્ઞાનનો વિસ્તાર કરે છે. અર્થાત્ ઋષિઓની દ્વારાએ બધા ભૂવનોમાં મારા જ્ઞાનનો આવિભાવ થાય છે ॥ ૧૮ ॥

સમાસાગ્રાઽધિદૈવીર્મે કલાઃ ષોડશસંખ્યકાઃ ।

વસવોઽષ્ટૌ યમેન્દ્રૌ ચ રુદ્રા એકાદશામરાઃ ॥ ૧૯ ॥

દ્વાદશાદિત્યસમ્મિથા દેવાસ્ત્રિંશંત્ ત્રયસ્તથા ।

પ્રાદુર્ભવંત્યમી સર્વે નિત્યા નૈમિત્તિકાસ્તતઃ ॥ ૨૦ ॥

વ્યવસ્થાં કર્મરાજ્યસ્ય પ્રાદુર્ભૂય પ્રકુર્વતે ।

અનેકે પિતરશ્ચૈવં યે પ્રજાપતયોદશ ॥ ૨૧ ॥

ષોડશ્ચાલમ્બ્ય કુર્વન્તિતેઽધિ ભૂતકલામમ ।

નાનાવૈચિત્ર્યપૂર્ણાયાઃ સૃષ્ટેરસ્યા વ્યવસ્થિતિમ્ ॥ ૨૨ ॥

શબ્દાર્થ—કર્મ રાજ્ય (કર્મ લોકની) ની સારી રીતે વ્યવસ્થા રાખવામાટે મારી અધિદૈવ નામની સોળે કળાઓમાંથી આઠ વસુ, એકાદશ રુદ્ર, બાર આદિત્ય, યમ, ઇન્દ્ર એ તેત્રીસ દેવતા, તથા અનેક નિત્ય અને નૈમિત્તિક દેવતાઓ પ્રકટ થઇ કર્મરાજ્યની સારી રીતે વ્યવસ્થા રાખે છે. એ

પ્રમાણે અધિભૂત નામની મારી સોળે કળાઓનું અવલંબન કરીને દશ પ્રજાપતિ, તથા અનેક પિતૃ દેવતાઓનો સમુદાય પ્રકટ થઈ જૂદી જૂદી વિચિત્રતાથી પૂર્ણ એવી સૃષ્ટિની સારી રીતે વ્યવસ્થા રાખે છે. ॥ ૧૯-૨૦-૨૧-૨૨ ॥

અન્તિકં નૃશ્વમેનેતું નિતરામગ્રગામિનઃ ।

વ્યાપ્તાપ્યસ્યાં કલારુપાજ્જગત્યાં સર્વતઃ સુરાઃ ! ॥ ૨૩ ॥

અદ્વિતિયાઽદ્વમેકાસ્મિ શુદ્ધા બુદ્ધા ચ શાશ્વતી ।

સીમાનાસ્ત્યેવ મોદેવાઃ ! કલાવિશ્લેષણસ્યમે ॥ ૨૪ ॥

શબ્દાર્થ—તથા તે પ્રજાપતિઓ અને જુદા જુદા ઋષિગણો આ જગત્માં મનુષ્યોને સદા મારા તરફ વાળવા માટે પોતાના ચારિત્ર્યથી પ્રયત્ન કર્યા કરે છે હે દેવતાઓ ! હું કળા રૂપે આ જગત્માં વ્યાપ્ત થઈને રહેતી છું છતાં હું એક અદ્વિતીય, શુદ્ધ, બુદ્ધ તથા નિત્ય છું. મારી કળાઓનો વિસ્તાર કરવા બેસું તો તેનો અંત આવે તેમ નથી. અર્થાત્ મારી કળાનો પાર નથી ॥ ૨૩-૨૪ ॥ *

*સીમાનાસ્ત્યેવ મોદેવાઃ ! કલાવિશ્લેષણસ્યમે ॥ ૨૪ ઉત્તરાર્ધ ॥

હે દેવતાઓ ! મારી કલાના વિસ્તારનો પાર નથી.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા અધ્યાય ૧૦ મો શ્લોક ૪૦

નાતોઽસ્તિમમદિધ્યાનાં, વિમૂત્તિનાં પરંતપ ।

ઘણત્વદેશતઃ પ્રોક્તો, વિમૂત્તેર્વિસ્તરોમયા ॥

હે શત્રુને તાપ પમાડનાર ! મારી દિવ્ય વિભૂતિઓનો અંત નથી, આ મેં-મારી-વિભૂતિનો વિસ્તાર એક દેશે કરીને કહ્યો છે.

શક્તેર્મયવતિષ્ણન્તે કલાઃ ષોડશ સર્વદા ।

અતોહં સર્વ શક્તિનામસ્મ્યાધાર સ્વરુપિણી ॥ ૨૫ ॥

અર્થ—મારામાં શક્તિની સોળે કળાઓ સદા રહેલી હોવાથી સર્વ શક્તિઓનો આધાર રૂપિણી હું છું ॥ ૨૫ ॥

કલારૂપૈઃ કલાપૂર્ણા શક્તિઃ સામેઽશ્નુતે જગત્ ।

તસ્યાસ્તાસાં કલાનાન્તુ વિત્તભેદાનનેકશઃ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ—કળાઓ વડે ભરપુર એવી મારી શક્તિની કળાઓના અનેક પ્રકારો છે તે તમને હું જણાવું છું ॥ ૨૬ ॥

યમૈવૈકા કલા શક્તેરુદ્ધિજ્જેષુ વિકાસતે ।

સ્વેદજેષુ કલાદ્વૈતમણ્ડજેષુ કલાત્રયમ્ ॥ ૨૭ ॥

ચતસ્રશ્ચ કલાભાન્તિ જરાયુજગણેઽસ્થિલે ।

પંચકોષ મપૂર્ણતાન્મર્ત્યેષુ પ્રાયશોઽમરાઃ ! ॥ ૨૮ ॥

આકલાપંચકાદષ્ટ કલાનૂનં ચકાસતિ ।

નવારભ્ય કલા સ્રાવત્ષોડશં મે યથાયથમ્ ॥ ૨૯ ॥

સમ્બિકાશ્યાવતારેષુ નાના કેન્દ્રોદ્ ભવેષુચ ।

કુત્રચિન્મે મપૂર્યન્તેઽવતારે પૂર્ણ સંગ્રહે ॥ ૩૦ ॥

શબ્દાર્થ—મારી શક્તિની એક કળા ઉદ્ધિબિન્ન જીવોમાં રહેલી છે, સ્વેદજીવોમાં બે કળાઓ રહેલી છે. અંડજીવોમાં ત્રણ કળાઓ રહેલી છે અને જરાયુજમાં ચાર કળાઓ રહેલી છે. અર્થાત્ એક, બે, ત્રણ અને ચાર એવી

રીતે ક્રમથી કળાઓનો વિકાસ થાય છે. હે દેવતાઓ ! પંચકોષવાળા મનુષ્યો પૂર્ણ અધિકારી હોવાથી તેમનામાં પાંચથી આઠ કળા સુધીનો વિકાસ થાય છે. તથા સાધારણ રીતે જૂદા જૂદા કેન્દ્રોમાંથી આર્વિભૂત થયેલા મારા અવતારોમાં નવથી સોળ કળાઓ સુધી વિકાસ થાય છે. અને મારા પૂર્ણાવતારમાં મારી સોળે કળાઓનો પૂર્ણ વિકાસ થાય છે ॥ ૨૭-૩૦ ॥

મચ્છકેઃ ષોડશાનાન્તુ કલાનામસ્તિ પૂર્ણતા ।

મદાક્ષારુપ ધર્મ્મેઽતો જ્ઞેયો ધર્મઃ સનાતનઃ ॥ ૩૧ ॥

શબ્દાર્થ—મારી શક્તિની સોળે કળાઓની પૂર્ણતા મારી આશરૂપી ધર્મમાં રહેલી છે માટે મારી આંશાનેજ સનાતનધર્મ જાણવો ॥ ૩૧ ॥

અસ્મ્યતઃ સર્વધર્મ્માણા માશ્રય સ્થલ મુત્તમમ્ ।

સ્થૂલ સૂક્ષ્માત્મકં વિશ્વં સમસ્તં સચરાચરમ્ ॥ ૩૨ ॥

મદાદેશાત્મકો ધર્મો નિત્યમેવ વિભર્તિસઃ ।

ધર્મ સ્તકેર્હિમે પૂર્ણાઃ કલાઃ ષોડશસંખ્યકાઃ ॥ ૩૩ ॥

આર્યજાતીયધર્મ્મેષુ વિદ્યન્તે ત્રિવિધર્ષભાઃ ! ।

આર્યજાતીરતોઽન્યાસામસ્ત્યાગઃ શિક્ષકોગુરુઃ ॥ ૩૪ ॥

આર્યધર્મ્મોઽન્યધર્મ્માણાં જનકઃ પાલકોઽસ્તિચ ।

નાત્ર કશ્ચન સન્દેહો વિદ્યતેઽદિતિનન્દનાઃ ! ॥ ૩૫ ॥

શબ્દાર્થ—ઉપરના કારણથી સર્વે ધર્મેનું હું ઉત્તમ આશ્રય સ્થલ છું તથા સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્માત્મક સમસ્ત ચર અચર વિશ્વના સર્વે ધર્મેને હું ધારણ કરનાર છું. મારી ધર્મ રૂપી શક્તિની સોળે કળાઓ સંપૂર્ણ રીતે આર્ય લોકોના સ્વધર્મમાં રહેલી છે, તેથીજ આર્ય જાતિના લોકો જગતની અન્ય જાતિઓના આદિ ઉપદેશક તથા ગુરુ છે, હે દેવતાગણ! આર્ય ધર્મ જગતના અન્ય ધર્મેને ઉત્પન્ન કરનાર તથા પાલન કરનાર છે એમાં જરાએ સંદેહ નથી ॥ ૩૨-૩૫ ॥

યજ્ઞોદાનં તપશ્ચેતિ ધર્મોગત્રયમેવાહિ ।

મોક્ષદં સ્વાત્મપૂર્ણં સદ્વર્દ્યત્ ક્રમશઃ કલાઃ ॥ ૩૬ ॥

શબ્દાર્થ—જોકે યજ્ઞ, તપ, તથા દાન એજ ધર્મનાં ત્રણ અંગ છે, તે કેમ પૂર્વક ધર્મ કળાઓની અભિવૃદ્ધિ કરીને પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત થઈ મુક્તિ આપનાર થાય છે ॥ ૩૬ ॥*

*શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનો અધ્યાય ૧૮ શ્લોક ૫ માં આ શ્લોકને મળતો છે; તેનું રહસ્ય:—

યજ્ઞ દાન તપઃ કર્મ ન ત્યાજ્યં કાર્યમેવતત્ ।

યજ્ઞો દાનં તપશ્ચૈવ પાવનાનિ મનીષિણામ્ ॥ ૬ ॥

અર્થ:—યજ્ઞ, દાન અને તપ રૂપ કર્મ ત્યજવા યોગ્ય નથી. તે તો કરવા યોગ્યજ છે. યજ્ઞ, દાન અને તપ એ તો બુદ્ધિમાનોને પવિત્ર કરનારાં છે. કેમ પવિત્ર કરનારાં છે? ફક્તની અપેક્ષા રહિત બુદ્ધિમાન પુરુષો તેની કર્તા હોવાથી.

એટલે શ્રૌત સ્માર્ત કર્મ. દાન એટલે સુપાત્રમાં શાસ્ત્રની

ધર્મઃ કિન્તુ કલાનાશ્ચ સહાય્યાત્સમ્વિભજ્યતે ।

નૈકાંગોપાંગ પુંજેષુ સમ્પ્રદાય વ્રજેષ્વપિ ॥ ૩૭ ॥

વિધત્તેઽભ્યુદયંચૈષ નૃણાં નાનાધિકારિણામ્ ।

ધારિકાયા દ્વિધાભિન્ના ધર્મશક્તેઃ કલાઃ સુરાઃ ! ॥ ૩૮ ॥

સત્પ્રવૃત્યાત્મકંનૂનં નિવૃત્ત્યાત્મકમેવચ ।

નારીધર્મં નૃધર્મંચ ન્યસ્યન્તીહ પૃથક્તયા ॥ ૩૯ ॥

વિધિ દાન કરવું તે. તપ એટલે સ્વાધ્યાય. આ ત્રણ એટલે યજ્ઞ, દાન, તપ એ ત્રણે ધર્મના સ્કંધ-થાંભલા ગણાય છે. સ્વાધ્યાય એ ગૃહસ્થનું તપ છે. આ ત્રણ પ્રકારનું નિત્યરૂપ કર્મ છે, તે વેદે પ્રતિપાદન કરેલું હોવાથી વૈદિક કહેવાય છે; તે ગૃહસ્થે અવશ્ય કરવું જ જોઈએ. વળી તપ એટલે કૃત્ય-આંદ્રાયણ્યાદિક કર્મ પણ તપ કહેવાય છે. વળી શ્રી ભગવાન શ્લોક ૬ માં પોતાનો મત બતાવે છે. હે અર્જુન ! વળી એ કર્મો પણ સંગ-આસક્તિ અને ફળની ઈચ્છા રાખ્યા વિનાજ કરવાં એવો મારો નિશ્ચિત અને ઉત્તમ મત છે કારણ કે જેનાથી મનુષ્ય બંધન પામે તે સંગ કહેવાય છે અને ફલ એટલે આલોકનાં અથવા પરલોકનાં સુખની ઈચ્છા તેજનેતે ત્યાગ કરી કરવાથી નરકાદિ અનિષ્ટની નિવૃત્તિ કરે છે અને ચિત્ત શુદ્ધિ દ્વારા અભીષ્ટ એટલે મુક્તિ આપે છે.

વળી સકામકર્મ નિષ્કામકર્મ કરતાં ઘણુંજ અધમ છે. મારે હે ધનંત્ય ! તું નિષ્કામકર્મમાં સદા રહેજો. સકામ કર્મ કરનારો કૃપણ એટલે દાન છે. બૃહદારણ્યકની શ્રુતિનું પ્રમાણ છે.

શ્રુતિઃ—યોવાણ્વદક્ષરં ગાર્ગ્યવિદિત્વાઽસ્માલ્લોકાત્પ્રૈતિ સ્ફુપ્તઃ ।

શબ્દાર્થ—વળી ધર્મ પોતાની કલાઓની સહાયતાથી અનેક અંગ ઉપાંગ તથા સંપ્રદાયોમાં તે તે રૂપે થઈ જુદા જુદા અધિકારીઓને, તેમના અધિકાર પ્રમાણે અભ્યુદય કરે છે, હે દેવતાઓ ! ધર્મની શક્તિ ધારણ કરવાની છે, તે શક્તિની પૂર્ણ કળાઓ જે ભાગમાં વિભક્ત થાય છે જેને પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ રૂપ ધર્મ, અથવા પુરુષ ધર્મ તથા નારી ધર્મ એમ અલગ અલગ ધર્મ રૂપે પ્રતિષ્ઠાને પામે છે ॥ ૩૭-૩૯ ॥

પ્રવૃત્ત્યાત્મક ધર્મસ્ય સંસ્થાપ્યાદર્શમુત્તમમ્ ।

નન્વહં વિષ્ણુરુપેણ ધર્માન્ વર્ણાશ્રમાભિધાન્ ॥ ૪૦ ॥

માનવૈઃ પાલયન્તીહ મુક્તેસ્તાનાસ્પદંનયે ।

ભૂયઃ સમ્મુસ્વરુપેણ યથા વર્ણાશ્રમંક્ષનૈઃ ॥ ૪૧ ॥

નિવૃત્ત્યાત્મક ધર્મસ્ય સત્યધ્વપરિદર્શિકા ।

પન્થાનં દુર્ગમંમુક્તેઃ કુર્વેઽહં સુગમંદ્રુતમ્ ॥ ૪૨ ॥

અર્થ—હુંજ વિષ્ણુ રૂપથી પ્રવૃત્તિ ધર્મનું ઉત્તમ પ્રકારે ચારિત્ર્ય બતાવી મનુષ્યોને પોત પોતાના વર્ણાશ્રમ ધર્મમાં દૃઢ રહેવા માટે તથા તેમને કૈવલ્ય પદ તરફ વાળવા માટે પ્રયત્ન કરું છું. તથા હુંજ વળી શિવરૂપ ધારણ કરીને વર્ણાશ્રમ ધર્મના નિયમો બરોબર પળાવી ધીમે ધીમે નિવૃત્તિ ધર્મનો માર્ગ બતાવી મુક્તિનો માર્ગ જો કે કઠણ છે છતાં તેને તરત સરળ કરી આપું છું ॥ ૪૦-૪૨ ॥

उपदिष्ट अतो वेदैरुपास्तिर्ध्यानमप्यहो ।

मज्जगद्गुरुरूपस्य शिवविष्णुस्वरूपयोः ॥ ४३ ॥

અર્થ—એટલા માટે મારા જગદ્ગુરુ સ્વરૂપની ઉપાસના તથા તેનું ધ્યાન વિષ્ણુ તથા શિવ રૂપથી કરવા માટે વેદે આજ્ઞા કરેલી છે ॥ ૪૩ ॥

नारी धर्मार्थमप्येवं मत्स्वरूपत्रयं सुराः ! ।

ब्राह्ममादर्शरूपेण विश्वकल्याणसम्पदे ॥ ४४ ॥

અર્થ—હો દેવતાઓ ! નારી ધર્મને માટે મારા ત્રણ સ્વરૂપ આદર્શ રૂપે છે, જે જગત્ના કલ્યાણ માટે અવલંબન કરવા યોગ્ય છે ॥ ૪૪ ॥

अहमेव महाभाया प्रोच्ये भेदविवर्जिता ।

गौरीशैवं प्रधानाऽहं दुर्गाशक्तिप्रधानिका ॥ ४५ ॥

અર્થ—નારી ધર્મ રૂપે મારા ત્રણ સ્વરૂપ પ્રથમ કહેવામાં આવ્યાં તેમાં (૧) ભેદ રહિત રૂપથી હું મહામાયા છું (૨) પ્રેમ પ્રધાન રૂપે હું ગૌરી છું (૩) તથા શક્તિ પ્રધાન રૂપે હું દુર્ગા રૂપે કહેવાઉં છું ॥ ૪૫ ॥

एतद्रूपत्रयं नूनं सतीनारी विभर्त्यहो ।

पुण्ये भारतवर्षेऽस्मिन्यार्यजातौ मजायते ॥ ४६ ॥

અર્થ—જે સતી નારી પવિત્ર ભારતવર્ષ તથા આર્ય જાતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ ઉપરના શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ત્રણ સ્વરૂપોને અવશ્ય ધારણ કરે છે. અર્થાત્ ભેદ

રહિત રૂપથી મહામાયા, પ્રેમ પ્રધાન ગૌરી તથા શક્તિ પ્રધાન દુર્ગા, એ ત્રણ સ્વરૂપે જે સતી નારી પવિત્ર ભારતવર્ષમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેનામાં એ ત્રણે સ્વરૂપ અવશ્ય હોય છે ॥ ૪૬ ॥

આર્યજાતૌ હિ નારીણામાદર્શઃ પરમઃ સતી ।

જગન્માતા મહામાયા બ્રહ્મશક્તિઃ સનાતની ॥ ૪૭ ॥

અર્થ—આર્ય જાતિમાં સ્ત્રીઓની પરમ આદર્શ રૂપી જગન્માતા મહામાયા સનાતની બ્રહ્મ શક્તિ દેવી છે ॥ ૪૭ ॥

પરબ્રહ્મણિ સા નિત્યમેવં લીનાયતોઽસ્તિતા ।

તસ્યાભાતિ પૃથંનાતોઽદ્વિતીયં બ્રહ્મ નિર્ગુણમ્ ॥ ૪૮ ॥

અર્થ—તે શક્તિ એટલે મહામાયા બ્રહ્મમાં એવા પ્રકારે લીન થઈને રહે છે કે જેથી તેનું અસ્તિત્વ બ્રહ્મથી જૂદું જણાતુંજ નથી અને તેથીજ બ્રહ્મ નિર્ગુણ તથા અદ્વિતીય છે ॥ ૪૮ ॥

શક્તિશક્તિમતોર્ભેદં વદન્તિ પરમાર્થતઃ ।

અભેદજ્ઞાનુપદ્યન્તિ યોગિનસ્તત્ત્વ દર્શિનઃ ॥ ૪૯ ॥

અર્થ—શક્તિમાન બ્રહ્મ તથા બ્રહ્મ શક્તિ મહામાયા એ બંનેમાં જો કે ભેદ કહેવામાં આવે છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તત્ત્વદર્શિ યોગીઓ તેમાં અભેદજ્ઞ જુઓ છે ॥ ૪૯ ॥

સત્પ્રેમ્ણૈવ સતીનારી યથા બ્રહ્મણ્યહં તથા ।

પત્યૌ તન્મયતામેત્ય પુરુષત્વં પ્રપદ્યતે ॥ ૫૦ ॥

અર્થ—જે પ્રકારે બ્રહ્મ શક્તિ બ્રહ્મમાં અભેદ ભાવથી લીન રહે છે, તેજ પ્રમાણે સતી સ્ત્રી પોતાના પતિમાં ઉત્તમ પ્રેમ રાખવાથી પતિમાં તન્મયતા પામીને પુરુષત્વ ભાવને પામી જાય છે ॥ ૫૦ ॥ *

પ્રેમ્ણોઽસ્તિ ત્રિવિધો ભેદસ્તત્રાયઃ સ મમેત્યયમ્ ।

અહંતસ્યેત્યયં મધ્યઃ સોઽહમસ્મીતિ ચાન્તિમઃ ॥ ૫૧ ॥

અર્થ—પ્રેમના ત્રણ પ્રકાર છે. તેમાં “તે મારા છે” એ પ્રથમ પ્રકારનો પ્રેમ છે, “હું તેમની છું” એ મધ્યમ એટલે બીજા પ્રકારનો પ્રેમ કહેવાય છે, તથા ‘તે અને હું એકજ છીએ’ એ અંતિમ પ્રકારનો પ્રેમ કહેવાય છે ॥ ૫૧ ॥

इहाद्वैतदशायां हि स्वानुभूत्येकगोचरः ।

ब्रह्मणस्तस्य शक्तेश्च भेदाभावः प्रसिध्यति ॥ ૫૨ ॥

અર્થ—ઉપર બતાવેલા અંતિમ પ્રેમમાં અદ્વૈત દશા સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે તેમાં સ્વાનુભવગમ્ય માત્ર બ્રહ્મ તથા તેની શક્તિનો અભેદ ભાવ પ્રસિદ્ધ રીતે સ્પષ્ટ જણાય છે ॥ ૫૨ ॥

दाम्पत्यप्रेम्ण एवैषा दशासर्वोत्तमामता ।

द्वैतसंकुल संસारे प्रेमाऽयमतिदुर्लभः ॥ ૫૩ ॥

આ વિષેનું રહસ્ય વિસ્તારથી આ અધ્યાયની સમાપ્તિ પછી તેના સાંધણમાં “નારી ધર્મ” એ મથાળાવાળું લખાણ જોવું.

અર્થ—આજ દંપત્તિના પ્રેમની સર્વોત્તમ દશા માનવામાં આવેલી છે. દ્વૈતભાવનાથી ભરપૂર સંસારમાં આવા પ્રકારનો નિર્મળ પ્રેમ અતિ દુર્લભ છે ॥ ૫૩ ॥

પરમજ્ઞાનજનની મહામાયૈવ સર્વથા ।

સર્વોત્તમપતિપ્રેમણ આદર્શો વિચિત્રે સ્વતઃ ॥ ૫૪ ॥

શબ્દાર્થ—પરમ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારી મહામાયાજ સઘળા પ્રકારના સર્વોત્તમ પતિ-પ્રેમની પોતે આદર્શ-રૂપા છે ॥ ૫૪ ॥

સતી દ્વૈતદશાયાં હિ, શિવદ્વદાસિની શિવા ।

નાર્યાદર્શોઽસ્તિ તદ્દુર્ગાદેવીષુ પરમા મતા ॥ ૫૫ ॥

શબ્દાર્થ—(દંપતિ પ્રેમના ત્રણ પ્રકાર જે સર્વોત્તમ ભાવ રૂપે શ્લોક ૫૩-૫૪-૫૫ માં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યા છે) તેના આદર્શ રૂપે અર્થાત્ દૃષ્ટાંત રૂપે “શિવના હૃદયમાં રહેનારી “સતી” આ દ્વૈત દશાવાળા સંસારમાં આદર્શ રૂપે એટલે દૃષ્ટાંત રૂપે છે. શંકર અને પાર્વતી-સતીનો જે પ્રેમ છે તેવોજ પ્રેમ આ સંસારમાં દંપતીઓનો પ્રેમ હોવો જોઈએ. અર્થાત્ નારી જાતિ “સતી” પાર્વતી સમાન થવી જોઈએ, અને આજ કારણને લીધે દેવીઓમાં દુર્ગા દેવીને શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવે છે ॥ ૫૫ ॥

સ મમેત્યહમસ્યેતિ પરિશુદ્ધે ઉમે દશે ।

ચરિત્રે વિમલે તસ્યાઃ શિવાયાઃ પૂર્ણતાંગતે ॥ ૫૬ ॥

પર

શ્રી શક્તિ ગીતા અધ્યાય ૨ ભો.

શબ્દાર્થ—“એ મારા છે” અને “હું એમની છું”
એ પ્રકારની બંને પરિશુદ્ધ દશાઓ એ શિવા-પાર્વતી-દેવીના
વિમલ ચરિત્રમાં પૂર્ણ ભાવથી પ્રકાશી રહેલી છે ॥ ૫૬ ॥

અહમસ્ય ભવામીતિ વિજ્ઞાનસ્યાનુસારતઃ ।

સતીભાવે સદાગૌરી વિદ્યારૂપૈવ વિદ્યતે ॥ ૫૭ ॥

શબ્દાર્થ—“હું એમની છું” આ ભાવનું વિજ્ઞાન
સતી ભાવનું દષ્ટાંત “જે ગૌરી દેવી છે” તેમાં સદા વિદ્યા
રૂપે વિલસી રહેલું છે ॥ ૫૭ ॥

અત એવ ચ સા દેવી પતિનિષ્ઠા પતિવ્રતા ।

પત્યુર્નિન્દાં નિશમ્યૈવ સ્વકીયં વપુરત્યજત્ ॥ ૫૮ ॥

શબ્દાર્થ—“તે મારા છે” અને “હું એમની છું”
એ બંને શુદ્ધ ભાવો જેનામાં વિલસી રહ્યા છે તેવી પાર્વતી
દેવી-સતીએ પોતાના પિતા દક્ષ પ્રભુપતિને ખ્યાં પોતાના
પતિ શિવની નિંદા સાંભળતાં વારમાંજ પોતાના દેહનો
ત્યાગ કરેલો છે. માટે સતીએ કદિપણ પોતાના પતિની નિંદા
સાંભળવી નહીં એમ આ શ્લોકથી જણાવવામાં આવે છે ॥ ૫૮ ॥

અનન્યપ્રણયેનૈવ શિવે બ્રહ્મમયે શિવા ।

વિદ્યાસ્વરૂપા સા દેવી વર્તતે વિમલાશયા ॥ ૫૯ ॥

શબ્દાર્થ—બ્રહ્મમય શિવમાં અનન્ય પ્રેમથી એ
પરમ પવિત્ર વિદ્યા સ્વરૂપા શિવા દેવી સદા વિદ્યમાન
રહે છે ॥ ૫૯ ॥

सर्वशक्तिमयी दुर्गा स ममास्तीति बोधतः ।

ब्रह्मणो निखिला शक्तिः स्वतस्तत्र प्रकाशते ॥ ६० ॥

શબ્દાર્થ—“ તે મારા છે ” એવા આદર્શભાવ વાળી “ દુર્ગા ” બ્રહ્મ શક્તિમયી છે, એ દુર્ગા દેવીમાં બ્રહ્મની સકળ શક્તિઓ સ્વતઃ પ્રકાશિત થઈ રહી છે* ॥ ૬૦ ॥

* અધ્યાય ૨ નો શ્લોક ૬૦ ની ઉપર ટીકા.

अत एव च सा देवी पतिनिष्ठा पतिव्रता ।

पत्युर्निन्दां निशम्यैव स्वकीयं वपुरत्यजत् ॥ ६० ॥

અર્થ—તે પાર્વતીદેવી સતીએ પોતાના પિતા દક્ષ પ્રજાપતિને ત્યાં પોતાના પતિ શિવની નિંદા સાંભળતાં વારમાંજ પોતાના દેહનો ત્યાગ કરેલો છે તેનું વૃત્તાંત આ પ્રમાણે છે:—બ્રહ્માની સભામાં મહાદેવજી બેઠા હતા તેવામાં બ્રહ્માના મોટા પુત્ર દક્ષ પ્રજાપતિ ત્યાં જઈ ચઢતાં સર્વે દેવ અને ઋષિ મુનિઓએ ઉભા થઈ તેમને આવકાર આપ્યો; પરંતુ બ્રહ્માજી અને શિવજી બેસી રહ્યા. દક્ષપ્રજાપતિ સર્વમાં અગ્રગણ્ય હતા. મહાદેવજી પોતાના જમાઈ થાય છતાં તેમણે તેને ઉભા થઈ માન ન આપ્યું તેમજ તેના પિતા બ્રહ્માજી પણ બેસી રહ્યા એ બેઠ દક્ષને રીસ ચઢી તેથી તેજ સભામાં તેણે શંકરનું અપમાન કર્યું અને સહુના દેખતાં યજ્ઞમાંથી શંકરનો ભાગ કહાડી નાંખવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. આ પ્રતિજ્ઞા અમલમાં મૂકવા તેણે યજ્ઞનો આરંભ કર્યો. તેમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને બીજા યજ્ઞ ભાગલુક સર્વ દેવતાઓને નોતર્યા હતા. આ યજ્ઞમાં દક્ષે મહાદેવજીનો ભાગ ઉપરના કારણથી કહાડી નાખી યજ્ઞ કરવાનું આરંભ્યું હતું. મહાદેવજીનો ભાગ યજ્ઞમાંથી કાઢી નાખવામાં

કાર્તિકેયો બલેશોઽતો ગણેશો બુદ્ધયધીશ્વરઃ ।

લક્ષ્મીર્ધનેશ્વરી વિદ્યાધીશ્વરી ચ સરસ્વતી ॥ ૬૧ ॥

તસ્યાસ્સન્તિ સુતાસ્તસ્યાં રાજન્તે સર્વશક્તયઃ ।

બલબુદ્ધિધનજ્ઞાનરૂપાપત્યપ્રભાવતઃ ॥ ૬૨ ॥

શબ્દાર્થ—આજ કારણથી બલાધીશ કાર્તિકેય,
બુદ્ધિના ધીશ એટલે બુદ્ધિના અધિષ્ઠાતા, ગણેશ, ધનેશ્વરી

આવ્યો છે તેથી ભય કર પરિણામ આવશે એવું વિજ્યુ તથા બ્રહ્માના
જાણુવામાં હોવાથી તેઓ તે યજ્ઞમાં ગયા નહોતા. બાકીના સર્વ દેવ,
ગંધર્વ, ઋષિ, સિદ્ધ જતા હતા, તે જોઈ સતીએ શંકરને અચકાતે
અચકાતે પૂછ્યું કે આ બધા દેવો, ગંધર્વો વિગેરે ક્યાં જાય છે ? ત્યારે
શંકરે તેમને બ્રહ્માની સભામાં બનેલો સર્વ હેવાલ કહી સંભળાવ્યો,
તથા તે નિમિત્તે તમારા પિતા યજ્ઞ કરે છે એમ જણાવ્યું. પોતાના
પિતાને ત્યાં યજ્ઞ થાય છે એ સાંભળીને સતી પ્રસન્ન થયાં
અને મનમાં વિચારવા લાગ્યાં કે શંકર ભગવાન મને આજ્ઞા આપે
તો આ મિષ્ટ હું ત્યાં જાઉં. તેમણે શંકરને વિનંતી કરી કે હે
કૃપાનાથ ! મારા પિતાને ત્યાં મોટો મહોત્સવ છે તો જો પ્રભુની આજ્ઞા
હોય તો હું એ યજ્ઞ જોવા જાઉં. શંકરે કહ્યું કે દક્ષે તમને નોતરું
મોકલ્યું નથી એ અનુચિત કયું છે. દક્ષે પોતાની સર્વ પુત્રીઓને નોતરેલી
છે પણ તેમને મારી સાથે વેર હોવાથી, તમને પણ વીસારી મૂક્યાં છે.
બ્રહ્મસભામાં તેણે મારા તરફથી પોતાને દુઃખ થયેલું માની લીધું છે
અને તે દીવસથી આજ સુધી તે માંડે અપમાન કર્યું જાય છે. હે
ભગવાની ! તમે ત્યાં વગર તેડે જશો તો કંઈ પણ શીલ, સ્નેહ કે

એટલે લક્ષ્મી તથા વિદ્યાધીશ્વરી એટલે સરસ્વતી એમનાં સંતાન છે. ખલ, બુદ્ધિ, ધન તથા જ્ઞાનરૂપી બાળકોના પ્રભાવથી સર્વ શક્તિઓ તેમનામાં વિદ્યમાન રહેલી છે ॥ ૬૧-૬૨ ॥

સતી ગૌરી પૃથક્ પત્યુઃ સત્તાશૂન્યાઽસ્તિ તન્મયી ।

દુર્ગા તુ પતિસમ્બન્ધાત્ સર્વશક્તિમયી સ્થિતા ॥ ૬૩ ॥

મર્યાદા રહેશે નહિ. જો કે પોતાના મિત્ર, પ્રભુ, પિતા અને ગુરૂને ત્યાં વગર તેડે જવું જોઈએ એવી નીતિ છે, તો પણ જ્યાં વિરોધ હોય ત્યાં તેવી સ્થિતિવાળાને ત્યાં જવાથી કલ્યાણ થતું નથી. શંકરે સતીને વિવિધ રીતે સમજાવ્યાં, પરંતુ ભાવી પ્રબળતાથી તેમને શ્રી શંકરનું કહેવું ઠીક લાગ્યું નહિ; છતાં શ્રીશંકરે ફરીને પણ કહ્યું કે જો તમે વગર બોલાવે ત્યાં જશો તો મારા ધારવા પ્રમાણે સારું પરિણામ નહિ આવે. શ્રીશંકરે આ પ્રમાણે કહેવા છતાં દક્ષસુતાએ માન્યું નહિ ત્યારે શંકરે પોતાના મુખ્ય ગણોને તેમની સાથે મોકલ્યા. જ્યારે સતી પોતાના પિતાને ત્યાં આવ્યાં ત્યારે દક્ષપ્રબળપતિના ડરથી તેમને ક્રોધે પણ આદર સત્કાર આપ્યો નહિ. ક્રૂર તેમની માતાએ તેમને આદરથી બોલાવ્યાં અને તેમની બેનોએ પિતાની ધાક હોવાને લીધે તેમને છાની રીતે બોલાવ્યાં. તેમના પિતા દક્ષે તેમની કંઈ પણ ખર્ચ અંતર પૃથ્વી નહિ, પણ ઉલટા તેમને જોઈને ક્રોધાયમાન થયા. સતીએ યજ્ઞમંડપમાં જઈ જોયું તો ક્રોધ પણ ઠેકાણે શ્રીશંકરની સ્થાપના તેમના જોવામાં આવી નહિ. શંકરે પિતાને ત્યાં આવવા નીકળતી વખતે તેમને જે કહ્યું હતું તે સંવળું યાદ આવ્યું અને પોતાના પતિનું અપમાન થયું સમજી તેમને મનમાં બહુ દુઃખ થયું. જો કે સંસારમાં અનેક પ્રકારનાં કષ્ટો દુઃખો

શબ્દાર્થ—સતી ગૌરી પતિથી પૃથક્ પોતાની સત્તા રાખતી નથી, કારણકે તે પતિમાં તન્મયતા ભાવવાળાં છે, પરંતુ દુર્ગા દેવી તો પતિના સંબંધથી સર્વ શક્તિમાન થઈને રહેલાં છે ॥ ૬૩ ॥

एषा गौरी च दुर्गा च धर्मादर्शौ यतस्ततः ।

आर्चनारीगणादर्शौ जगन्मान्यो न चान्यथा ॥ ६४ ॥

છે, તથાપિ કઠિણમાં કઠિણ દુઃખ અપમાનનું છે. ખૂબ વિચાર કર્યા છતાં તેમને બહુ ક્રોધ ચઢ્યો અને તેમની માતાએ તેમને ઘણી રીતે સમજાવ્યાં છતાં શિવજીને થયેલું અપમાન તેમનાથી મહાન થયું નહિ. તેથી ભરસલામાં તે બોલ્યાં કે હે સર્વ સજ્જન મુનિઓ ! અને દેવતાઓ ! જેણે શંકરની નિંદા કરી છે તે સર્વ તેનું ફળ તુરત પામશે તથા મારા પિતા દક્ષ પણ ખૂબ પસ્તાશે. ત્રિપુરારી શંકર જગતના આત્મા છે, અને સર્વના હિતચિંતક છે. મારા મૂર્ખ પિતા એ શિવની નિંદા કરે છે. મારો આ દેહ દક્ષના શુક્રવડે ઉત્પન્ન થયેલો છે તેથી મારો આ દેહ હું અંગોગ્ય માનું છું, એટલા માટે મારા હૃદયમાં ચદ્રશેખર ભગવાન વૃષકેતુ અર્થાત્ શંકરને ધારણ કરી માફ આ શરીર હું ત્યજી દઈશ. એમ કહી સતીએ યોગાગ્નિથી પોતાનું શરીર જાળી નાખ્યું. આ ઉપરથી જણાશે કે શ્રીસતિએ પતિની પાછળ પોતાનો દેહ અર્પણ કર્યો છે. આધુનિક સુધારાવાળા સ્ત્રીઓને પતિથી જુદી ગણી તેમને જુદા અધિકાર આપવા માટે મર્ચી રહેલા છે. તેમના મનરૂપી ચક્ષુ (અંતરચક્ષુ) ઉઘાડવા માટે “નારી ધર્મ” એ મથાળાવાળો વિષય શ્રુતિ સ્મૃતિના આધાર સાથે આ અધ્યાયની સમાપ્તિ પછી લખવામાં આવ્યો છે તે વાંચી જાંતા માની દુરાચરને સંવેદો નહિ.

શબ્દાર્થ—આ ગૌરી તથા દુર્ગા નારી ધર્મની આદર્શ રૂપા છે. અર્થાત્ જે સ્ત્રીઓ પતિપરાયણ રૂપે રહે છે તે ગૌરી તથા દુર્ગા સમાનજ છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે આર્ય નારીઓ જગત્માં કેટલી બધી માન્યતા ધરાવે છે. આર્ય નારીઓને અંગ્રેજી બણેલા દાસી, નોકરડી તરીકે જણાવે છે તે તેમનું કથન કેટલે દરજ્જે સત્યતા ભરેલું છે તે જણાશે વળી સ્ત્રીઓને સમાન હક આપનારાના પણ બણવામાં આવશે કે પતિથી પાલ જૂદી છેજ નહીં. તો પછી પતિથી જૂદા હક્કો પતિને કેવી રીતે આપી શકાય ? ॥ ૬૪ ॥

નૃणां प्रवृत्ति धर्मस्य गार्हस्थ्ये पूर्णता यथा ।

एवं निवृत्तिधर्मस्य सन्यासाश्रम उज्ज्वले ॥ ६५ ॥

અર્થ—જેવી રીતે મનુષ્યોના પ્રવૃત્તિ ધર્મની પૂર્ણતા ગૃહસ્થાશ્રમમાં તથા નિવૃત્તિધર્મની પૂર્ણતા ઉજ્જવલ સંન્યાસાશ્રમમાં રહેલી છે ॥ ૬૫ ॥

तथैव गृहिणीधर्मे प्रवृत्तेः पूर्णता स्थिता ।

एवं निवृत्तिधर्मस्य नारीणां विधवाव्रते ॥ ६६ ॥

અર્થ—તેવીજ રીતે ગૃહિણી ધર્મમાં સ્ત્રીઓનો પ્રવૃત્તિ ધર્મ પૂર્ણતાવાળો છે અને નિવૃત્તિધર્મની પૂર્ણતા વિધવા વ્રતમાં રહેલી છે અર્થાત્ વિધવાઓનો તો કેવળઈશ્વરપરાયણ રહી પતિલોકની પ્રાપ્તિરૂપ ધર્મજ મુખ્ય છે ॥ ૬૬ ॥

ન્યૂનાધિક્યેન સર્વત્ર કલા યદ્યપિ મે સુરાઃ ।

સર્વેષામેવ ધર્મણામંગોપાંગેષુ જાગ્રતિ ॥ ૬૭ ॥

અર્થ—હે દેવતાઓ ! જો કે મારી કલા થોડી અથવા ઘણી સર્વ ધર્મના અંગ અને ઉપઅંગમાં રહેલી છે ॥ ૬૭ ॥

તામસેઽઙ્ગત્રજે ન્યૂના રાજસે તુ તતોઽધિકા ।

કલા ધર્મસ્ય વિદ્યન્તે પૂર્યન્તે સાત્ત્વિકે સ્વતઃ ॥ ૬૮ ॥

પૂર્ણા ધર્મકલા નૂનં ધાર્મિકેભ્યો દિવૌકસઃ ।

પુનરાવૃત્તિશૂન્યં તત્કૈવલ્યં દાતુમીશતે ॥ ૬૯ ॥

અર્થ—પરંતુ ધર્મના તામસિક અંગ ઉપાંગોમાં મારી થોડી કલા રહેલી છે; રાજસિક અંગ ઉપાંગમાં તેથી વધારે રહેલી છે તથા સાત્ત્વિક અંગ ઉપાંગોમાં મારી પૂર્ણ સોળ ઝળા રહેલી છે તેથી ધર્મની પૂર્ણતા થવાથી હે દેવતાઓ ! પુનરાવૃત્તિ શૂન્ય મુક્તિ આપવામાં તે ઝળાઓ સમર્થ થાય છે ॥ ૬૮-૬૯ ॥

તિથિષ્વન્યાસુ સર્વાસુ દ્વિતિયાદિષુ નિર્જર્જરાઃ ! ॥

વિવર્દયન્ કલાઃ સ્વીયાઃ શુક્લપક્ષે યથાશશી ॥ ૭૦ ॥

પૂર્યતે પૌર્ણમાસ્યાં હિ કલાષોઢશકેન ચ ।

નારીરુપે તથા દેવાઃ ! કલાઃ ષોઢશકા મમ ॥ ૭૧ ॥

વિકાશં ક્રમશો લબ્ધ્વા ષોઢશ્યાં હિ પ્રપૂર્યતે ।

અસ્ત્યેવં સાત્ત્વિકો ધર્મો વિશિષ્ટઃ સર્વશક્તિઃ ॥ ૭૨ ॥

અર્થ—હે દેવતાગણ ! જેવી રીતે ચંદ્ર શુક્લ પક્ષની દ્વિતીયાથી માંડીને દરરોજ પોતાની કળાને વધારતો વધારતો પૂર્ણિમાને દિવસે સોળે કળાથી પૂર્ણ થાય છે, તેમ મારી સોળે કળાઓ વધતાં વધતાં સોળ વર્ષની સ્ત્રીમાં તે પૂર્ણ ભાવને પામે છે. તે પ્રમાણે મારો સાત્ત્વિક ભાવ પણ તેમની તે તે સ્થિતિએ પૂર્ણતાને પામી તેમને ભૂષણ રૂપે શોભા આપે છે ॥ ૭૦-૭૧-૭૨ ॥

વર્ણધર્મે પ્રપૂર્ણત્વે પ્રવૃત્તિરોધકે સતિ ।

ધાર્મિકસ્વકલાનાં મે સાધિભૌતિક શુદ્ધિકમ્ ॥ ૭૩ ॥

આત્મજ્ઞાનાધિકારિત્વં બ્રાહ્મણેષુપજાયતે ।

एवमाश्रमधર્મેऽपि निवृत्तेः पोषके शुभे ॥ ૭૪ ॥

વિકાસં ક્રમશઃ ગત્વા કલાષોડશકં મમ ।

સત્ સન્ન્યાસાશ્રમે પૂર્ણે યોગિનસ્તત્સ્વવેદિનઃ ॥ ૭૫ ॥

जीवन्मुक्तयास्पदं नीत्वा नयते मत्स्वरूपताम् ।

वर्णधर्मे ममैवाथ गौरीदुर्गास्वरूपयोः ॥ ૭૬ ॥

આદર્શઃ પ્રકટીભૂય નારીદેહેષુ માનવાન્ ।

विधत्ते नितरां देवाः ! कृतकृत्याश्च संशयः ॥ ૭૭ ॥

અર્થ—પ્રવૃત્તિરોધક વર્ણ ધર્મમાં મારી ધાર્મિક કળાઓનો પૂર્ણપણે વિકાસ થવાથી બ્રાહ્મણ વર્ણમાં આધિભૌતિક શુદ્ધિ થાય છે. આધિભૌતિક શુદ્ધિ થવાથી તેમને આત્મ-

જ્ઞાનનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે, તેજ પ્રમાણે નિવૃત્તિપોષક
પવિત્ર આશ્રમ ધર્મમાં મારી સોળે કળાઓનો વિકાસ થવાથી
અંત સમયમાં સંન્યાસ આશ્રમમાં જીવન્મુક્તિ પદને પ્રાપ્ત
થઈ તત્ત્વજ્ઞાની યોગી મારા સ્વરૂપને પામે છે. વર્ણાશ્રમ
ધર્મમાં મારાંજ ગૌરી તથા દુર્ગા સ્વરૂપના આદર્શો સ્ત્રીઓમાં
પ્રકટ થઈ આવિર્ભાવને પામી મનુષ્યોને કૃતકૃત્ય કરે છે.
હે દેવતાઓ ! તમારે આ વિષે જરા પણ સંશય રાખવો
નહિ ॥ ૭૩-૭૪-૭૫-૭૬-૭૭ ॥

एवमाश्रमधर्मेऽपि विद्यारूपधरात्महम् ।

मादुर्भूय प्रयच्छामि शान्ते मानसमन्दिरे ॥ ७८ ॥

निःश्रेयसं मनुष्येभ्योऽभ्युदयञ्च निरन्तरम् ।

जीवन्मुक्ता महात्मनः संन्यासाश्रमवर्त्तिनः ॥ ७९ ॥

विश्वमेव स्वरूपं मे ज्ञात्वेति प्रथमं सुराः : ।

सद्भावस्य निमज्जन्ति सम्पूर्णास्तु कलास्वहो ॥ ૮૦ ॥

विश्वरूपांच मामैव विदित्वा तदनंतरम् ।

कलाषोडशकोपेतं परमानंदसागरम् ॥ ૮૧ ॥

नितान्तमवगाहन्ते सायुज્યं यन्ति मे ततः ।

मत्सायુज्यદशामेत्य पूर्णं चिद्भावमाश्रिताः ॥ ૮૨ ॥

सम्प्राप्य ब्रह्मसायુज્યं कृतकृत्या भवन्ति ते ।

स्वकलानां रहस्यम्वै प्रोक्तं गूढतमं मया ॥ ૮૩ ॥

અન્તિકે ભવતાં દેવાઃ ! નાનાવૈચિત્ર્યસંકુલમ્ ।

અતીવ યદ્દિ દુર્જ્વયં ગુહ્યાદ્ગુહ્યતરં તથા ॥ ૮૪ ॥

ભવત્સ્નેહવશાદેવાઃ ! સામ્પ્રતં સમ્પ્રકાશિતમ્ ।

एतच्छ्रुत्वा विदित्वा च लप्स्यन्ते साधकाः शिवम् ॥ ૮૫ ॥

इति श्रीशक्तिगीतासुपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

महादेवीदेवसंवादे चित्कलाविज्ञानयोगवर्णनं नाम

द्वितीयोऽध्यायः ॥ ૨ ॥

અર્થ—એ પ્રકારે આશ્રમ ધર્મમાં પણ હુંજ વિદ્યા-
રૂપથી મનુષ્યોના શાંત માનસ મંદિરમાં આવિર્ભાવને
પામી તેમને નિરંતર અભ્યુદય તથા નિઃશ્રેયસ આપું છું.
હે દેવતાઓ ! સન્યાસ આશ્રમમાં જીવન્મુક્ત મહાપુરૂષો
પ્રથમ જગત્ને મારા સ્વરૂપેજ જુએ છે; મારા સદ્ભાવની
પૂર્ણ કળાઓમાં નિમજ્જ રહે છે. તે પછી મનેજ જગત્
રૂપે જાણીને મારી સોળ કળાઓ વડે પૂર્ણ એવા પરમાનંદ
રૂપ સાગરમાં અત્યંત નિમજ્જ થઈને રહે છે; તથા અંતે
મારી સાયુજ્ય દશાને પામી મારા પૂર્ણ ચિદ્ભાવ રૂપના
આશ્રય વડે બ્રહ્મ સાયુજ્યને પ્રાપ્ત થઈ કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે.
હે દેવતાઓ ! અતિ ગૂઢતમ અત્યંત વિચિત્રતાથી પૂર્ણ
મારી સોળે કળાઓનું રહસ્ય તમને મેં જણાવ્યું છે કે જે

અત્યંત દુઃખે કરીને જણાય એવું છે. તેમજ તે અત્યંત ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય છે અર્થાત્ અધિકારી વના કોઈની પણ આગળ આ રહસ્ય કહેવું નહિ. આ ભાવરૂપ ધર્મ છે, તે શુદ્ધ હૃદય વિના સમજવામાં આવતો નથી. હે દેવતાઓ ! તમારી વિશુદ્ધ ભક્તિ જોઈને મેં આ અત્યંત ગોપનિય જ્ઞાન જેમાં મારી ચિત્કળાઓ પૂર્ણ રૂપે રહેલી છે તેનું વર્ણન તમારી સમીપમાં કર્યું છે જેને જાણીને સાધકો પરમકલ્યાણને પ્રાપ્ત થાય છે ॥ ૭૮-૮૫ ॥

આ પ્રમાણે શ્રી શક્તિગીતોપનિષદનો બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધી મહાદેવી દેવના સંવાદરૂપ યોગશાસ્ત્રની ચિત્કલા વિજ્ઞાનયોગ વર્ણન નામનો દ્વિતીય અધ્યાય સમાપ્ત.

નારી ધર્મ.

શ્રી શક્તિ ગીતાના અધ્યાય ૨ જના શ્લોક ૩૩ માં ધર્મ એટલે શું અને તે ધર્મ શેમાં રહેલો છે, અને તે ધર્મને ધારણ કરનારી શક્તિને બે વિભાગમાં સ્થાપવામાં આવેલ છે, એમ શ્લોક ૩૬ થી ૪૧ માં કહેલું છે. તે યથાર્થ રીતે સર્વે મુમુક્ષુઓ જાણે અને તેનું પાલન કરી અંતે મોક્ષ નામની શાંતિને પામે એ હેતુથી અત્રે દર્શાવવામાં આવે છે.

યતોઽભ્યુદયનિઃશ્રેયસસિદ્ધિઃ સ ધર્મ્મઃ । (વૈશેષિક દર્શન)

અર્થ:—જેથી અભ્યુદય-ઉત્થાન તથા મુક્તિ મળે તેને ધર્મ કહેવામાં આવે છે. આર્ય ધર્મ શાસ્ત્રોમાં જે વિધિદ્વારાએ પ્રવૃત્તિ નાશ અને નિવૃત્તિનું પોષણ થઈ શકે તેનું નામ ધર્મ છે.

આર્ય શાસ્ત્રમાં પ્રકૃતિની સત્તા પુરૂષથી સ્વતંત્ર માનવામાં આવી નથી, પ્રકૃતિ પરમાત્મામાં વિલીન થઈને રહે છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ એ પરિણામ દશા કહેવાય છે, જે પરિણામી છે તે હમેશાં અપૂર્ણ જ હોય છે. મનુસંહિતામાં લખ્યું છે કે:—

દ્વિધા કૃત્વાઽઽત્મનો દેહમર્દ્દેન પુરુષોઽભવત્ ।

અર્દ્દેન નારી તસ્યાં સ વિરાજમસૃજત્પ્રભુઃ ॥

અર્થ:—સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિ કાળમાં પરમાત્માએ પોતાના શરીરના બે ભાગ કરીને એક અડધા ભાગથી પોતે પુરૂષ થયા તથા બીજા અડધા ભાગથી પોતે સ્ત્રી થયા. પછી પ્રકૃતિમાં લીલા રૂપે સૃષ્ટિનો વિસ્તાર કર્યો. શ્રુતિમાં પણ એવીજ આજ્ઞા છે કે સૃષ્ટિની પૂર્વે પરમાત્માજ પોતે એકજ હતા અને સૃષ્ટિ કાળમાં પોતે પ્રકૃતિની સહાયતાથી સમસ્ત પ્રજાને રચે છે. લીલાની પૂર્ણતા થતાં, તે પ્રકૃતિ

પાછી પરમાત્મામાં લય લાવને પામે છે. આ ઉપરથી સર્વેના જાણવામાં આવશે કે, જ્યાંસુધી વિવાહ કાલ આવતો નથી ત્યાંસુધી દરેક પુરુષ તથા સ્ત્રી અર્ધા અંગમાંજ રહે છે. આ સંસાર પ્રકૃતિ પુરુષાત્મક છે. તેથી પુરુષમાં પરમાત્માની સત્તા અને સ્ત્રીમાં પ્રકૃતિની સત્તા રહેલી છે. જ્યાંસુધી પ્રકૃતિ પુરુષથી પૃથક્ રહે છે ત્યાંસુધી તે અપૂર્ણ છે, માટે પ્રકૃતિએ પુરુષમાં લય લાવે રહેવું એજ આ સૃષ્ટિ રચનાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. પ્રકૃતિના ધર્મને અનુસરીને મહર્ષિઓએ નારી ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો છે. પ્રકૃતિની સ્વતંત્ર સત્તા નહીં હોવાથી સ્ત્રીઓને સ્વતંત્ર કહેવામાં આવી નથી. પ્રકૃતિ પરમાત્માના અર્ધ અંગમાંથી નીકળેલી હોવાથી તેમાંજ પાછી લય લાવને પામવું તેનું નામ નારી ધર્મ છે. વળી જે ધર્મ સ્ત્રીઓને પુરુષમાં “તન્મય” થવાનો ઉપદેશ કરે તેનું નામ નારી ધર્મ કહેવાય છે. પતિવ્રતધર્મજ સ્ત્રીઓને પૂર્ણઉન્નત કરી અંતે પતિમાં તન્મયતા પમાડે છે, માટે પતિવ્રત ધર્મજ સ્ત્રીઓને માટે મુખ્ય ધર્મ છે.

પુરુષ પૂર્ણ છે તેથી તેનામાં પરિણામનો અભાવ છે અને પ્રકૃતિ અપૂર્ણ છે તેથી તે ચચલ તથા પરિણામી છે, પૂર્ણ પુરુષમાં અપૂર્ણ પ્રકૃતિનું આવરણ તેજ પુરુષને બંધન છે. માટે પ્રકૃતિની સાથેનો સંગ્રંથ ત્યાગ કરી તેના આવરણમાંથી મુક્ત થવું એજ પુરુષને માટે મુક્તિ છે, માટે ત્યાગમૂલક યજ્ઞ ધર્મ એજ પુરુષનો ધર્મ છે.

યાગપરઃ પુરુષધર્મ્મઃ (ડર્મ મીમાંસા)

સહયજ્ઞાઃ પ્રજાઃ સૃષ્ટવા પુરોવાચ પ્રજાપતિઃ ।

અનેન પ્રસવિવ્યધ્વમેષવોઽસ્તિવદ્કામધુક્ ॥ (ગીતા)

અર્થ—પુરુષ ધર્મ યજ્ઞ પ્રધાન છે. યજ્ઞને માટે અધિકારી સૃષ્ટિ કરીને બ્રહ્મપતિએ પુરુષોને કહ્યું કે યજ્ઞ કરવાથીજ તમારી ઉન્નતિ

તથા તમેરા તમામ મનોરથો પૂર્ણ થશે, પુરૂષ યજ્ઞ દ્વારાએ સ્થૂળ સૂક્ષ્મ શરીરનાં સુખદુઃખોનો ત્યાગ કરી પ્રકૃતિની સત્તાથી પૃથક્ થઈ, અર્થાત્ અપૂર્ણ પ્રકૃતિનું આવરણ નષ્ટ કરી પુરૂષ પોતાનું જ્ઞાનમય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ પુરૂષની મુક્તિ કહેવાય છે. પ્રકૃતિ એટલે સ્ત્રી શરીરની મુક્તિ પુરૂષ પ્રમાણે થતી નથી, કારણ કે સ્ત્રી અપૂર્ણ છે. જે અપૂર્ણ હોય તે પૂર્ણથી પૃથક્ થઈ મુક્ત થઈ શકે નહીં તે તો જ્યારે પૂર્ણમાં લય ભાવને પામે ત્યારેજ તે મુક્ત થઈ શકે છે. વ્રજની ગોપીઓ પોતાની પૃથક્ સત્તાનું જ્ઞાન જ્યારે ભૂલી ગઈ અને શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્મામાં તન્મય થઈ ગઈ ત્યારેજ તેમને પૂર્ણ પુરુષોત્તમનાં દર્શન થયાં છે. તૈલપાત્રીકીટ પણ બ્રમરકીટમાં તન્મય થાય છે અર્થાત્ પોતાનું કીડાનું સ્વરૂપ ભૂલી જઈને બ્રમરમાં તદાકાર ભાવને પામે છે. તેજ પ્રમાણે નારી-સ્ત્રી જ્યારે પૂર્ણપુરૂષમાં તન્મય પામે છે, ત્યારેજ તે પૂર્ણતાને પામે છે. જેધર્મ સ્ત્રીઓને પુરૂષમાં તન્મય થવાનો ઉપદેશ કરે તેજ ધર્મ નારીઓને માટે મુખ્ય ધર્મ છે. તેથી વિપરીત હોય તે નારીઓને માટે સદા અધર્મ છે. નારીઓનો ધર્મ “તપઃ પદ્ધતિ છે” તપઃ પ્રધાન પતિવ્રત ધર્મજ નારીઓને પુરૂષમાં તન્મય થવાનું શિખવે છે. ઇન્દ્રિયોની સ્વભાવિક ચંચલ વૃત્તિઓને વિષયોમાંથી રોકવી તેને “તપ” કહેવામાં આવે છે. નારી તપોમૂલક પતિવ્રત ધર્મ વડે પોતાની સમસ્ત ચેષ્ટાઓને અન્ય તરફથી પાછી વાળીને પોતાના પતિમાંજ લય ભાવને પમાડે છે. માટેજ તપોમૂલક પતિવ્રત ધર્મજ નારીઓનો મુખ્ય ધર્મ છે. કર્મ મીમાંસામાં કહ્યું છે કે :—તપઃ પ્રધાનો નાર્યાઃ । અર્થાત્ તપઃ પ્રધાન પતિવ્રત ધર્મજ સ્ત્રીઓને માટે પૂર્ણ રૂપ છે. પુરૂષ ધર્મથી નારી ધર્મની આજ વિશેષતા છે. માટે પુરૂષનો ધર્મ યજ્ઞ પ્રધાન તથા નારીનો

ધર્મ તપઃ પ્રધાન છે. જે સ્ત્રીઓ તપસ્વિની નથી તે પોતાના ધર્મનું પાલન કરી શક્તિ નથી. સમશતીમાં દેવીની સ્તુતી કરતી વખતે દેવતાઓએ કહ્યું છે કે:—

વિદ્યાઃ સમસ્તા સ્તવદેવિ ! મેદાઃ ।

શ્ચિયઃ સમસ્તાઃ સકલા જગત્ષ્વ ॥

અર્થ:—સમસ્ત વિદ્યા તથા સમસ્ત સ્ત્રીઓ પ્રકૃતિ માતાનાં રૂપ છે. દેવી ભાગવતમાં લખ્યું છે કે:—

યાયાશ્ચ ગ્રામદેવ્યઃ સ્યુસ્તાઃ સર્વાઃ પ્રકૃતેઃ કલાઃ ।

કલાંશાંશ સમુદ્ભૂતાઃ પ્રતિવિશ્વેષુ યોષિતઃ ॥

અર્થ:—સધ્વળી ગ્રામ દેવીઓ તથા પ્રત્યેક વિશ્વમાં રહેલી તમામ સ્ત્રીઓ પ્રકૃતિ માતાની અંશરૂપિણી છે. પ્રકૃતિનાં એ રૂપ છે. એક વિદ્યા તથા બીજી અવિદ્યા.

વિદ્યાઽવિદ્યેતિ તસ્યા દ્વેષ્યે જાનોહિ પાર્થિવ ! ।

વિદ્યાયામુચ્યતે જન્તુર્બંધ્યતેઽવિદ્યાયા પુનઃ ॥

(શ્રી દેવી ભાગવત)

અર્થ:—પ્રકૃતિનાં વિદ્યા* તથા અવિદ્યા એવાં એ રૂપ છે, વિદ્યા વડે જેવો મુક્ત થાય છે તથા અવિદ્યા વડે બંધન પામે છે. પ્રત્યેક સ્ત્રી જ્યાંસુધી પ્રકૃતિનું રૂપ છે તે સ્ત્રીમાં પણ વિદ્યા તથા અવિદ્યા એવાં એ ભાવ છે. વિદ્યા સત્ત્વ પ્રધાન ભાવવાળી તથા અવિદ્યા તમઃ પ્રધાનભાવવાળી છે સ્ત્રીઓમાં વિદ્યાના ભાવની પુષ્ટિ કરવાથી તે સાક્ષાત્ જગદમ્બા રૂપ થાય છે. પરંતુ જે સ્ત્રીઓ અવિદ્યાના

* વિદ્યા એટલે બ્રહ્મવિદ્યા, બી. એ. કે એમ. એ. એ વિદ્યા કહેવાય નહિ તેતો અવિદ્યાજ છે.

ભાવની પુષ્ટિ કરનારી છે, તે સ્ત્રીઓ પાપિણી તથા તમોમયી થઈ સંસારમાં અનેક પ્રકારના અનર્થો કરે છે, અને તેથી પોતાનો આ લોક તેમજ પરલોક એમ બંને લોક બગાડે છે.

પ્રકૃતિનો સત્વાંશ જે વિદ્યાભાવ તેથી ઉત્પન્ન થએલી સ્ત્રીઓ ગિતમ કહેવાય છે તે સુશીલા તથા પતિવ્રતા થાય છે. પરંતુ “તમ” જે અવિદ્યાનો અંશ છે તેથી ઉત્પન્ન થએલી સ્ત્રીઓ અધમ દુર્મુખા, કુલનાશકારિણી, ધૂર્તા, સ્વતંત્ર તથા કલહ કરનારી હોય છે. એવી સ્ત્રીઓ આ પૃથિવીમાં કુલટા એ નામથી કહેવાય છે અને સ્વર્ગ લોકમાં અપ્સરાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. દરેક સ્ત્રીમાં વિદ્યા તથા અવિદ્યા એમ બે ભાવ રહેલા છે. તેમાંનો જે ભાવ પ્રધાન હોય તે ભાવવાળી તે સ્ત્રી થાય છે. ધર્મનું લક્ષ્યમિદુ જીવોને અભ્યુદય તથા નિઃશ્રેયસ આપવા તરફ છે, માટે દરેક સ્ત્રીના અંતરમાં વિદ્યા ભાવની વૃદ્ધિ કરી અવિદ્યા ભાવનો નાશ કરવો એજ અભ્યુદય તથા નિઃશ્રેયસ આપનાર છે. પતિવ્રતાધર્મજ સ્ત્રીમાં વિદ્યાભાવની પૂર્ણતા તથા અવિદ્યાભાવનો નાશ કરનાર છે. તપસ્વિની, પતિવ્રતાસતી પોતાના શરીર, મન, પ્રાણ તથા આત્માને સમસ્ત સંસારની વસ્તુઓમાંથી પાછું વાળીને પતિમાંજ તક્ષીનકરીને પૂર્ણતાને પામે છે. મનુસ્મૃતિ વગેરે સ્મૃતિઓમાં લખ્યું છે કે:—

વિશીલઃ કામવૃત્તો વા ગુણૈર્વા પરિવર્જિતઃ ।

અપચ્ચર્યઃ ક્ષિપા સાઘઙ્યા સતતં દેવવત્પતિઃ ॥

નાઽસ્તિ ક્ષિણં વૃથાયજ્ઞો નવ્રતંનાઽપ્યુપોષિતમ્ ।

પતિં શુશ્રૂષતે યેન તેન સ્વર્ગે મહીયતે ॥

પાણિગ્રાહસ્ય સાઘ્વી સ્ત્રી જીવતો વા મૃતસ્યવા ।

અર્થ:—શીલ, ચરિત્ર તથા ગુણોથી હીન પોતાનો પતિ હોય તોપણ પતિવ્રતા સ્ત્રીઓએ તેને દેવતા સમાન માની તેની સેવા કરવી. સ્ત્રીઓને માટે પૃથક્ યજ્ઞ, વ્રત કે ઉપવાસાદિ વિધિ નથી. કેવલ પતિ સેવા દ્વારાજ તેમને ઉન્નત લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. પતિ જીવતો હોય અગર મરણ પામ્યો હોય પણ જે સ્ત્રીપતિ લોકની ઇચ્છાવાળી છે તેણે તો કોઈપણ પ્રકારે પતિને અપ્રિય એવું આચરણ કરવું નહીં. પતિના ભોજન કર્યા પછી ભોજન કરનારી, તેના દુઃખે દુઃખી અને સુખે સુખી થનારી, અને તે વિદેશ જાય ત્યારે મલિન વસ્ત્ર પહેરનારી, તેના સૂતા પછી સૂનારી, તેના જગ્યા પહેલાં જાગનારી, અને તેના મૃત્યુ પછી અગ્નિમાં પ્રાણ ત્યાગ કરનારી, તેમજ જેના ચિત્તમાં પતિ સિવાય અન્યનું ચિંતનજ નથી તેજ સ્ત્રી પતિવ્રતા સ્ત્રી કહેવાય છે.

શાસ્ત્રમાં જણાવેલી મર્યાદા પ્રમાણે નારી ધર્મ વિષે વિવેચન કરવામાં આવ્યું. હવે વ્યવહાર દૃષ્ટિથી સ્ત્રીઓનો ધર્મ પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. આ સૃષ્ટિમાં સૃષ્ટિના નિયમ પ્રમાણે પ્રાણી માત્રને સમાન હક છે જેવા કે ખાવું, પીવું, ઉંઘવું, આનંદ લેવો, સુખ દુઃખ ભોગવવાં વિગેરે છે, પરંતુ જે જાતિનો જેવો બાંધો અને જેવાં અવયવો તેવાં કામ તેમને માટે નિર્માણ થયેલાં છે, તેથી વિરૂદ્ધ કામ તેમની પાસે કરાવવામાં આવે તો તેથી વિરૂદ્ધ પરિણામજ આવે. આપણો ચાહુ પ્રસંગ નારી ધર્મનો છે તેમાં ઇશ્વરે સ્ત્રી જાતિને જેવી રીતે બનાવેલી છે તેની મીમાંસા કરતાં જણાય છે, કે તેમની સ્થિતિ પુરૂષ કરતાં ઘણાજ જૂદા પ્રકારના બધારણુવાળી છે, તેથી તે પુરૂષ વર્ગની સાથે બરોબરીનું કામ કરી શકે નહીં, કારણકે સ્ત્રી શરીરે પુખ્ત વયમાં આવતાં તેનામાં ઋતુ પ્રાપ્તિ, ગર્ભાવસ્થા, સુવાવડ, બાલકને સ્તનપાન કરાવવું, તેને ઉછેરવું વીગેરે ફરજો તેને માથે આવી પડે છે તેમજ

સ્ત્રીનું શરીર કામળ અને સુંદરતાવાળું છે. પુરૂષના ધર્મો તેથી તદ્દનજ જૂદા છે, તેથી પુરૂષ પ્રમાણે સ્ત્રીના ધર્મો કહી શકાયજ નહીં. પુરૂષના શરીરની રચના, સ્થિતિ, સ્વાભાવિક મનનું બળ, અને શક્તિનો વિચાર કરતાં પુરૂષનો અધિકાર જૂદાજ પ્રકારનો છે. પુરૂષની બુદ્ધિ અને નીતિ ઉપર ધરની મોટાઈ તથા સુખનો આધાર છે. અધિકાર હંમેશાં કામ ઉપરથી જણાય છે, સ્ત્રી પોષ્ય છે અને પુરૂષ પોષક છે. જે પોષક હોય છે તે સ્વતંત્ર હોય છે. સ્ત્રી તથા પુરૂષના સમાન હક્ક હોતો પરમેશ્વર તેમના શરીરના અવયવોની રચના પણ સરખી કરત પણ બંને પાસે જૂદાં જૂદાં કામો કરાવવાનાં છે તેથી તેમનાં નામ-કામ જૂદાં રાખેલાં છે. પુરૂષ ધરનો રાજા છે, સ્ત્રી તેના ધરની પ્રધાન છે, તેણીને ધરની છાયામાં બેસી શાંત ચિત્તે બાળકનું રક્ષણ કરવાનું છે અને તેને યોગ્ય તે શિક્ષણ આપી ગૃહવ્યવસ્થા કરવાની છે માટે જો સ્ત્રી પુરૂષની સાથે પુરૂષના જેવાજ હક્ક મેળવી પુરૂષના જેવાં કઠણ કામો કરવાને તૈયાર થશે તોતે કદિપણ ફાવશે નહીં; કારણકે આર્યશાસ્ત્રમાં સ્ત્રી વિષે કહેવામાં આવે છે કે—

પ્રદેવાઽશય માગનેવા ક્ષેત્રં માર્યાઽચ્છલાંતથા ।

વિધેવા પ્રમદા રામા મીરુઃ મોર્યાત્તતોમતા ॥

અર્થ:—સ્ત્રી “પ્રદેવા” એટલે આપવાનો પદાર્થ છે, જેમ કોઈ વસ્તુ દાન આપવામાં આવે છે તેમ કન્યા દાનમાં અપાય છે. જે પુરૂષને દાન આપવામાં આવે છે તે લીધેલું દાન લઈ ગમે ત્યાં જાય છે. તેજ પ્રમાણે દીકરીને કન્યા દાનમાં આપ્યા પછી જમાઈ તેને પોતાની સાથે લઈ જાય છે. કન્યા-દાન કહેવાય છે દાન એકજ વાર અપાય છે. તેથી કન્યાનું દાન પણ એકજ વાર અપાય છે. જેનું એકવાર દાન

થયું તેનું ફરીથી દાન થતુંજ નથી, તો પછી સુધારાવાળા કન્યાનું પુનરલ્લભ કરે છે એ કેટલા પાતકી કહેવાય ? તેનો જરા શાંત ચિત્તે વિચાર કરશો તો તમને જણાયા વિના રહેશે નહીં કે તેમના જેવા અનર્થકારી દુનિયામાં ભાર રૂપ બીજા ઓછાજ હશે. એ “અદાયમાન” એટલે પુત્રિને માઆપની મીલકતમાંથી સરખો હક્ક મળતો નથી. જો પુત્ર અને પુત્રિને સરખો હક્ક હોત તો તેમ થતું જોઈએ, પણ તેમ થતું નથી એ સર્વ કોઈના તેમજ સુધારાવાળાના અનુભવમાં પ્રત્યક્ષ આવે છે. ત્રીજું નામ “નય” એટલે સ્ત્રી લઈ જવાને યોગ્ય છે. વર, કન્યાને પરણીને પોતાને ઘેર લઈ જાય છે. વર કન્યાનાઆપને ઘેર રહેતો. નથી. જો સમાન હક્ક હોય તો તેમ પણ થતું જોઈએ; સુધારાવાળા પણ તેમ કરતા નથી, તે પણ પરણ્યા પછી નાતરાવાળીને પણ પોતાને ઘેરજ લઈ જાય છે. “ક્ષેત્ર” એટલે ખેતર શ્રીજ વાવવાનું સ્થાન, સ્ત્રીરૂપી ક્ષેત્ર ગર્ભાધાનનું સ્થાન છે. પુરૂષ ક્ષેત્રનો પતિ કહેવાય છે અર્થાત માલીક કહેવાય છે; એટલે સ્ત્રી તેના કબજાની મીલકત છે. “માર્ગ” એટલે ભરણ પોષણ પામવાને યોગ્ય છે. પુરૂષ તેનો “મર્તા” એટલે ભરણ-પોષણ કરનારો કહેવાય છે. વળી “અબલા”-અબળા એટલે બળ વિનાની અર્થાત બળવાન વડે રક્ષણ પામવા યોગ્ય, સ્ત્રી પુરૂષ વડેજ રક્ષાય છે. “વિધેયા” એટલે સર્વ રીતે ઢાંક્યા યોગ્ય, સ્ત્રીનું કોઈપણ અંગ ઢાંક્યા વગર ચાલતું નથી, પુરૂષ તો એક લગોટ વાળીને ફરી શકે છે પરંતુ સ્ત્રીના શરીરનો કોઈપણ અવ્યય ઉઘાડો મૂકી શકતો નથી. “વ્રમદા” એટલે પ્રેમ આપનાર, સ્ત્રી કામળ હોવાથી, તેના કબજામાંથી પ્રેમનો પ્રવાહ ધણો વહે છે. “રામા” એટલે રમણ કરાવનાર તે રામા, સ્ત્રી પુરૂષને રમાડે છે એટલે રમણ કરાવનાર છે. “મર્હ” એટલે બીકણ, સ્ત્રી

બીકણુ છે. તેમજ “મોગ્યા” એટલે સ્ત્રી ભોગ્ય છે, અને પુરુષ ભોક્તા છે. ભોગ પરતંત્ર અને તેનો અધિકાર પણ ઓછો હોય છે. ભોક્તાનો અધિકાર શ્રેષ્ઠ છે. માટે સ્ત્રી પુરુષોના સમાન હક્કો ગણી શકાયજ નહિ, સ્ત્રી પુરુષ બંને પરસ્પર અર્ધાંગ છે એમ કહેવામાં આવેલું છે, તે બંને મળીને એક અંગ થાય છે પણ તેમાં ડાબું અને જમણું એમ બે અંગનાં જૂદાં નામો આપવામાં આવેલાં છે; જો કે બંને હાથ ભેગા થાય છે ત્યારેજ તાળી પડે છે, તેમ બંને અંગો ભેગાં થયા સિવાય આખું શરીર કહેવાતું નથી તેમ છતાં પણ જમણું અંગ બળવાન અને ડાબું અંગ જમણા અંગ કરતાં નબળું ગણાય છે તેથીજ સ્ત્રીની પાસે કંઈકું કાર્ય કરાવી શકાતાં નથી. માટે સ્ત્રીઓએ પતિને આધિન રહીનેજ પોતાના ગૃહ કાર્યમાં સુખ પૂર્વક મચ્યા રહેવું. તેથી ઉલટી રીતે ચાલવાથી પતિત થવાય છે. મનુ ભગવાન કહે છે કે—

અસ્વતન્ત્રાઃ સ્ત્રિયઃ કાર્ત્વ્યાઃ પુરુષૈઃ સ્વૈર્દિવાનિશમ્ ।

વિષયેષુ સજન્ત્યઃ સંસ્થાપ્યા આત્મનોવશે ॥

પિતારક્ષતિ કૌમારે મર્તારક્ષતિ યૌવને ।

રક્ષન્તિસ્થવિરે પુત્રા નહી સ્વાતન્ત્ર્યમર્હતિ ॥

બાલ્યે પિતુર્વશેતિષ્ટેસ્પાણિગ્રાહસ્યયૌવને ।

પુત્રાણાં મર્તરિપ્રેતે ન મજેત્સ્ત્રીસ્વતન્ત્રતામ્ ॥

અર્થ—પુરુષોનું સદા કર્તવ્ય છે કે સ્ત્રીઓને સદા આધિન રાખવી તેને કદિપણુ સ્વતંત્રતા આપવી નહીં. ગૃહકાર્યમાં તેને પ્રવૃત્ત કરવી પણ તેના ઉપર દેખરેખ રાખવી, સ્ત્રી કન્યાવસ્થામાં પિતાને આધિન રહે છે. યૌવનકાલમાં પતિને આધિન રહે છે, તથા વૃદ્ધા અવસ્થામાં પુત્રને આધિન રહે છે. સ્ત્રી જાતિને કદિપણુ સ્વતંત્રતા આપવી નહીં. વળી

સ્ત્રીઓ વિષે પાશ્ચાત સુપ્રસિદ્ધ ઇંગ્રેજ વિદ્વાન સર વિલ્યમહંટરે લખ્યું છે કે:—સ્ત્રીઓને છુટ આપવાના સંબંધમાં કેટલાક અંકુશો હિંદુસ્તાનમાં સ્ત્રીઓ ઉપર મુકવામાં આવે છે તેને હું ધિક્કારતો નથી, કારણકે હિંદુસ્તાનના લોકો સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરવાનું કામ યુરોપના લોકો કરતાં વધારે સારું બળવે છે, યુરોપમાં સ્ત્રીઓ ગુન્હેગાર અને બંધીવાન ઘણીજ જોવામાં આવે છે, તેમ હિંદુસ્તાનની સ્ત્રીઓ દારૂ પી છાકટી થએલી જોવામાં આવતી નથી. ઇંગ્લાંડમાં તો હજારો સ્ત્રીઓ દરરોજ છાકટી હાલતમાં જોવામાં આવે છે વળી હિંદુસ્તાનની સ્ત્રીઓને નકારાં કમોં કરી ભરતી જોવામાં આવતી નથી. માટે જે સુધારકો યુરોપીયન સુધારાને ધોરણે આ દેશની સ્ત્રીઓને કેળવવા ધારતા હોય તેમણે ઉપર જણાવેલા ઇંગ્રેજ વિદ્વાનના વિચાર પોતાના મનમાં લઈ પછી વિદેશી સુધારો દાખલ કરવાની તક લેવી. પારકાનું અંદરથી ગમે તેવું હોય તેનો પુરતો વિચાર કર્યા વિના ઉપરથી ટાપટીપ દેખાતું હોય તે સારું છે એમ માની લઈ પોતાનું અંદરથી સારું હોવા છતાં પણ નકાર ગણવું એ અંતે દુઃખરૂપ જ થવાનું છે એમ નક્કી માનવું કારણકે શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માએ ગીતામાં કહ્યું છે કે—

શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ઠિતાત્ ।

સ્વધર્મેનિઘનંશ્રેયઃ પરધર્મો મયાવહઃ ॥ અ. ૩ શ્લો. ૩૫ ॥

અર્થ:—સારી રીતે આચરેલા પરધર્મ કરતાં ઓછા ગુણવાળો પોતાનો ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે. સ્વધર્મમાં મરવું સારું છે, પરંતુ પરધર્મનો ભય ઉપજવનાર છે. માટે ભરતખંડમાં ઉત્પન્ન થયેલાએ યુરોપના ધર્મ પાળવામાં રૂચિ રાખવી એ શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં કહ્યા પ્રમાણે પરધર્મ હોવાથી તે ગમે તેટલો સારો હોય તો પણ છેવટે ભયભરેલોજ છે.

આ દેશની સ્ત્રીઓને કયા પ્રકારની છટોની કમીના છે તેનો તો જરા વિચાર કરો, શું તેઓ પોતાના ગૃહકાર્યમાં પોતાની મરજી પ્રમાણે કરી શકતી નથી ? શું તેમને ધર્મ કાર્યમાં સાથે રાખવામાં આવતી નથી ? શું તેમને સગાંવહાલામાં જવા આવવાની છૂટ નથી ? શું વિવાહ અને બીજા ઉત્સવ પ્રસંગોમાં તેઓ હરી ફરીને લાલ લઈ શકતી નથી ? ન્યાતબતના વ્યવહારમાં શું તે મનગમતી રીતે વ્યવહાર કરી શકતી નથી ? આ પ્રમાણે સ્ત્રીઓને સર્વ પ્રકારની છૂટજ છે. માત્ર ધર્મ તથા નીતિની મર્યાદા બહાર નિર્લજ છૂટ લેવી એ છૂટ નથી નથી પણ સ્વછંદીપણું છે. સ્વછંદીપણું સ્વછંદે ચાલનારને અનર્થ કરે છે. સ્ત્રીઓ દાસી નથી પણ દેવી અને લક્ષ્મી છે. એમ શ્રી શક્તિગીતામાં કહેલું છે. માટે ગવરી, લક્ષ્મી, સરસ્વતિ એવાં નામો ધારણ કરવા માટે તેવા ગુણો કેળવવા જોઈએ. ગુણો કેળવ્યા વિના અધિકાર પ્રાપ્ત થતો નથી અને અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યા વિના અધિકારી થવાતું નથી. અર્વાચીન સ્ત્રી કેળવણીના વિચારો નારી ધર્મનો નાશ કરનાર છે. સ્ત્રીઓને પુરૂષ પ્રમાણે કેળવણી આપી સ્વતંત્ર બનાવી પુરૂષના જેવાં કામો કરાવવાં અને તેમને પોતાની મરજી પ્રમાણે ચાલવા દેવી એતો કેવળ અધોગતિ આપનાર છે. ખોટી સ્વતંત્રતા સ્ત્રીઓને આપવાથી તેમને રાક્ષસી બનાવવા જેવું છે, માટે ખરી સુધરેલી સ્ત્રી તો તેજ કહેવાશે કે, જે પોતાની તનની સાથે મનની વૃત્તિને પૂર્ણપણે કેળવી સદ્ગુણી બને અને પ્રાચીન કાળની સાધ્વી સ્ત્રીઓનાં જેવાં ઉત્તમ કાર્યો કરી જગતમાં પોતાની કીર્તિના પતાકા ફરકાવે. બુઝો સાધ્વી સતી સીતા, રામચંદ્રની સાથે વનમાંજવા માટે કેવીરીતે વિનવે છે:—

પ્રાણનાથ ! કરુણાપતન ! સુન્દરહસ્ય સુજાન !

તુમરિહું રણકુલકુમુદિનિ ! સરપુર નરક સમાન ॥

અર્થ:—હે નાથ ! માતા, પિતા, બહેન, ભાઈ, સાસુ, સસરા આ સઘળાં પતિ વિના સૂર્યથી પણ અધિક તાપ આપનાર છે. સઘળાં ભોજો પ્રાણુનાથ વિના રોગ રૂપજ છે, અલંકાર ભાર રૂપ છે, ગૃહસંસાર યમ-યાતના જેવો એટલે નરક સમાન છે, હે નાથ ! તમારા વિના અયોધ્યા સ્મશાન છે ! હે પ્રાણુપતે ! હે હૃદયના મણિ ! આપનો જાણુતા હશે કે:—

જિયવિનુદેહ નદીવિનુવારી । તૈસિહિ નાથ પુરુષ વિનુ નારી ॥

અર્થ:—જેમ જીવ વિના આ શરીર રહી શકતું નથી, જેમ જળ વગરની નદી કહેવાતી નથી તેમજ પુરુષ વિના નારીનું આસ્તિત્વજ નથી. માટે હે નાથ ! હે દીનઅંબો ! આપ મને વનના જે જે દુઃખો જણાવો છો તે સર્વે આપના વિયોગનું જે દુઃખ વેઠવું પડે તેના એક લેશ જેટલાં પણ નથી અર્થાત્ વનના દુઃખો આપના વિયોગના દુઃખની આગળ કાંઈપણ રીતે હિસાબમાં નથી તેમ છતાં આપને ખાત્રી હોય કે આપના ગયા પછી જો હું ચૌદ વર્ષ જીવી શકું તેમ આપને લાગતું હોય, તો ભલે આપ મને સાથે ન લઈ જવ પણ હું તો માનુંં છું કે:—

પશ્ચાદપિહિદુઃખેન મમનૈવાસ્તિ જીવિતમ્ ।

ઠજિતાયાસ્તવયાનાથ ! તદૈવ મરણં વરમ્ ॥

इमं हि सहितुं शोकं मुहूर्तमपि नोत्सहे ।

किं पुनर्दश वर्षाणि त्रीणिचैकच्छुःखिता ॥

અર્થ:—આપના ગયા પછી હું કાંઈપણ પ્રકારે જીવવાનીજ નથી. તમારા વિયોગનું દુઃખ સહન કરવા કરતાં તો વિયોગ થતાં વારમાંજ મરણ પામવું એ ધણુંજ સારું છે. આપનો વિયોગ મારા હૃદયને વિદારણ કરનાર છે, તેને સહન કરવાને હું શક્તિમાન નથી. હે

નાથ ! તમારો વિયોગ એક ક્ષણવાર સહન ન થઈ શકે તો ચૌદ વર્ષની વાત તો શી કરવી ! માટે હે નાથ ! મને જીવતદાન આપવું હોય તો આપની સાથે લઈ જાવ. સજ્જનો ! જુઓ આર્ય સ્ત્રીઓનો પતિ ઉપર પ્રેમ કેટલો અગાધ છે. આટલેથી બસ થતું નથી પણ રાવણને માર્યા પછી સતી સીતા પોતાના પ્રાણનાથની પાસે આવે છે તે વખતે શ્રી રામચંદ્રજી કહે છે:—હે ભદ્રે ! તમારે માટે દશે દિશાઓ ખુલ્લી પડી છે, તમારી જ્યાં મરજી હોય ત્યાં જાવ, હું તમને ચાહતો નથી જેમ આંખો દુઃખવા આવવાથી તેજ સહન થઈ શકતું નથી તેમ હું પણ તમને જોવાને શક્તિમાન નથી. કોઈપણ સત્પુરુષ પારકા ગૃહમાં રહી આવેલી સ્ત્રીનો સ્પર્શ કરી શક્તો નથી, તો રાવણ જેવા મહા પાપીના ઘરમાં તમે દશ મહીના સુધી રહ્યાં તે સ્ત્રીનો સ્પર્શ હું કેવી રીતે કરી શકું ? આવાં હૃદયભેદક શ્રી રામચંદ્રજીનાં વચન સાંભળવાથી, જેમ તીક્ષ્ણ બરછીનો ધા વાગવાથી જેવું દુઃખ થાય છે તેવાં દુઃખી સીતા માતા થઈ ગયાં, આંખમાંથી અંશુઓની ધારા શરીર ઉપર પડવા લાગી. પોતાનું પાર્થિવ શરીર હવે ટકાવી રાખવું એ ઠીક લાગ્યું નહીં, થોડીવાર પછી ધૈર્ય લાવી આંખ લુછી નાખીને હૃદયને પત્થર સમાન કરી ધીમેથી પતિવ્રતાના તેજથી પૂર્ણ શબ્દોમાં બોલ્યાં, હે વીરવર્ય ! (પ્રાણનાથ ન કહેતાં હે વીરવર્ય શબ્દ વાપર્યો તેનું કારણ ભગવતીના ક્રોધની સીમા બતાવે છે) શું આપ મને એક સાધારણ સ્ત્રીના જેવી માનો છો ? સઘળી સ્ત્રીઓ એકજ પ્રકારની હશે ? મારા અંતરની સ્થિતિ શું આપ નથી જાણતા ? આપે હનુમાનને જ્યારે મારી ખબર લેવા મોકલ્યા હતા તેજ વખતે આપે મારો કમ્પમનો લાગ કર્યો છે એમ કેમ ન જણાવ્યું ? હું તેજ વખતે આપના ચરણનું સ્મરણ કરતાં કરતાં મર્ણ્ય ખમી મઈ હોત, અને અત્યારે આપને માહારાથી

જે દુઃખ થાય છે તે થવાનો સંભવ રહેત નહીં ! આ પ્રમાણે બોલતાં બોલતાં જનકીજીનું જ્યોતિમય મુખ પવિત્રતાથી ઝગમગવા લાગ્યું તથા તેમનું અંતઃકરણ વિશુદ્ધતાથી પૂર્ણ થઈ ગયું.

ફરીથી સીતાજી કહેવા લાગ્યાં:—રાજધિરાજ ! મને ધણુંજ દુઃખ થાય છે કે આપના ચરણકમળમાં આટલા દિવસ સુધી મેં વાસ કર્યો છતાં આપે મને ઓળખી નહિ. મારી સંપૂર્ણ ભક્તિ અને પ્રીતિની ઉપેક્ષા કરો છો ? આમ કહેતાં કહેતાં દેવી શક્તિની સ્તુતિ (સ્તુરાવમાન) તથા સ્વર્ગીય જ્યોતિનો આર્વિભાવ માતાજીના શરીર ઉપર ફેલાઈ ગયો ! લક્ષ્મણજીની સામું જોઈને તે કહેવા લાગ્યાં:—હે સુમિત્રા કુમાર ! મારું છેવટનું કામ તમે કરો, જ્યારે મારા પ્રાણનાથને મારો વિશ્વાસ નથી તો હવે મારું એક શરણ માત્ર અમિ દેવ છે, શીઘ્ર ચીતા તૈયાર કરો, હું આ અધમ શરીરને હવે છોડી દેવા તૈયાર છું.

અનન્ય રામભક્ત શ્રી લક્ષ્મણજી શ્રી રામચંદ્ર પ્રભુની પણ એવીજ મરજી છે એમ સમજી ગયા તેથી તેમણે ચિતા તૈયાર કરાવી દીધી, ચિત્તાની અમિ ધફ ધફ સળગવા લાગી. માતાજી જનકીએ પોતાના પવિત્ર ચારિત્રબળથી આ સમયે ધૈર્યવાન તથા સ્થિરચિત્તથઈને પોતાના પતિ શ્રી રામચંદ્રજીનું ધ્યાન ધર્યું. કારણકે તેમને પોતાના પતિ સિવાય બીજું કોઈપણ આશ્રય સ્થાન હતું નહિ, પતિપરાયણ દેવી રામમય થઈ ગયાં. શાંત તથા જબીર ચિત્તથી આનંદધન શ્રી રામચંદ્રજીની પાસે જઈ તેમની પ્રદક્ષિણા કરી, પછી અમિદેવની પાસે જઈ અમિદેવની ત્રણવાર પ્રદક્ષિણા કરી, પછી સિર ઉચ્ચ કરીને બે હાથ જોડી અમિદેવની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં:—

વચસિ મનસિ કાયે જાગરે સ્વપ્ન સંગે ।

વદિતમપરિભાષો રામવાદન્યપુંસિ ॥

તદિહ રૂઢ મર્માંગ પાવનં પાવકેયં ।

સુકૃત દુસ્તિ માર્જાત્વંદિ કમૈકલાક્ષી ॥ ૧ ॥

અર્થ:—હે અમિદેવ ! તમે પુણ્ય પાપ બંને કર્મોના સાક્ષી છો, જે હું શરીર, વાણી તથા મનથી અપવિત્ર હોઉં, મારું ચિત્ત જામત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિમાં શ્રી રામચંદ્રજી સિવાય અન્ય પુરૂષમાં ગયું હોય તો, મારા આ શરીરને તમે બાળી નાખજો એમ બોલી પતિવ્રતાના તેજથી દેદીપ્યમાન જગન્મોહિની માતા જે વખતે જ્યલંત અમિદેવની પાસે ગયાં તે સમયે જેવા ઉભાં રહેલાં સર્વ મનુષ્યોને એક સ્વર્ગીય દિવ્ય જ્યોતિ અમિમાં જાણે પ્રવેશ કરે છે એવું માલમ પડ્યું. જે સમયે માતા લક્ષ્મીરૂપી શ્રી સીતાજીની લાવણ્યવતી મધૂર મૂર્તિ અમિની ધ્રુવધ્રુવ કરતી જ્વાળામાં એક ક્ષણવારને માટે આચ્છાદિત થઈ ગઈ. અમિદેવે પોતાની હુ હુ શબ્દવાળી જ્વાળાઓવડે આ દિવ્ય મૂર્તિને એકરસ કરી નાખી તે વખતે ચોતરફ—આકાશ અને પૃથ્વી ઉપર લયંકર હાહાકારની આર્તનાદની ધ્વનિ ફેલાઈ ગઈ, પાસે ઉભેલી કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાનાં મસ્તક ફૂટવા લાગી, વૃદ્ધ મનુષ્યો પૃથ્વી ઉપર બેભાન થઈ પડી ગયા, તેમજ આકાશમાં પણ હાહાકાર થવા લાગ્યો ! લક્ષ્મણજી પણ ક્રોધાયમાન થઈ જઈ રૂદન કરવા લાગ્યા ! !

જે દિવ્ય મૂર્તિ અમિની પણ અમિ છે, તેમને અમિદેવતા શી રીતે બાળી શકે ? મહામાયા સીતાજીનો એક વાળ સરખો પણ અમિદેવ બાળી શક્યા નહિ, કારણકે તેમની તમામ દાહક શક્તિ શક્તિમાનુના બળ આગળ શું કરે ? મહામાયા જગતજનની સીતાજીની ભવ્ય સુવર્ણમયિ મૂર્તિ યોગાસનવાળી પતિચરણમાં ધ્યાન કરતી સર્વ લોકોના જેવામાં આવી. ચોતરફથી પુષ્પની વૃષ્ટિ અને આનંદના નાદ થવા લાગ્યા, સીતામાતાજીનો જય થાઓ ! માતાજીનો જય થાઓ !

પતિવ્રતાના ધર્મનો જય થાઓ ! આ પ્રમાણે જય જયકારની ધ્વનિ આકાશ તથા પૃથ્વીમાં ફેલાઈ ગઈ અગ્નિદેવ સ્વયં પ્રકટ થઈ કહેવા લાગ્યા:-હે રામચંદ્ર ભગવાન ! આપનાં જનકીજીને ગ્રહણ કરો, આ ધર્મમૂર્તિ છે, જનક મહારાજનાં પુત્રી છે, એમનો સ્વપ્નમાં પણ પાપે સ્પર્શ કર્યો નથી, એ વિશુદ્ધ છે, તેમને નિઃસંદેહ થઈ અંગીકાર કરી કૃતાર્થ થાવ.

શ્રી રામચંદ્રજી કહેવા લાગ્યાકે હે અગ્નિદેવ ! હું જનકીને મંપૂર્ણ રીતે જાણું છું. જનકીજી મને મારા પ્રાણુ સમાન છે. મનુષ્યને જેમ પોતાની કીર્તિ જેટલી પ્રિય છે તેટલાંજ સીતાજી મને પ્રિય છે. શ્રી રામના મુખમાંથી આ પ્રમાણે શબ્દો નીકળવાથી જનકીમતાની મુખ-મુદ્રા ઉપર પ્રસન્નતા શોભવા લાગી અને ભગવાનના અદ્ભુત ચરિત્રનું સ્મરણ કરતાં આનંદ સ્વરૂપ ભગવાનમાં નિમગ્ન થયાં.

શ્રી રામચંદ્ર સીતાદેવીને લઈને અયોધ્યાપુરીમાં પધાર્યા તે પછી શાંતિમાં કેટલોક સમય રાજ્યાસન ઉપર બીરાજી આનંદનો અનુભવ કર્યો. એમ વિહાર કરતાં ઘણો કાળ વહી ગયો સીતાજી ગર્ભવંતાં થયાં, રામચંદ્ર પણ પોતાની અર્ધાંગનાને ગર્ભવતી જોઈને આનંદ પામ્યા. પછી દેવકન્યાના જેવી સુન્દરાંગી સીતાદેવીને રાજા રામચંદ્રે કહ્યું કે, હે વૈદેહિ ! તને સંતાનનો લાભ પ્રાપ્ત થયો છે, તો હે સુન્દરિ ! કહે તારી શી ઇચ્છા છે ? તારી કઈ કામના હું પૂર્ણ કરું ? સ્વામિનાથ રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી, જરા હાસ્ય કરીને, દેવી સીતાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, “ આર્ધપુત્ર ! હે રાધવ ! હું ઉત્તરેજવાળા ઋષિઓનાં ગંગાતટ ઉપર આવી રહેલાં તપોવનમાં વિહાર કરવાની ઇચ્છા રાખું છું. હે દેવ ! ફળ મૂળ ઉપર આજીવિદા ચલાવનાર મુનિઓના પાદર્માં મસ્તક ધરી, પ્રાર્થના કરી તેમનાં પૂજન કરવાની મને બહુ ઇચ્છા

છે. હે કાકુસ્થ ! એ ફળમૂળારાની મુનિઓના તપોવનમાં એક રાત્રી પણ રહેવાય તો ઠીક, એવી પ્રજાળ કામના મારા મનમાં ઉત્પન્ન થયેલી છે. ” સીતાદેવીની એ અભિલાષા સાંભળીને, અકિલ્લષ્ટ કર્મવાળા રાજા રામે કહ્યું કે, “ તારી અભિલાષા પૂર્ણ થશે. હે વૈદેહિ ! તમે નિશ્ચિન્ત રહો. કાલે સવારે તમે જરૂર તપોવનમાં જાઓ. ” કાકુસ્થ રામભંદ્રે, જનકાત્મજ સીતાને એ રીતે કહ્યું ત્યારે તે ઘણી ખુશી થઈ પછી પોતાના મિત્રમંડળને લઈને રાજા રામ સભાભવનમાં ગયા.

સભા ભવનમાં બેઠેલા રાજા રામચંદ્રની પાસે અનેક પ્રકારની કથાઓ કહેનારા વિચક્ષણ હાસ્યવાળા અને વિદ્વાન પુરૂષો હતા. રાજા રામચંદ્રે, નગર લોકો પોતાને માટે શું કહે છે, તે જાણવાને દોષરહિત દૂતોને મોકલ્યા હતા. તેઓ નિત્ય આવીને રાજાને માટે જે જે વાતો થતી હતી તેને જણાવતા હતા. વાતના પ્રસંગમાં રાજા રામચંદ્રે એક દૂતને કહ્યું કે, “ રે ભદ્ર ! નગરમાં અને દેશમાં કેવી કેવી વાતો ચાલે છે ! નાગરિકો અને પરદેશીઓ મારે વિષે, સીતા વિષે, લક્ષ્મણ વિષે, ભરત વિષે તથા માતા કૈકેયી વિષે શું શું કહે છે ? હે ભદ્ર આ બાબતમાં તારે કાંઈપણ બાકી રાખ્યા વિના લોકમાં જેમ બોલાતું હોય તેમ તું મને કહી બતાવ. કારણ કે, તે સાંભળ્યા પછી ભવિષ્યમાં શુભાશુભ કાર્યમાં કેમ વર્તવું, તેની મને સમજ પડે. કાંઈપણ જાતની શંકા રાખ્યા વગર નિર્ભયપણે અને વિશ્વાસથી તું મને નગરમાં અને દેશમાં, પ્રજાજન મારે માટે જે શુભ વા અશુભ બોલતા હોય, તે મને યથાર્થ નિવેદન કર ! હે દૂત ! સંતાપ તજીને જેવું હોય તેવુંને તેવુંજ મને કહે. હું નિરંતર તારે મુખે મારી પ્રશંસા સાંભળુ છું. પણ તેમ હોય નહિ, કેમકે દોષ વગરનો કોઈ નથી માટે મારા દોષ પ્રજા બોલતી હોય તે તું જણાવ. રાજા રામનાં વચન સાંભળ્યા પછી, ચક્તિ તથા

ગાભરો થયેલો ભદ્ર, હાથ જોડીને તથા બુદ્ધિને સ્થીર કરી મહાબાહુ રામચંદ્ર પ્રતિ બોલ્યો:—“ હે રાજન ! નગરના લોકો બજારમાં, ચક્રલે, રાજમાર્ગમાં અને વનમાં તમારા વિષે આ પ્રમાણે બોલે છે:—જે કે આપણા રાજા રામે સમુદ્ર ઉપર સેતુ બાંધી મોટું દુકર કાચ કર્યું, રાવણને હણ્યો એ મોટું કાર્ય કર્યું છે; પણ રાજાજીએ રાવણને સંગ્રામમાં હણીને, સીતાદેવીને પાછાં આણીને ઘરમાં રાખ્યાં એ કંઈ ઠીક કાંઈ નહિ. ગમે તેમ હોય, તો પણ સીતાને રાવણનો સ્પર્શ થયો હશેજ તો ! વાત વિસરી જઈને તેને ઘરમાં રાખતાં તેમને નહાડું નથી લાગતું ? રાવણે બળાત્કારે જેને બોળામાં બેસાડી હરણ કર્યું હતું, એવાં સીતાદેવીને માટે રામના મનમાં કેમ અભાવ થતો નથી ? આપણે પણ હવે આપણી સ્ત્રીઓનાં એવાં ચરિત્ર મુશ્કેલીએ પણ સહન કરવાં પડશે; જે બાયડીને ધમકાવીશું તોતે ઝટછતે ચાલી જશે; ને રાજાજીના કૃત્યનું દષ્ટાંત બતાવી મોંઢાપર મારશે ! રાજાજી તો ધર્માધર્મ નિશ્ચય કરનારા છે, પણ જે કે રાજા જે પ્રમાણે વર્તે છે તે પ્રમાણે પ્રજા પણ ચાલે છે. હે મહારાજ ! સર્વે નગરમાં અને દેશમાં આપને માટે લોકો આ પ્રમાણે નાના પ્રકારની વાણી બોલે છે, જે મેં નિવેદન કરી છે એમાં મારો દોષ હોય તો क्षમા કરજો ”

ભદ્રના મોંઘી સીતાના પર આવેલો અપવાદ સાંભળીને, રામચંદ્ર, દુઃખમાં ગરકાવ થઈ પોતાના મિત્રોને કહેવા લાગ્યા કે, “ હે મિત્રો ! હવે શું કરવું ? ભદ્રે જે મારા અપયશનાં વચન કહ્યાં તે શું યથાર્થ છે ? કે અયોગ્ય છે ? તે મને કહો.” પછી સર્વે મિત્રોએ ભૂમિ ઉપર મસ્તક નમાવીને રાજા રામચંદ્રને કહ્યું કે:—“ એ વચનો યથાર્થ છે. એમાં તો કાંઈ શકા નથી !” મિત્રમંડળે જે કહ્યું તે સાંભળીને, શુઓનો નાશ કરનાર રાધવે, ખેદ પામતાં સૌ મિત્રોને પોતપોતાના સ્થાનમાં જવાની આજ્ઞા આપી, ને પોતે ચિંતાગુર થઈ મંત્રભવનમાં ગયા.

મિત્રવર્ગને રજા આપ્યા પછી રાજા રામચંદ્રે પાસેઉભેલા દ્વારપાળને કહ્યું કે હે દ્વારપાળ ! તું શુભ લક્ષણવાળા સુમિત્રાના લક્ષમણને, ભાગ્યશાળી ભરતને, તથા પરાજય ન પામે એવા શત્રુદ્ધને આક્ષણે મારીપાસે બોલાવી લાવ. એ આજ્ઞા પ્રમાણે દ્વારપાલ ત્રણે ભાઈઓને બોલાવી લાવ્યો. સંધ્યા-કાળના સૂર્ય જેવું નિમ્તેજ તથા નેત્રમાં અશ્રુ ભરાવાથી રામનું મુખ વ્યાકુળ થયું હતું. શોભારહિત શ્રીરામચંદ્રનું મુખ જોઈને, તેઓએ ત્વરાથી રામના ચરણમાં વંદન કર્યું અને સૌ એકાગ્રચિત્ત કરીને રામપાસે બેઠા. સ્નેહપૂર્વક ભાઈઓને આલિંગન દઈને તેમને આસન ઉપર બેસાડ્યા પછી શ્રી રામચંદ્રજી બોલ્યા, “ભાઈઓ ! રાજાઓ ! તમેજં મારું સર્વસ્વ તથા જીવિત છો. તમેજી સંપાદન કરેલું રાજ્ય હું ભોગવું છું, હે બાંધવો ! તમે સર્વેજી એકત્ર થઈને હું જે કંઈ કહું તેનો નિર્ણય કરવા જોઈએ.” આપણા નગરના અને દેશના લોક મારે તથા સીતાને માટે કેવું બોલે છે, તે તમે જાણો છો ! આજકાલ તો દેશનો અને નગરનો ઘણો મોટો અપયશ મારા ઉપર આવ્યો છે. લોકો જે વાત બોલે છે તે મારા હૃદયને કારી નાંખે છે. હું મહાત્મા ઇક્ષ્વાકુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો છું, અને સીતા પણ મહાત્મા જનકકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલી છે; હે લક્ષમણ ! તમે જાણો છો કે સીતાએ લંકામાં પોતાના પવિત્રપણાને પ્રમાણ કરવાને માટે અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો હતો, અને તમારી સમક્ષજ દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ અગ્નિદેવે, સીતાને પાપરહિત જણાવી છે. તેમજ દેવતાઓ અને ઋષિઓની સમક્ષ, ચંદ્ર અને સૂર્યનારાયણે પણ જનકપુત્રને પાપરહિત કહી છે. એ રીતે શુદ્ધાચરણવાળી સીતાને, શુદ્ધકાંચનમય, પાપરહિત જણાવીને, દેવ અને ગંધર્વ સમુદાયની વચ્ચે, લંકાદ્વિપમાં મહેન્દ્રે મારા હાથમાં સોંપી હતી અને મારો અંતરાત્મા પણ જાણે છે કે સીતા શુદ્ધ, સતી અને યશ-વાળી છે; ને તેથીજ મેં તેનો અંગીકાર કર્યો અને તેને લઈને અયોધ્યામાં

આગ્યો. “ભાઈઓ! આ પ્રમાણે સત્ય વાત જુદા છતાં પણ, લોકોમાં મારી અપકીર્તિ બહુ થાય છે. તેથી મારા મનમાં બહુ શોક ઉત્પન્ન થયો છે. અપકીર્તિ મનુષ્યને મરણ કરતાં અધિક છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માએ પણ કહેલું છે કે:—સંભાવિતસ્ય ચા કીર્તિ મરણાદતિ રિચ્યતે ॥ અ. ૨, શ્લોક ૩૪ ઉત્તરાર્ધ. હે ભાઈઓ! અપવાદના ભયથી હું મારા પોતાના જીવિતનો પણ પરિત્યાગ કરું તેમ છે, તો પછી જનક પુત્રિનો પરિત્યાગ કરું તેમાં શું આશ્ચર્ય? તમે અપકીર્તિથી ઉપજેલ શોક સાગરમાં કુબેલ એવો મને જુઓ છો, તેનું કારણ આજ છે. અપયશથી ઉત્પન્ન થયેલા આ મારા દુઃખ કરતાં અધિક દુઃખીઓ હું કોઈને જોતો નથી, માટે લક્ષમણ! કાલ પ્રભાતમાં તું સુમંત્રસારથિને કહીને એક રથ તૈયાર કરાવ અને જનકપુત્ર સીતાને તેમાં બેસાડી, મારા દેશની સીમની બહાર મૂકી આવ. ગંગાને સામે તીરે, તમસાના પ્રદેશમાં મહાત્મા વાલ્મીકિમુનિનો દિવ્યઆશ્રમ છે. હે રઘુનંદન! તે એકાંત પ્રદેશમાં સીતાને મૂકીને તું શીઘ્ર અત્રે પાછો આવજો, આ મારું વચન તારે માન્ય કરવું પડશે. સીતાના પરિત્યાગ વિષે તારે મને કંઈપણ કહેવું નહિ. તમારામાંનો કોઈપણ મને આકાર્યમાં સમજાવવા આવે તો તેને મારા ચરણના તથા જીવિતના શપથ આપું છું; જો તમે મારી આજ્ઞામાં રહેતા હો તો, આ મારું વચન માન્ય કરો. મને સીતાએ કહ્યું છે કે:— “ગંગાના તટ ઉપર આવેલા તપોધનના આશ્રમે જોવાની મને ધણી અભિલાષા છે. આમ કરવાથી તેનો પણ મનોરથ સિદ્ધ થશે.” આ પ્રમાણે કહ્યા પછી રામ અબોલ્યા રહ્યા. અડુવડે જેમનાં નેત્ર ભરાઈ ગયાં છે એવા ભાઈઓ સાથે બેઠેલા ધર્માત્મા રામ, પોતાના ભાઈઓને તેમને મંદિરે જવાની આજ્ઞા આપી ને પોતે વિશ્રામ ભવનમાં ગયા. ભરતાદિ ત્રણે બધુઓએ રામની દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા જોઈને તકરાર મૂકી દીધી.

રામે વિશ્રામ ભવનમાં ગયા પછી શોકથી ઉદ્વિગ્ન થઈ મોટો નિઃસાસો નાખ્યો અને પ્રેમપૂર્ણ એવી સીતાના પરિત્યાગનો પ્રસંગ આવી પડવાથી ઘાટે સાદે રોવા માંડ્યું. ચારે ભાઈઓએ આખીરાત્રિ અશુભ, શોક અને ચિન્તામાં ગાળી હતી.

બીજે દિવસે સહવારમાં, દીન થઈ ગયેલા આત્માવાળા મહાત્મા લક્ષ્મણે, સુકાઈ જતા મોઢે, સુમંત્રસારથિને બોલાવીને કહ્યું કે “હે સારથે! રાજા રામચંદ્રની આજ્ઞા થયેલી છે, માટે તું ત્વરાથી દોડનારા અશ્વવાળો તથા જેમાં ઉત્તમ આસન પાથરેલું હોય એવો રાજરથ સીતાને બેસવા માટે જોડી લાવ. રાજાજીની આજ્ઞાથી પવિત્રકર્મવાળા મહર્ષિઓના આશ્રમે જનકીજી જોવા જવાનાં છે: માટે તું ત્વરાથી રથ જોડી લાવ.” પછી પુરૂષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા લક્ષ્મણ રાજભવનમાં ગયા અને જનકીજીને કહ્યું કે:—“આર્યે! તમે રામ રાજા પાસે ઋષિઓના તપોવનના આશ્રમેમાં જવાની ઇચ્છા દર્શાવી વરદાન મેળવ્યું છે, તેથી રાજાએ તમને ત્યાં લઈ જવા માટે મને આજ્ઞા કરી છે. હે દેવિ વૈદેહી! તમે તૈયાર થાઓ.” મહાત્મા લક્ષ્મણનાં વચન સાંભળીને, સીતા પોતાના મનમાં અપાર આનંદ પામ્યાં અને ઉમંગભેર ત્યાં જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યાં. ઘણાં મુલ્યવાન વસ્ત્રો તથા રત્નાદિ પોતાની સાથે લઈને સીતાદેવી તૈયાર થયાં અને લક્ષ્મણને કહ્યું કે:—“હે દેવરજી! આ ઉત્તમ વસ્ત્રો તથા રત્ન અને ધન વીગેરે હું ઋષિઓને તથા તેમની સ્ત્રીઓને અર્પણ કરીશ.” લક્ષ્મણે કહ્યું કે:—“બહુ સારું” ઉત્તમ રથમાં બેઠા પછી લક્ષ્મણે રામના વચનોનું સ્મરણ કરતાં કરતાં રથને હંકાર્યો. રથ થોડેક ચાલ્યો તે વેળાએ શોભાને વધારનાર લક્ષ્મણને, જનકીએ કહ્યું કે:—“હે ગધુનંદન! હે દેવર! હું ઘણાંક અશુભ ચિત્ત જોઉં છું. મારું જમણું નેત્ર ફરકે છે, અંગમાં ધ્રુજારી આવે છે, વળી હે સૌમિત્ર! મારું હૃદય અસ્વસ્થ હોય એમ મને

લાગે છે. મનમાં હર્ષ છતાં અંતરાત્મા પાછો પડે છે—રે ! આ અંતઃકરણ વ્યાકુળ થાય છે. હુંઆ પૃથિવી શૂન્યમય દેખુ છું; ઓ બ્રાતૃવત્સલ ! તમારા ભાઇનું કુશળ હો. વળી હે દેવરજ ! મારી સાસુઓને ન્યુનાધિક ભેદ વિના સામાન્યપણે સંવંતે કુશળ હો; તથા નગરમાં અને દેશમાં સર્વે પ્રાણીઓને પણ કુશળ હો.”

પછી જનકીએ હાથ જોડી દેવતાઓને યાચના કરી. લક્ષ્મણે પણ સીતાનાં સંદેહ વચન સાંભળીને પોતાનું મસ્તક નમાવી, મનમાં આનંદ ન છતાં આનંદ હોય તેવો દેખાવ કરી કહ્યું કે :—“ આર્યે ! સર્વે કુશળ છે, તમે ચિંતા મા કરો.” સાંઝ પડતાં ગોમતીના તીર ઉપર જઈ પહોંચ્યા, અને ત્યાંજ રાત વાસો કર્યો. બીજે દિવસે લક્ષ્મણ તથા બુદ્ધિમાન સુમંત્રની સાથે વિશાળ નેત્રવાળાં સીતા ભાગીરથીના તટ તરફ આવી પહોંચ્યાં. ગંગાનો પ્રવાહ નિહાળતાં, નરમ થઈ ગયેલા લક્ષ્મણનો શોકસાગર બહુ ઉછળ્યો. તેમણે મોટે સ્વરે રૂદ્ધ કરવા માંડ્યું, પરમ નિયમાચરણવાળાં તથા ધર્મજ્ઞ સીતાએ, લક્ષ્મણને રીકા પડી શોક કરતા જોઈ પૂછ્યું કે :—“ વત્સ લક્ષ્મણ ! તમે કેમ રડો છો. હે દેવરજ ! શું તમને શ્રીરામનો વિયોગ મંતાપ આપે છે ? તમે બાળકપુદ્ગિનો ત્યાગ કરો અને ગંગા ઉતારી મને પેલે પાર લઈ જઈ તપસ્વીઓનો જેમાં વાસ છે, એવા આશ્રમો દેખાડો. હું તેમને વસ્ત્ર તથા અક્ષંકારઆપવાને ઉત્સુક છું. હે દેવરજ ! મહર્ષિઓનું પૂજન કરી તથા એક રાત્રિ એ રમણીય ઉપવનોમાં વસીને, આપણે કાલે પાછાં અયોધ્યાં જઈશું. મારું મન કમળનેત્ર તમારા ભાઇને જોવાને તલપાપડ થઈ રહ્યું છે.” સીતા તપોવન જોવાને ઉત્સુક હતી, તેથી ઉતાવળે ચાલવા લાગી, ત્યારે આંખમા આંસ લાવી હાથ જોડી લક્ષ્મણે જનકીને આ પ્રમાણે કહ્યું લક્ષ્મણ કહે છે :—“ આર્યે ! આપ થોભો, મારે આપને

જે કાંઈ કહેવું છે તે તમે અહિયાંજ સાંભળો. ઓ દેવિવંદેહિ ! બુદ્ધિમાન રાજા રામે, લોકની નિદાના હેતુભૂત આ કાર્યમાં મને યોજ્યો છે અને નિદાને પાત્ર કર્યો છે. ઓ દેવિ ! જે હું તમને કહેવાને તત્પર થયો છું, તે કરતાં તો મારું મરણ થયું હોત તો તે ઉત્તમ હતું. હે શોભને ! તમે મારા ઉપર પ્રસન્ન થાવ ને રોષ કરતાં નહિ; એમાં મારો દોષ તમારે જોવાનો નથી.” અતિ ઉદ્વેગથી સીતાએ તેને પૂછ્યું કે “હે લક્ષ્મણ ! વત્સ ! આ બધું શું છે ? મને આમાં કાંઈ સમજણ પડતી નથી, મારો આત્મા બહુ મુઝાય છે, જે કહેવાનું હોય તે જલદી કહો શું આર્ય પુત્રને કંઈ મારું થયું છે ? મને મુઝાવ્યા વિના જે કહેવાનું હોય તે સત્પર કહી નાંખો.” લક્ષ્મણ નીચું જોઈ ગદ્ગદ્ગતિ કંઠે બોલ્યા કે “હે દેવિ ! હે સીતે ! હું શું કહું ? જે બન્યું છે તે બોલતાં મારી જીભના ચુરેચુરા થઈ જાય છે. હે દેવિ ! નગરમાં તથા દેશમાં લોકો તમારે માટે, રાજા રામને માથે અપવાદ મૂકે છે. એ લોકોપવાદ શ્રવણથી, રાજા રામ પરિતાપ પામ્યા છે, જો કે સર્વ સમક્ષ અગ્નિ આદિ દેવોએ તમને નિર્દોષ કહ્યાં છે, છતાં પૌરજનના અપવાદ ભયે, રાજા રામે તમારો પરિત્યાગ કર્યો છે. હે દેવિ ! વાસ્તિક બુદ્ધિથી તેમણે તમારો ત્યાગ કર્યો નથી; પણ રઘુકુલની કીર્તિના રક્ષણ માટે તમને ત્યાગ્યાં છે. હવે મારે તમને આ આશ્રમોમાં મૂકીને પાછા જવું પડશે; ગલેવતીનું અભિલષિત અવસ્ય સંપાદન કરવું જોઈએ અવી તમારી ઇચ્છા હતી, માટે તમને અહીં મૂકીને મારે જવું પડશે. હે શુભ ! આ ગંગાના તીર ઉપર બ્રહ્મર્ષિઓનું પવિત્ર અને રમણીય તપોવન છે ત્યાં તમે જાઓ. હે બાહ્મિ ! હવે ખેદ કરશો નહિ. મારા પિતાજી પરમ પવિત્ર મિત્ર મહાશયસ્વી વાલ્મીકિમુનિ અહિં વસે છે, તે મહાત્માના ચરણની છાયામાં જઈને તમે એ મહાત્માની પાસે એકાગ્ર થઈને તથા

પાતિવ્રત્ય ધારણ કરીને નિરંતર રાજા રામનું સ્મરણ કરતાં રહેજો. હે દેવિ ! એમ કરવાથીજ તમારું કલ્યાણ થશે. પેલો વાલ્મીકિમુનિનો આશ્રમ દેખાય છે, ત્યાં હવે તમે પધારો.”

આટલું બોલતાં બોલતાં તો લક્ષ્મણજી બહુવાર મૂર્ચ્છિત થઈ જતા હતા, છેવટે તે પડ્યા; અને જનક રાજાની પુત્રી જનકી, લક્ષ્મણનાં એવાં કઠોર વચન સાંભળીને અત્યંત ખેદ પામી અત્યંત થઈ ધરણીપર ઢળી પડ્યાં. શુદ્ધિમાં આવવાથી તે બંને એકબીજાની સામે જોઈ રહ્યાં. પછી સીતાદેવી ધરણીજ કરુણાવાણીથી લક્ષ્મણને કહેવા લાગી કે:— “ઓ લક્ષ્મણ ! હું જાણું છું કે, આ મારું શરીર વિધિએ માત્ર દુઃખ અનુભવવાને માટેજ સરજેલું છે. આટઆટલાં દુઃખ વેઠવા છતાં, હજી પણ વિધાતા મને દુઃખ દુઃખ ને દુઃખજ દેખાડે જાય છે. અરેરે ! મેં તે પૂર્વે એવાં શાં પાપ કર્યા હશે કે, જેથી હું આવાં દુઃખ અનુભવું છું ? અરેરે ! મેં પૂર્વે એવાં ક્યાં દુષ્ટતાને વિપ્રુટાં પાડ્યાં હશે કે જેના યોગે આજ રાજા રામે મારો ત્યાગ કર્યો છે ? હે લક્ષ્મણ ! મારા જેવું કાણુ દુઃખીયું હશે ? હું કોને દોષ દઉં ? એ સર્વે ભાગ્યનોજ દોષ છે. પૂર્વે હું આશ્રમમાં દુઃખ વેઠતી હતી પરંતુ રામના ચરણસ્મરણ કરીને મારો કાળ જતો હતો. વળી આશ્રમેમાં વસતાં પણ રામની સેવા કરતાં મારો કાળ આનંદમાં જતો હતો. મેં માન્યું કે રામનો મેળાપ થતાં મારાં દુઃખો જશે, પણ અરેરે ! હવે એકલી આ આશ્રમેમાં કેવી રીતે રહી શકીશ તે મને સમજતું નથી. હું ગંગાના જળમાં પડીને મારાં દુઃખનો અંત આણત, પણ શું કરું, મારા સ્વામીનો રાજવંશ તેથી ત્રિનાશ પામે એમ છે. હે લક્ષ્મણ ! તમને જેમ આજ્ઞા હોય તેમ ભણે કરો અને મને દુઃખભાગણીને આશ્રનમાં તજીને તમે ભલે ચાલ્યા જાઓ. તમે તમારા રાજાની આજ્ઞામાં રહો; પણ મારું

આટલું વચન સાંભળતા જાઓ:-“ હે લક્ષ્મણ ! અયોધ્યા જઈને તમે મારી વતી અનુક્રમે મારી સાસુઓને મારા પ્રણામ કહેજો; તથા તમારા રાજાને પણ મારી વતી વંદન કરીને કુશળ પૂછજો. વળી તમે તમારા રાજાને ધર્મમાં સાવધાન રહેવાને માટે આ પ્રમાણે કહેજો કે:-
“ હે રાધવ ! સીતા શુદ્ધ છે, એમ તમે તત્ત્વે કરીને જાણો છો, તેવીજ રીતે તેને પરમ ભક્તિવાન અને તમારામાંજ આસક્ત પણ જાણજો. ” હે વત્સ ! મારા નાચને કહેજો કે:-“લોકાપવાદના ભયથી તમે મને તજી છે તથા મારે લીધે તમારી લોકમાં નિંદા થઈ છે અને અપવાદ આવ્યો છે તે હું જાણું છું અને તે કારણથીજ તમારે મારો ત્યાગ કરવો પડ્યો છે તે પણ હું સારી રીતે જાણું છું; તથાપિ તમેજ મારી ગતિ છો. નહિતર સ્નેહ, દયા ને મમતાળુ હૃદય કેમ કઠિન થાય ? વળી હે લક્ષ્મણ ! તમે તમારા રાજાને કહેજો કે:-
“તમે જેમ બંધુઓ સાથે વર્તો છો, તેમજ તમારી પ્રજા સાથે પણ વર્તજો; કારણ કે એજ તમારો પરમ ધર્મ છે અને એજ તમને પરંપરા કીર્તિપ્રદ છે. હે રાજા, નગરના લોક પ્રત્યે ધર્મે ચાલવાથીજ પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે; ને એજ તમારો પરમ ધર્મ છે. હે નરવર ! પણ તમે મને એવી વેળાએ ત્યજી છે કે તે દુઃખ હું સહી શકીશ નહિ. હું માગ પોતાના દેહને માટે શોક કરતી નથી. હે રઘુનંદન ! જેમ લોકાપવાદથી દૂર રહેવાય તેમ નિરંતર વર્તજો. પણ મારા વિના તમને ઘડી પણ કેમ ચાલશે ? તમે વારેવારે કહ્યું છે કે:-“સીતા તારા વિના મને ક્ષણ પણ ચેહેન રહે નહિ ? તે સીતા વિના હવે તમને કેમ હમેશ ચાલશે ! પણ હાથ રાજધર્મ ! તે બહુ કઠિન છે ! તેને યોગેજ તમે મને ત્યજી છો. જીને તો પતિ એજ પરમશુદ્ધ છે. જીને તો ધર્મજ

છે કે, તેણે પોતાના પ્રાણથી પણ પતિનું પ્રિય કરવું.” આ પ્રમાણે હે લક્ષ્મણ ! તમે મારો સંદેશો યથાર્થ તમારા બ્રાતાને કહેજો. વળી હું મર્લવતી છું તેની પણ તમે નિરીક્ષા કરતા જાઓ. હે વત્સ ! હું વનવાસમાં રહેવા માટે દિલગીર નથી, તેનો મને શોક પણ નથી. મેં મારા પ્રાણનાથ સાથે ઘણાં વર્ષ વનવાસ ભોગવ્યો છે, પણ તે વેળાએ મને જરા પણ દુઃખ થયું નથી. પણ હાય ! મારા દુષ્ટ દૈવયોગે આજ હું એકલી છું. જો આર્યપુત્ર મારી સંગે હોત તો હું જીવિતપર્યંત વનવાસ સુખરૂપ ભોગવત, ને મને જરાએ શોક કે અસુખ થાત નહિ, પણ હું રાજાની કુંવરી, રાજાની પુત્રવધૂને રાજાની પટરાણી છતાં મારા નસીબમાં આ દુઃખ ! એ પણ વિધાતાની ગતિ છે. જ્યારે આર્યપુત્ર મારો ત્યાગ કર્યો ત્યારે મારા પ્રાણ નિકળી ન ગયા એ ટોતુક છે, અને હું જીવિત ધરું છું તે એજ માટે કે, આર્યપુત્રનો સંકલ્પ અફળ ન જાય.”

સીતાજી લક્ષ્મણના ગયા પછી ઉદ્વેગ પામી મૃચ્છિત થઈ પડી, તેના શોકનો પારજ રહ્યો નથી, દુઃખરૂપી ભારથી નમી ગયેલી યશસ્વિની અને પાતિઋત્ય ધારણ કરનારી પતિપરાયણ-રે ! દુઃખ-પરાયણ સીતા, પોતાના સ્વામીને ન દેખતા પક્ષીના સ્વરથી શબ્દિત થયેલા તે મહાવનમાં છૂટે મોંઢે રોવા લાગી. સીતાનું રોવું સાંભળીને તે સ્થળમાં ફરતા ઋષિકુમારો ત્યાં આવ્યા. ટોળાથી વિખુટી પડેલી મૃગલી હોય નહીં તેમ સીતાનું આક્રંદ સાંભળી તેમનાં હૃદય દ્યાર્દ્ર થયાં ને તુરંતજ દોડતા દોડતા ઉત્તરપમા મગ્ન થયેલી બુદ્ધિવાળા વાલ્મીકિ પાસે જઈને તેમના ચરણમાં વંદન કર્યા પછી તે સઘળાઓએ વાલ્મીકિને સીતાનો રૂદન વૃત્તાન્ત વિનય સહિત નિવેદન કર્યો. ઋષિમાળોને મોંઢેથી આવું વૃત્તાન્ત જાણીને ધર્મજ્ઞ અને તપથી જ્ઞાનચક્ષુ જેને પ્રાપ્ત થયેલાં છે એવા વાલ્મીકિએ તે કાણુ છે ? તે વગેરેનો બુદ્ધિથી નિશ્ચય કર્યો.

અને પછી પોતે જ્યાં ગાગળ સીતા રોતી હતી, ત્યાં ગયા. શોકના ભારથી પીડિત થયેલી સીતા પાસે જઈને સ્નેહપૂર્વક શાંતસ્વરે આનંદ આપતા પ્રિય વચન કહેવા લાગ્યા કે:—“બાળા ! તું શોક તજ, તું શા માટે આ તપોવનમાં આવી છું તે હું જાણું છું. તું દશરથરાયની પુત્રવધૂ ને રામની પટ્ટરાણી અને જનકરાજની પુત્રી છે. હે પતિવ્રતા ! તારા આગમનનું કારણ એ સર્વે મેં યોગ સમાધિથી જાણેલું છે. હે માહાભાગે ! તારો શુદ્ધ ભાવ પણ મેં પૂર્વે ઘણા કાળથી જાણેલો છે. હે વૈદેહિ ! હમણાં ધારજી રાખીને તું મારા આશ્રમમાં આવી સુખેથી રહે. હે વત્સ ! મારા આશ્રમની આસપાસ ઋષિપત્નીઓ રહે છે તે તારું નિરંતર પુત્રીની પેઠે પાલન કરશે. જેમ જનકરાયને ત્યાં રહી હોય તેમ તું અહિંયાં સુખેથી રહે. તું જરાપણ ખેદ પામીશ નહિ.

મુનિનું પરમ અદ્ભુત અને શાન્ત્વનનું વચન સાંભળીને સીતાએ આંસુડાં લોહાં ને શાંત ચિત્તથી મુનિના ચરણમાં મસ્તક મૂકીને બોલી કે:—“હે ભગવન્ ! આપ કહો છો તેમજ હું કરીશ.” વાલ્મીકિ મુનિએ તેને આશીર્વાદ દીધો કે, તું રઘુકુલતિલક પુત્રની માતા થજો.

શ્રીવાલ્મીકિમુનિ ત્યાંથી સીતાને સાથે લઈ આવતા હતા ત્યાં ઋષિપત્નીઓ હર્ષ પામી સામા આવીને કહેવા લાગી કે, હે મુનિશ્રેષ્ઠ ! તમે ભલે પધાર્યા. અમે સર્વે તમને અભિવંદન કરીએ છીએ. હવે અમને શી આજ્ઞા છે ? વાલ્મીકિએ તેમને કહ્યું કે:—“આ સ્ત્રી બુદ્ધિ-માન રાજા રામચંદ્રની મહિષી છે. દશરથરાયની પુત્રવધૂ અને જનક રાજની પુત્રી છે. એ પાપરહિતા છે તથાપિ તેને તેના સ્વામીએ લગ્ન છે, માટે મારે સર્વદા પાલન કરવું એ ઉચિત છે. તમે સર્વે એના ઉપર પરમકૃપાની દૃષ્ટિથી જોજો. વળી મારી ગુરૂતાને લીધે તથા મારા વચનને લીધે તમારે વિશેષે કરીને એનો સત્કાર કરવો. આ પ્રમાણે

મુનિના વચન અનુસાર મુનિકન્યાઓને મુનિપત્નીઓ સીતાને આનંદ થાય તેમ પૂર્ણ પ્રેમથી પ્રયત્ન કરવા લાગી.

સીતા મહર્ષિ વાલ્મીકિના આશ્રમમાં વસ્યાં છે, લવ-કુશ બાર વર્ષના થયા છે અને સીતાને ઘડીએ ને પળે આનંદ આપે છે, પણ રામ વિચારે દુઃખિત થઈ ગઈ હતી. તે જોઈને મહર્ષિને વિચાર થયો કે, સીતાની આવી અવસ્થાથી, તે કાંઈ ઝાઝા કાળ જીવિત ધારણ કરી શકશે નહીં અને રાજધિરાજના કુંવરો આખી ઉમ્મર તપોવનમાં રહીને ગાળે, તે પણ યોગ્ય નથી. આ કુમારો યોગ્ય વયે આવ્યા છે ને એઓએ રાજધર્મ તથા ધનુર્વિદ્યા શિખવી જોઈએ. હવે મારે એવો કંઈ ઉપાય યોજવો જોઈએ કે જેથી સીતાને રાજા રામ પુનઃ અંગિકાર કરે. આ પ્રમાણે મુનિ વિચાર કરતા હતા તેવામાં અયોધ્યાવાસી એક રાજદૂત વાલ્મીકિમુનિને આશ્રમે આવ્યા ને તેમને રામચંદ્રના અશ્વમેધની કહોતરી આપી. તેમા રાજા રામે અશ્વમેધમાં આવવાનું નિમંત્રણ કર્યું હતું. આ પ્રમાણે પોતાને જે ઉત્કંઠા હતી તે માટે સારો અવસર મળ્યો જાણી આનંદ પામ્યા; પછી મુનિવર જનકની પર્ણકુટીમાં ગયા ને લવ-કુશને સાથે તેડી જવાને માટે જણાવ્યું. સીતા રામનું નામ સાંભળતાંજ અત્યુપ્સૃં થઈ ગઈ. તેણે માન્યું કે, રામે બીજી સ્ત્રીકીધી હશે, કેમકે અશ્વમેધનું ધર્મકાર્ય સ્ત્રી વગર થાય નહિ. તે નિસ્તેજ થઈ ગઈ. તેણે માન્યું કે આ રામનો મારાપરથી સ્નેહ ઉઠ્યો છે, તો હવે જીવવાથી શું ફળ? પણ એટલામાં લવ-કુશે આવી કહ્યું કે:—“મા, મહર્ષિ યજ્ઞ જોવા અમને તેડી જાય છે, જઈએ? મા, રામ તે રામજ છે, કેમકે તેણે પ્રજારંજના પોતાની પટ્ટરાણીનો ત્યાગ કર્યો, પણ આ ધર્મકાર્ય કરતાં બીજી રાણી પરણ્યા નહિ, એ” નેના મહાવશની યશસ્વી ઉત્તમતા છે. નિઃસંદેહ, રાજાઓમાં, રામ

જેવા રાજા, આ ભૂમંડળમાં તો થશે નહિ ને થયાએ નથી. એવા રાજાના દર્શનથી અમે ધણા આનંદ પામીશું.” એ સાંભળતાં સીતાને કલેજે ટાઢક વળી, ને રામનો પ્રેમ જોઈ તેના નેત્રમાંથી ખરેખર આંસુ પડ્યાં.

ખીજે દિવસે જ્યાં પરમ અદ્ભુત યજ્ઞ ચાલતો હતો ત્યાં ભગવાન વાલ્મીકિ પોતાના શિષ્ય સંગે યજ્ઞદર્શન માટે પધાર્યા. દિવ્ય અને અદ્ભુત યજ્ઞનાં દર્શન કર્યા અને એક સ્થળે એકાંત પર્યુકૃષ્ટિ બાધી ત્યાં રહ્યા. રામના સેવકોએ તેમનો સારી રીતે આદર સત્કાર કરીને ખાનપાન વગેરેનો યોગ્ય બદોબસ્ત કર્યો. લવ-કુશે રામ રાજાનાં દર્શન કીધાં. મહર્ષિ વાલ્મીકિની આજ્ઞાથી લવ-કુશ કુમારો યજ્ઞસ્થાનમાં મધુર સ્વરે, ઠામ ઠામ રામાયણનું ગાયન કરવા લાગ્યા.

આ બંને કુમારોનું સંગિત સાંભળી સૌ મોહિત થઈ ગયા. તે સાંભળતાં સાંભળતાં સૌના નેત્રમાંથી અશ્રુ પડવા લાગ્યાં. થોડા દિવસમાં પ્રજાજનને જઈને રાજા રામચંદ્રને નિવેદન કર્યું કે “મહારાજ! જે મુનિકુમારો આપના ચરિત્રનું એવું તો ઉત્તમ પ્રકારે ગાન કરે છે જે, જે સાંભળે છે તે મોહિત થઈ સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. અમે કહીપણ આવું સંગિત સાંભળ્યું નથી; અને તેમના જેવું રૂપ તો કહીપણ જોયું નથી. તેમનાં કંઠની મધુરતા માટે તો શું ઝહીએ, મહારાજ! આપ તે કુવરોને સભામાં બોલાવી તેનું સંગિત સાંભળો, પ્રજાજનનાં આવાં વચન સાંભળી, રાજા રામચંદ્ર બહુ આશ્ચર્ય પામ્યા. તેમને પણ તે કુમારોનું સંગિત સાંભળવાનો ઉમંગ થયો.

રાજા રામે મુનિમંડળને, રાજાઓને વીગેરેને સભા ભરી તે કુમારોનું રામાયણનું સંગિત સંભળાવ્યું. એ ગાન સાંભળતાં સર્વની ખાત્રી થઈ કે આ બંને કુમારો સીતાના પુત્રો છે, રાજા રામચંદ્રે

શુદ્ધાચારવાળા રાજસેવકોને તેડાવી કહ્યું કે તમે ભગવાન વાલ્મીકિમુનિ પાસે જાઓ, અને તેમને મારે નામે જણાવો કે, જે જનકી શુદ્ધ સતી હોય, તેનો આચાર શ્રેષ્ઠ હોય, તથા તપોવનમાં નિવાસ કરવાથી તેનાં પાપ બળી ગયાં હોય તો મુનિનીઆજ્ઞા લઈ, તેને સાથે લઈ આવો, ને સીતા પોતાની શુદ્ધિ જનસભામાં પ્રકટ કરે.

સભામાં સર્વ મનુષ્યના સમુદાયની વચમાં મહર્ષિ વાલ્મીકિએ સીતાસહ પ્રવેશ કર્યો અને રાજા રામચંદ્રને ઉદ્દેશી આ પ્રમાણે બોલ્યા :—દશરથી ! આ ગુમાચરણવાળી તથા ધર્મવત્સલ સીતાનો આપે લોકાપવાદને લીધે ત્યાગ કરી મારા આશ્રમ આગળ મૂકી હતી. હે રઘુનંદન ! હજારો વર્ષ સુધી કરેલા મારા તપના શપથ લઈને તમે સર્વેને હું કહું છું કે, જે આ મૈથિલી દ્વપણવાળી હોય તો મારું તે તપ વૃથા થયું. હે રાઘવ ! આ સીતા સર્વાંગે શુદ્ધ છે.” સીતાનું શરીર માત્ર હાડકાંનો માળોજ થઈ ગયું હતું. રામ પણ સીતાને જોઈ બહુ દુઃખ થયા અને તે વાલ્મીકિમુનિ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા કે આપના પાપરહિત વચનોઉપર મને પરમવિશ્વાસ છે. સીતાની પ્રતિજ્ઞા સાંભળવાને સર્વે સ્થિર થઈ ગયા હતા. પછી કપાય વસ્ત્ર પહેરેલાં સીતાજી આગળ આવ્યા ને બોલ્યાં કે :—“જે મેં મનવડે ત્રણે કાલમાં રાઘવ રામભદ્રનુંજ ચિંતન કર્યું હોય તો, હે પૃથ્વી ! માધવની પત્નિ એવી જે હું તેને તારામાં સમાવી દેજું. આ પ્રમાણે ત્રણવાર સીતાએ શપથ ગ્રહણ કર્યાં કે ત્યાં અતિ અદ્ભુતાશ્ચર્ય થયું, પૃથ્વી કાઠી સર્વ સમક્ષ એક દિવ્ય સિંહાસન બહાર આવ્યું, તે સિંહાસન પરથી પૃથ્વીદેવી ઉત્તર્યા અને સીતાને અગ્નિનંદન આપી પોતાના બે હાથે જનકીને ઉપાડી લીધી ને સિંહાસન ઉપર બેસાડી તે વખતે જનકી તો રામરૂપમાંજ લીન થઈ મર્ધ હતી. તે સિંહાસન રસાતલમાં જવા લાગ્યું; તે સમયે

આકાશમાંથી દિવ્ય પુષ્પની વૃષ્ટિ થઈ અને દેવલોકોએ “જય જય ! સતીને જય ! અહા ! સીતા ! ધન્ય ધન્ય ! તારે શીલ પરમ સ્તુતીપાત્ર છે. જય ! મતીનો જય ! સતીનો જય !”

ઉપર પ્રમાણે સતી સીતાનું ચારિત્ર મનન કરવાથી જણાય છે કે આર્ય સ્ત્રીઓને કન્યાકાળ હોય ત્યાં સુધી નીચે પ્રમાણે શિક્ષણ આપવામાં આવશે તોજ તે સતી સીતા સમાન નીવડશે. આર્યજાતિની સ્ત્રીઓની અન્ય જાતિની સ્ત્રીઓથી વિશેષતા એટલીજ છે કે આર્ય સ્ત્રીઓને જે શિક્ષણ આપવાનું છે તેનું લક્ષ્ય આધ્યાત્મિક ઉન્નતિના ધોરણ પ્રમાણે છે પણ જે શિક્ષણ સ્થૂલ શરીરનોજ મુખ્ય વિચાર કરી આપવામાં આવે છે તેથી આર્યભાવની દ્વાની થાય છે અને અંતે અનર્થકારી પરીણામ આવે છે.

આર્ય શાસ્ત્રમાં વિવાહકાળને માટે વળો વિચાર કરવામાં આવેલો છે અને તેથી બાર વર્ષ પહેલાં કન્યાપરણાવી દેવી એમ આજ્ઞા છે છતાં જે પિતા પોતાની કન્યાને બાર વર્ષ થયા છતાં પરણાવતા નથી તેમને પ્રતિ માસે રજેજનિત રક્તપાનનું પાપ લાગે છે, અને કન્યા જેટલીવાર ઋતુમતી થાય છે તેટલીવાર પિતાને બ્રૂણ હતાનું પાપ લાગે છે.

સ્ત્રી-પુરૂષોને એકજ પ્રકારનું શિક્ષણ આપવાનું નથી. કારણકે સ્ત્રીમાં સ્ત્રીભાવની પૂર્ણતા કરવાથી અને પુરૂષમાં પુરૂષભાવની પૂર્ણતા કરવાથી તેમની અન્તર રહેલી ગુપ્ત શક્તિઓ પોતપોતાનું કામ કરવાને આ સંસારમાં ઉપયોગી થઈ પડી પરલોકના સુખો ભોગવવામાં યોગ્યતા મેળવે છે.

સ્ત્રીજાત પુરૂષ બદ્ધ કહેવાય છે અને તેને મુક્તિનો લાભ મળતો નથી. સ્ત્રીજાતિ સ્વભાવથી અભિમાની હોય છે, પરંતુ તેનું તે અભિમાન

શરીર, મનથી પોતાના પતિમાં તન્મય કરવામાં કરે તો તે, તેને શ્રેયસરૂપે થાય છે. પણ તેમ ન કરતાં વિષય સુખને માટે અભિમાનનું સેવન કરે તો અધોગતિને પામી જન્મેજન્મ સ્ત્રી શરીરને પ્રાપ્ત થઇ જન્મ મરણના પ્રવાહમાં વહ્યા કરે છે.

સ્ત્રીઓને પુરૂષની પેઠે કસરત કરવાની નથી, કારણકે સ્ત્રી કરતાં પુરૂષનાં અવયવો ભિન્ન પ્રકારનાં છે તેથી તેમને વ્યાયામ કરવાથી હાનિ થાય છે. કારણકે રજ પ્રધાન તથા કામળ શરીરને લીધે તેના ગર્ભાશયમાં રોગ ઉત્પન્ન થાય છે એમ શુશ્રુતઆદિ ચિકિત્સા શાસ્ત્રોમાં લખેલું છે.

સ્ત્રીઓનું વ્યાયામ ગૃહકાર્યમાંજ સમાયેલું છે. તેથી ગૃહકાર્ય કરવાથી તેને વ્યાયામનું પણ ફળ મળે છે તથા તેને શારીરિક હાની પણ થતી નથી પણ તેની પ્રકૃતિને તે કામ અનુકુળ હોવાથી તે વ્યાયામ ધર્મરૂપ ફળ આપે છે. કન્યાઓને એવી કેળવણી આપવી કે જેથી માતા થઇને આદર્શ સત્તાન ઉત્પન્ન કરી શકે, પ્રત્યેક કન્યાને હિંદુ ધર્મના સારરૂપે સરલ રીતે ઉપદેશ દેશી ભાષામાં આપવો, રામાયણ મહાભારતનું સારરૂપે જ્ઞાન આપવું, મનુઆદિ સ્મૃતિયો, ભગવદ્ ગીતા તથા શ્રીમદ્ ભાગવતાદિ ગ્રંથોમાંથી સદાચારના ધોરણે અવશ્ય જોટલો બોધ આપવો, સાધારણરીતે સંસ્કૃતભાષાનું જ્ઞાન આપવું જેથી ઉપરના ગ્રંથોમાંથી સદાચારના ભાવો સારી રીતે સમજી શકે. સ્ત્રીશરીર પ્રકૃતિનું બનેલું હોવાથી તે પ્રકૃતિ રાજ્યની વસ્તુ છે. પ્રકૃતિની પૂર્ણતા માતૃભાવની પૂર્ણતામાં રહેલી છે, પૂર્ણ પ્રકૃતિ જગદમ્યા છે. પ્રકૃતિ જગદમ્યા થઇને પૂર્ણ શોભા આપે છે. માટે સ્ત્રીઓએ સાવિત્રી તથા સીતા આદિના આદર્શ રૂપે થવાનું છે. સ્ત્રીઓને નાના પ્રકારનાં સ્તોત્ર શિખવવાં અને તેમના ચિત્તમાં જે સ્વભાવિક ભક્તિના અંકુરો ગુપ્ત રહેલાં છે તેને પ્રત તથા પૂજા આદિદ્વારાએ પુષ્ટ કરવા જોઇએ કે

જેથી સતી ધર્મનું ગૌરવ સચવાય અને તેના બાલ હૃદયમાં ધાર્મિક શિક્ષાના સંસ્કાર ઉદ્ભૂત થાય.

સતી જીવનમાં શ્રીની સાથે દ્વી-રૂઝાનો પણ વિકાશ રહેલો છે. સપ્તશતીમાં કહ્યું છે કે:—યા દેવી સર્વભૂતેષુ રૂઝારૂપેણ સંસ્થિતા ॥ મનુષ્યોમાં લગ્નદેવીનો ભાવ છે, સ્ત્રી જાતિમાં દેવીભાવ નૈસર્ગિક છે, સતીપણનો ઉત્કર્ષ થવાથી દેવીભાવનો અધિક વિકાશ થવાથી “દ્વી” રૂઝાની પૂર્ણતા થાય છે. સતી સ્ત્રી સ્વભાવથીજ વિશેષ લગ્નશીલ હોય છે. આર્ય લોકો સિવાય અન્ય જાતિના લોકોમાં સ્ત્રી શરીર “કામના” યંત્રરૂપે માને છે ત્યારે આર્ય જાતિમાં સ્ત્રીઓ જગદમ્બારૂપે માનવામાં આવે છે. આર્યધર્મમાં સ્ત્રીઓને પ્રકૃતિનું રૂપ માનવામાં આવેલું હોવાથી તેમનું દેવીભાવથી પૂજન કરવાની વિધિ આર્યશાસ્ત્રમાં બતાવેલી છે. શ્રી દેવીભાગવતમાં લખ્યું છે કે:—

સર્વાઃ પ્રકૃતિ સમ્ભૂતા ઉત્તમાઽધમ મધ્યમાઃ ।

ચોષિતામવમાનેન પ્રકૃતેષ્વ પરામવઃ ॥

રમણી પૂજિતા યેન પતિ પુત્રવતી સતી ।

પ્રકૃતિ પૂજિતા તેન વચ્ચાલંકાર ચન્દનૈઃ ॥

કુમારી ચાઽષ્ટવર્ષા યા વચ્ચાલંકાર ચન્દનૈઃ ।

પૂજિતા યેન વિપ્રેણ પ્રકૃતિસ્તેન પૂજિતા ॥

કુમારી પૂજિતા કુર્યાદ્દુઃસ્વ વારિદ્રિયમાશનમ્ ।

શત્રુ ક્ષયં ધનાઽઽયુજ્યં વલ્લવૃદ્ધિં કરોતિ વૈ ॥

અર્થ:—ઉત્તમ, મધ્યમ તથા અધમ સ્ત્રીઓ પ્રકૃતિના અંશમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. સ્ત્રીઓ પ્રકૃતિ માતાનું સ્વરૂપ હોવાથી તેમનો અનાદર કે અપમાન કરવાથી પ્રકૃતિ માતાનું અપમાન થાય છે. પતિ પુત્રવાળી સતીની પૂજા કરવાથી જગદંબાની પૂજા સમાન રૂળ

થાય છે. ગૌરી તથા કુમારીની પૂજા કરવાથી પ્રકૃતિની પૂજા સમાન ગણાય છે, જેથી ગૃહસ્થનું દુઃખ દારિદ્ર્ય નાશ, શત્રુનાશ તથા ધન, આયુ તથા બલની વૃદ્ધિ થાય છે. આર્યશાસ્ત્રોમાં સ્ત્રીઓનું આ પ્રમાણે સ્વરૂપ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરથી સ્ત્રીઓના ગૌરવની તથા તેમની રક્ષા કરવા માટે આર્યશાસ્ત્રની આજ્ઞા છે.

સ્ત્રીઓને નિર્લજ્જ બનાવી જાહેર બજારમાં આમનેમ ભટકાવી લોકના નાટકના પાત્રરૂપે થવા માટે આર્યશાસ્ત્રનો ઉપદેશ નથી. જે પુરૂષો સ્ત્રીધર્મની સત્તાનો નાશ કરવામાં, પતિવ્રતરૂપ કલ્પતરૂને મૂલમાંથી ઉચ્છેદ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેને જગદંબા ઉપર અત્યાચાર કર્યાનો દોષ લાગે છે. સ્ત્રીઓએ આપત્કાળ સિવાય કદિ પણ પરપુરૂષને પોતાનું મુખ બતાવવું ન જોઈએ. તે વિષે રામાયણમાં કહેલું છે કે:—

યાન શક્યા પરાદ્રષ્ટું મૂર્તેરાકાશગૈરપિ ।

તામચ સીતાં પશ્યન્તિ રાજમાર્ગ ગતા જનાઃ ॥

અર્થ:—શ્રી રામચંદ્ર ભગવાનની સાથે વનવાસમાં જવા માટે જ્યારે સીતાજી શહેરમાં થઈને નીકળ્યાં તે વખતે અયોધ્યાવાસિઓ કહેવા લાગ્યા કે, જે સીતા માતાને પહેલાં મહાશય્યામી જીવ પણ જોવાને શક્તિમાન નહોતો તે સીતાદેવીને આજ રાજમાર્ગમાં સર્વે લોક જોવા લાગ્યા છે એ મહદાશ્ચર્ય છે !!

વળી જ્યારે રાવણ મરણ પામ્યો ત્યારે વિલાપ કરતી સતી મંદોદરી કહે છે કે:—

દૃષ્ટ્વા ન સ્વસ્થસિ ક્રુદ્ધો મામિહાઽનવગુણિતામ્ ।

નિર્ગતાં નગરદ્વારાસ્પન્નથામેઘાઽઽગતાં પ્રભો ! ॥

પશ્યેષ્ટદાર ! દારૌંસ્તે ભ્રષ્ટલજ્જાઽશ્વગુણ્ઠનાન્ ।

વહ્નિર્નિવશતિ તાન્સર્વ્વાન્કથં દૃષ્ટ્વા ન કુપ્યસિ ॥

અર્થ:—હે સ્વામિન! હું તમારી પટ્ટરાણી હોવા છતાં પણ લજ્જાનો ત્યાગ કરી આજ નગરની બહાર પગે ચાલીને આવી છું તેને જોઈને તમને શું ક્રોધ થતો નથી? વળી તમારી બીજી બધી સ્ત્રીઓ પણ મારી પેઠે લજ્જાનો ત્યાગ કરીને જાહેર રસ્તામાં થઈને આવી છે તેમને જોઈને તમને ક્રોધ કેમ થતો નથી? આ પ્રમાણે સઘળા પ્રમાણોથી આર્યસ્ત્રીઓ પ્રાચીન કાળમાં કેવી લજ્જાવાળી હતી તેનો નિશ્ચય થાય છે.

નારી જીવનની તૃતીય દશા વૈધવ્ય છે, પ્રારબ્ધ કર્મની પ્રબળતાથી સતીને કદી વિધવાપણું પણ આવે તો તે વૈધવ્ય દશામાં પતિવ્રત્યનું ઉદ્ધાપન થાય છે, સતીપણાના પરમ પવિત્ર ભાવમાં પતિના જીવનકાળમાં પતિના સાકારરૂપમાં જેમ તન્મયભાવવાળી હોય છે તેમ પતિના મૃત્યુ પછી પરમદેવતા પતિના નિરાકારરૂપમાં તે તન્મયતાને પામે છે. પતિવ્રતા સતી પતિવ્રતાના ધર્મના પ્રભાવથી પંચમ લોકમાં જઈ પતિની સાથે આનંદમાં મગ્ન થાય છે અને તેથીજ મનુભગવાને સ્ત્રીઓને માટે દ્વિતીયવાર વિવાહની મના કરેલી છે.

સકૃદંશો નિપતતિ સકૃત્કન્યા પ્રદીયતે ।

સકૃદાહ વદામીતિ ત્રીણ્યેતાનિ સતાં સકૃત્ ॥

પિતાની સમ્પત્તિ એકજવાર વહેચાય છે, કન્યા એકજવાર પાત્રને દાન કરાય છે, સઘળી વસ્તુઓનું દાન પણ એકવારજ અપાય છે. સત્પુરુષ આ ત્રણે એકજવાર કરે છે. વળી મનુ ભગવાન કહે છે કે:-

નવિવાહ વિધાયુક્તં વિધવાઽઽ વેદનં પુનઃ ।

વિવાહવિધિમાં વિધવાનો વિવાહ કાંઈ પણ ઠેકાણે લખ્યો નથી. વિવાહનો માટે જોઈએ વૈદિક મંત્રો છે તે સઘળા કન્યા અર્થાત્ અવિવાહિતા.

સ્ત્રીને માટે દહેશ છે. માટે વિધવા સ્ત્રીઓએ સન્યાસિના જેવા ધર્મ પાળી પોતાનું જીવન પતિપરાયણ રાખવા માટે નીચે પ્રમાણે વર્તન રાખવું:—

મૃતેમર્ત્તરિ યાનારી બ્રહ્મશ્ર્ચર્યવ્રતે સ્થિતા ।

સામૃતા લભતે સ્વર્ગ યથા તે બ્રહ્મચારિણઃ ॥

અર્થ:—પતિના મરણ પછી જે સ્ત્રી બ્રહ્મશ્ર્ચર્ય પાળે છે તે બ્રહ્મચારી-ઓની પેઠે સ્વર્ગ મેળવે છે. શ્રી ભગવાને ગીતાજીમાં કહ્યું છે કે:—

યેહિ સત્સ્પર્શજાભોગા દુઃસ્વયોનયણ્વતે ।

આઘન્તવન્તઃ કૌન્તેય ! નતેષુ રમતે બુધઃ ॥

અર્થ:—વિષયોની સાથે ઈંદ્રિયોનો સંબંધ થવાથી જે સુખ થાય છે તે દુઃખ રૂપજ છે; તે ઉત્પત્તિ નાશવાળા છે, તેમાં કાલ્પા-વિવેકીઓ આનંદ માનતા નથી.

વિધવા સ્ત્રીએ ચોટલો રાખવો નહિ, પાન ખાવું નહિ, ચંદન કે પુલ ધારણ કરવાં નહિ, સોના રૂપાનાં ધરેણાં પહેરવાં નહિ, કાંસાના વાસણમાં જમવું નહિ, બે વખત ભોજન કરવું નહિ, આખોમાં કાજળ આંજવું નહિ, ખાટલા ઉપર સૂવું નહિ, ભૂમિપર ગાદલું કે ચટાઈ પાથરી તે પર સૂઈ રહેવું, શરીરે તેલ ચોળવું નહિ, નિત્ય નાહીને ઘોળાં વસ્ત્ર પહેરવાં, ક્રોધને જીતવો, ઈંદ્રિયોને વશ રાખવી, કૃત્ત્યકાંદ્રાયણ આદિ વ્રતો કરવાં, વૃદ્ધ સ્ત્રીઓના સહવાસમાં રહેવું, શૃંગાર રસનાં પુસ્તકો વાંચવાં નહિ, જેનાથી પોતાને અંસારપર અરૂચિ થાય, ઉદાસી ઉપજે તથા દેરાગ્ય થાય એવા બોધક ગ્રંથો વાંચવા-સાંભળવા, અને અખંડ બ્રહ્મશ્ર્ચર્ય પાળી ઇશ્વર ભજનમાંજ દિવસો નિર્ગમન કરવા.

ઉપર પ્રમાણે કન્યાવસ્થા, ગૃહસ્થાવસ્થા તથા વિધવાવસ્થાના ધર્મોનું સારાંશ રૂપે પ્રતિપાદન કરવામાં આવી નારી ધર્મનું વર્ણન હવે સમાપ્ત .

કરવામાં આવે છે. ઈશ્વરેચ્છા હશે તો “ નારી ધર્મ ” એ વિષે એક ઇલાયદુ પુસ્તક વિસ્તારથી શાસ્ત્રના પ્રમાણો સહિત પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે. આર્યધર્મ જ્યારે અધ્યાત્મખળનું પોષણ કરવાનો ઉપદેશ કરે છે ત્યારે અનાર્યધર્મ માત્ર સ્થૂલશરીરના ભોગમાંજ સ્પૃહા રાખી તેની વૃદ્ધિનાજ પ્રયત્નમાં કાળક્ષેપ કરે છે. માટે વિવેકી સ્ત્રી પુરૂષોએ આત્મા અનાત્માનો વિવેક કરી અનાત્માને દુઃખરૂપ સમજી આત્મ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવા માટે શાસ્ત્રે વિધાન કરેલાં વર્ણ તથા આશ્રમ ધર્મ અનુસાર નિષ્કામ કર્મમાં સદા પ્રવૃત્તિવાળા થવું. તથાસ્તુ.

॥ वेदकाण्डत्रय योगविज्ञान वर्णनम् ॥

अध्याय त्रीजे.

वेदकाण्डत्रय योगविज्ञान वर्णन.

वेद मातर्जगन्मातर्महा योगेश्वरेश्वरि ! ।

विज्ञानं ते समाकर्ण्य चित्कलागोचरं ननु ॥ १ ॥

दृष्टिरुन्मीलिताऽस्माकं दिव्या दार्शनिकीद्रुतम् ।

साम्प्रतं ते महादेवि ! ब्राह्माऽभ्यन्तरतो वयम् ॥ २ ॥

श्रोतुं दिदृक्षयेच्छामो वेदकाण्डत्रयस्य वै ।

विज्ञानं दुर्गमं योग रहस्यं दुर्लभं तथा ॥ ३ ॥

अर्थ—हे जगन्मात ! हे देवजननि ! हे महायोगे-
श्वरानी ! आपनी चित्कलानु विज्ञान सांख्यीने अमारा
दार्शनिक^१ नेत्र એકાએક ઉધડી ગયાં છે, તેથી હવે અમે
આપને અંતર અને બહાર જોવાની ઇચ્છાવાળા વેદના ત્રણ
કાંડનું વિજ્ઞાન તથા યોગનું દુર્લભ રહસ્ય સાંખ્યવાની ઇચ્છા
કરીએ છીએ ॥ ૧-૨-૩ ॥

को योगो वेदविज्ञानैस्तत्संबन्धश्चकीदृशः ।

विस्तराद्वर्णयित्वैतत्કृत કૃત્યાન્ કુરુષ્વ નઃ ॥ ૪ ॥

અર્થ—યોગ એટલે શું ? વેદના વિજ્ઞાન સાથે તેનો સંબંધ કેવા પ્રકારનો છે, આ બંને વિસ્તારથી વર્ણન કરી અમને કૃતકૃત્ય કરશે ॥ ૪ ॥

મહાદેવ્યુવાચ ।

મહાદેવી બોલ્યાં.

અસ્મ્યહં શક્તિરુપેણ યોગશક્તિઃ સુરોત્તમાઃ ! ।

સા કર્મોપાસનાજ્ઞાન-કાન્ડત્રયવિધાનતઃ ॥ ૫ ॥

ત્રિવિધૈરધિકારૈર્હિ યોગશક્તિસ્ત્રિધા મતા ।

યદેતલ્લક્ષણં ગીતં યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્ ॥ ૬ ॥

તન્નૂનં કર્મકાન્ડીય-યોગલક્ષણમીરિતમ્ ।

ચિત્તવૃત્તિ નિરોધો વૈ યોગ एतદ્દિ લક્ષણમ્ ॥ ૭ ॥

વિદ્વેયં સર્વયોપાસ્તિ-કાન્ડયોગસ્ય નિર્જ્જરાઃ ! ।

અજ્ઞાનજનિતોપાર્થિ નિઃશ્લેષમપનોઽય હિ ॥ ૮ ॥

एकत्वप्रतिपत्तिर्या યોગઃ સ્વાચ્છિવજીવયોઃ ।

અસ્ત્યેતજ્ઞાનકાન્ડીય-યોગલક્ષણમદ્ભુતમ્ ॥ ૯ ॥

અર્થ—હે શ્રેષ્ઠ દેવતાઓ ! હુંજ શક્તિરૂપથી યોગ શક્તિ છું. તે યોગશક્તિના કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન એમ ત્રણ પ્રકાર છે. કર્મમાં સુકૌશલ કર્મને કર્મયોગ કહે છે. અર્થાત્ વેદે પ્રતિપાદન કરેલાં વર્ણુઆશ્રમઅનુસાર કર્મનું સંપૂર્ણ રીતે અનુષ્ઠાન કરવું તેને કર્મયોગ કહે છે. હે દેવતાઓ ! ચિત્તવૃત્તિના

નિરોધને ઉપાસનાયોગ કહે છે. ઉપાસના કરવાથી ચિત્તવૃત્તિ-
નો નિરોધ થાય છે, નિરોધ થએલી વૃત્તિમાં જ જ્ઞાન આવિર્ભાવને
પામે છે. અજ્ઞાનજનિત ઉપાધનો નિઃશેષ ત્યાગ કરી જીવ
અને બ્રહ્મનો અલેહ બાણવો તેને જ્ઞાનયોગ કહે છે; અર્થાત્
જીવ બ્રહ્મની એકતા અનુભવવી તે જ્ઞાન કાંડતું અદ્ભુત લક્ષણ
છે ॥ ૫-૯ ॥

ત્રયાણામિહ કાણ્ડાનામુક્તાનામનુરોધતઃ ।

ત્રૈવિધ્યં ધારણાયાશ્ચ જાનીત સુરસત્તમાઃ ! ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—હે દેવ શ્રેષ્ઠો ! આ પ્રમાણે આ ત્રણે કાંડોના
અનુસાર મારી ધારણા એટલે મને પ્રાપ્ત કરવાના પ્રકાર પણ
ત્રણ જાતના છે ॥ ૧૦ ॥

ભાવયન્તઃ કર્મતત્ત્વં પરામકૃત્યધિકારિણઃ ।

અસ્ત્યેવૈતજ્જગદ્ભ્રમ ધારણામીદૃશીં મમ ॥ ૧૧ ॥

સર્વથા સર્વદાદેવાઃ ! કુર્વતે કર્મયોગિનઃ ।

મત્પરામક્તિનિષ્ણાતા મદ્ભક્તા યોગિનાં વરાઃ ॥ ૧૨ ॥

બ્રહ્મૈવાસ્તે જગત્સર્વમિતિ ધારણયાઽનિશ્ચમ્ ।

મહાત્માનો નિરીક્ષન્તે વિશ્વસ્મિન્ સુરસત્તમાઃ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ—હે દેવ શ્રેષ્ઠો ! કર્મના તત્ત્વને બાણનારા કર્મ-
તત્ત્વદર્શી કહેવાય છે, તે મારી પરામક્તિના અધિકારી છે.
તે કર્મના તત્ત્વદર્શી “જગત્ એજ બ્રહ્મ છે” એવી ધારણાથી

મારી સર્વદા ઉપાસના કરે છે. યોગિઓમાં શ્રેષ્ઠ જે મારી પરાભક્તિમાં કુશળતાવાળા છે તે મારા ભક્તો “ બ્રહ્મજ જગત છે ” એ પ્રકારે અહુર્નિશ આ જગત્માં મારી ભાવના કરે છે ॥ ૧૧-૧૨-૧૩ ॥

“અહંબ્રહ્માસમિ” મો દેવાઃ ! इति या धारणाऽस्ति मे ।
जीवन्मुक्ता महात्मानस्तदा तां प्राप्तुमीशते ॥ १४ ॥

यदैकत्वं मया सार्द्धं लभन्ते ज्ञानयोगतः ।
यःप्रवृत्तिं निवृत्तिश्च द्वे फले सम्भयच्छति ॥ १५ ॥

स द्विधा कर्मयोगोऽयं विभक्तोऽस्ति दिवौकसः ! ।
अन्तर्गं कर्मयोगस्य स्रवस्याद्वयमेव तत् ॥ १६ ॥

અર્થ—“ હુંજ બ્રહ્મ છું ” એ સ્થિતિને પામવા માટે જીવન્મુક્ત મહાપુરુષજ અધિકારી છે, કારણ કે તે જ્ઞાનયોગ વડે મારી સાથે તદાકાર ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. મારી સાથે અભેદ કર્યા વિના કેઈપણ જીવન્મુક્ત જ્ઞાની કહેવાતો નથી, તેમજ થતો પણ નથી. હે દેવતાઓ ! કર્મયોગના એ પ્રકાર છે. એક પ્રવૃત્તિ રૂપ અને બીજો નિવૃત્તિ રૂપ ફલ આપનારો અર્થાત્ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ એ કર્મયોગમાં અંતર્ગત છે. ॥ ૧૪-૧૫-૧૬ ॥

सकाभासक्तिबीजेन कर्मयोगेन चैकतः ।

जायते जगदभ्युद्य-वृक्षो द्वन्द्वात्मकः सधी ॥ १७ ॥

અર્થ—આ દ્વંદ્વ મૂલક નાશવાન જગત્રૂપી *અશ્વત્થ વૃક્ષ સકામ કર્મરૂપી બીજથી ઉત્પન્ન થાય છે અર્થાત્ કર્મમાં આસક્તિ રાખવાથી (સકામ કર્મથી) જન્મમરણ રૂપ આ નામ રૂપાત્મક જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે ॥ ૧૭ ॥

યઃપરીણામશીલોઽપિ દદાત્યભ્યુદયં ફલમ્ ।

નિષ્કામત્વસ્વરૂપેણ બીજેન કર્મયોગતઃ ॥ ૧૮ ॥

પરમાનન્દભાવસ્ય દ્યોતકોઽનશ્વરોઽન્યતઃ ।

જાયતે મધુરોદર્કઃ પ્રબોધઃ કલ્પપાદપઃ ॥ ૧૯ ॥

યસ્માન્નિઃશ્રેયસં દેવાઃ ! ફલમુત્પદ્યતેઽમૃતમ્ ।

કર્મયોગવિભાગાભ્યામાભ્યાં દ્વાભ્યાં નિરન્તરમ્ ॥ ૨૦ ॥

દ્વેફલે ફલતોનૂનં કૈવલ્યા ભ્યુદયાવિતિ ।

હિતં મદ્વચનં ભૂયોદેવાઃ ! સર્વૈર્નિશ્ચયતામ્ ॥ ૨૧ ॥

અર્થ—સકામ કર્મો પરિણામી હોવા છતાં ^૧અભ્યુદય રૂપી ફલને આપે છે. બીજે નિષ્કામ કર્મયોગ જેથી પરમાનંદ ભાવ રૂપ અપરિણામી પ્રબોધ રૂપી મધુર કલ્પવૃક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમાંથી હે દેવતાઓ ! ^૨નિઃશ્રેયસ રૂપી અમૃતફલની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે કર્મયોગના એ બે વિભાગોમાંથી

* પીપળાનું વૃક્ષ.

૧ અભ્યુદય=સુખ

૨ નિઃશ્રેયસ=જેનાથી શીજી મારું છે નહીં એવું; કર્મયોગની અવધિ.

નિરંતર અભ્યુદય તથા નિઃશ્રેયસ રૂપ એ રૂઢ અવશ્ય પ્રગટ થાય છે. હે દેવતાઓ ! વળી તમે મારી હીતની વાત સાંભળો ॥ ૧૮-૧૯-૨૦-૨૧ ॥

ક્ષત્કૌ હિ કર્મયોગસ્થાનુસ્યૂતા સર્વથા સતી ।
સકામ કર્મયોગિભ્યો નૂનમભ્યુદયંદદે ॥ ૨૨ ॥
નિષ્કામકર્મયોગિભ્યસ્તથા નિઃશ્રેયસં પદમ્ ।
વોદ્યૈષોપનિષત્કર્મ-કાણ્ડયોગસ્ય શાશ્વતી ॥ ૨૩ ॥

અર્થ—હું કર્મયોગની શક્તિમાં સર્વથા ઓતપ્રોત રહીને સકામકર્મ કરનારાને અભ્યુદય-સંસાર સુખ આપું છું તથા નિષ્કામ કર્મ કરનારા યોગિઓને નિઃશ્રેયસ પદની પ્રાપ્તિ કરું છું. આ નિઃશ્રેયસ પદ આવાગમનથી રહિત હોવાથી સાધક કરીને જન્મમરણ રૂપ ભવાબ્ધિમાં પડતો નથી. આ પ્રમાણે કર્મકાંડયોગનું સનાતનરહસ્ય છે ॥ ૨૨-૨૩ ॥

પદ્ધતિ મૂલકં દેવાઃ ! સકામં કર્મ વર્ત્તવે ।
નાનાધિકારભેદેભ્યો बहुशाखासमन्वितम् ॥ ૨૪ ॥ *

* આ સકામ કર્મની ગતિ કેવી છે. તે વિષે શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં નીચે પ્રમાણે કહેલું છે તેનો અંત્ર સાધકને જાણવા માટે અનુવાદ કરું છું.

बहुशाखासमन्ताश्च कुर्वन्नोऽव्यक्ताभिनाय ॥ ૪૧ ॥

वाक्छिन्नं पुच्छितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः

वेदवाङ्मताः पार्थ नान्यदस्तीतिवादिनः ॥ ૪૨ ॥

અતएव च पुण्यानां यथाकालमहं हृदि ।

ऋषीणां सम्प्रविश्यैव वेदांस्त्रैगुण्यगोचरान् ॥ ૨૫ ॥

प्रकाशयाम्यनेकाभिः शाखाभिः समलंकृतान् ।

सम्प्रदायविभिन्नत्वमहमाश्रित्य नैकशः ॥ ૨૬ ॥

नानाधिकारि मर्त्येभ्योऽभ्युदयं प्रददेऽमराः ।

व्यवसायत्मिकाबुद्धિरेकैव वर्ततेस्वलु ॥ ૨૭ ॥

बहु शाखास्तनन्ताश्च बुद्ध्योऽव्यवसायिनाम् ।

निवृत्तिमूलकस्त्वेको निष्काम कर्मयोगकः ॥ ૨૮ ॥

निर्विकारोऽभयोऽद्वैतो निर्विकल्पोऽस्त्यसंशयम् ।

वासनायाश्चં चलत्वं किञ्चिन्नैत्रાત્ર વિદ્યતે ॥ ૨૯ ॥

કામાત્માનઃ સ્વર્ગપરા જન્મકર્મ ફલપ્રદામ્ ।

ક્રિયાવિશેષ બહુલાં મોગૈશ્વર્યમર્તિ પ્રતિ ॥ ૪૩ ॥

મોગૈશ્વર્ય પ્રસક્તાનાં તયાપહતચેતસામ્ ।

વ્યવસાયત્મિકાબુદ્ધિઃ સમાધૌનવિચીયતે ॥ ૪૪ ॥

અર્થઃ—કામનાવાળા પુરૂષોની સમજણો તો તેમની કામનાઓના બેદથી ધણી શાખાઓવાળી તથા ધણા પ્રકારવાળી છે ॥ ૪૧ ॥

હે પૃથાના પુત્ર અર્જુન ! સહના પ્રતિપાદનરૂપ વેદના ખરા ભાવને નહિ જાણનારા વિચારહીન કર્મપરાયણ પુરૂષો આ કર્મકાંડનો ઉપદેશ કરનારી વેદરૂપ વાણીને વખાણે છે તે વાણી અર્થવાદ રૂપ હોવાથી માત્ર પુરો વિચાર કર્યા વિનાજ રમણીય જણાય છે. તે વાણીમાં પ્રીતિશબ્દનારા

અર્થ—હે દેવતાઓ! પ્રવૃત્તિ મૂલક સકામ કર્મ નાના અધિકારના ભેદ વડે અનેક શાખાવાળાં છે; તેથી હું જે તે સમયે પવિત્ર ઋષિયોનાં અંતઃકરણમાં પ્રવેશ કરીને ત્રિગુણાત્મક વેદોને અનેક શાખાઓમાં પ્રગટ કરું છું. તેથી હે દેવતાઓ!

અઘાની પુરૂષો (કેવળ કામનાવાળાકર્મમાં પ્રીતિવાળા) સ્વર્ગોદ્દિષ્ટ ફળથી ભિન્ન, યાનનું મોક્ષરૂપ અન્ય ફળ નથી એમ કહેનારા છે. ॥ ૪૨ ॥

સ્વર્ગનાં સુખો ભોગવવાની તૃષ્ણાથી ભરેલા મનવાળા અને સ્વર્ગનેજ ઉત્તમ માનનારા તે પુરૂષો જન્મ તે વડે થતાં વૈદિક કર્મો, તથા તે વડે પ્રાપ્ત થતાં ધનાદિરૂપ ફળને દેનારી અને સ્વર્ગનાં સુખો તથા ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિમાટે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોને લંબાણથી પ્રતિપાદન કરનારી તે કર્મોની સ્તુતિરૂપ વાણીને વખાણે છે. ॥ ૪૩ ॥

સ્વર્ગનાં સુખોમાં તથા ત્યાંનાં ઐશ્વર્યોમાં અત્યંત આસક્તિવાળા ને તેવડે જેમનાં ચિત્ત ખેંચાયેલાં છે એવા સકામ કર્મપરાયણ પુરૂષમાં આત્મ-સ્વરૂપના સાચા નિશ્ચયવાળી સમજણ હોતી નથી. ॥ ૪૪ ॥

ઉપર પ્રમાણે સકામ કર્મવાળાંને શ્રી પરમાત્માએ પણ આત્મ-સ્વરૂપથી વિમુખ કહ્યા છે. વળી શ્રીમદ્ ગીતાના અધ્યાય ૨ શ્લોક ૪૫ નો ઉપદેશ કરે છે કે:—

ત્રૈગુણ્યવિષયાવેદા, ત્રિવૈગુણ્યોમવાર્જુન ।

નિર્વિદ્ધો નિત્યસત્ત્વસ્યો, નિર્યોગધેમઆત્મવાન્ ॥

અ. ૨ શ્લો. ૪૫.

હે અર્જુન! વેદાઃ ત્રૈગુણ્ય વિષયાઃ=વેદનો વિષય ત્રૈગુણ્ય એટલે સંસાર છે. ત્વં=તું ત્રિવૈગુણ્ય=ત્રિપ્રકાર નિર્વિદ્ધઃ=શીત ઉષ્ણ, સુખ-દુઃખ લાભાલાભ ઇત્યાદિ દ્વંદ્વોની રહિત, નિત્યસત્ત્વસ્યઃ=હમેશા સત્ત્વગુણી, નિર્યોગધેમઃ=યોગ ધેમની ચિંતા ન કરવી, તથા આત્મવાન્=સ્વરૂપમાં

હુંજ ધર્મના અનેક સંપ્રદાયરૂપે થઈ જેની જેવી કામના હોય છે તે તે કામના અનુસાર ફળપ્રદાન કરે છું. વ્યવસાયાત્મિકા (નિષ્કામકર્મ યોગરૂપા-બુદ્ધિ) એક પ્રકારની છે પરંતુ અવ્યયસા-યિયોની એટલે સકામકર્મોની બુદ્ધિ બહુ શાખાઓવાળી હોવાથી અનંત છે. માટે નિવૃત્તિ મૂલક નિષ્કામ કર્મયોગ નિઃસંદેહ, એક, અદ્વૈત, નિર્વિકાર, નિર્ભય, તથા વિકલ્પ રહિત છે. તેમાં ફળની તૃષ્ણાનો પરિત્યાગ હોવાથી સંસાર પ્રાપ્ત કરનારી વાસના હોતી નથી. જે વાસના સાધકોને હૃગતિ આપનારી છે ॥ ૨૪-૨૫-૨૬-૨૭-૨૮-૨૯ ॥

સાવધાન, મવ=યા. [વેદમાં કર્મકાંડને સંસારનો વિષય કહેલો છે અર્થાત્ સકામ કર્મો કરવાથી સંસાર પ્રાપ્ત થાય છે, તથા વિવેક રહિત થઈ જન્મ મરણની સ્થિતિ મેળવાય છે, માટે તું નિષ્કામ, નિર્દેહ વિગેરે યા. સ્વધર્મ સમજી કર્મનું અનુષ્ઠાન કરવાથી ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે, ચિત્તની શુદ્ધિ થવાથી મુમુક્ષુત્વ પ્રાપ્ત છે. મુમુક્ષુને વિષયની ઇચ્છા મુક્તિના માર્ગમાં પ્રતિબંધરૂપ છે. આ વિષે શ્રી અષ્ટાવક્ર ગીતામાં કહેલું છે કે:—**કયં જ્ઞાન મવાપોતિ? કયં મુક્તિમંવિષ્યતિ?** અધિકારીને જ્ઞાન શી રીતે થાય? મુક્તિ શી રીતે થાય? **મુક્તિમિચ્છસિચેન્નાત વિષયાન્ વિવલ્લભઃ**=હે શિષ્ય તને મુક્ત થવાની ઇચ્છા હોય તો વિષયોને-ભોગોને વિષ એટલે બેર જેવા સમજીને તેને ગ્રહણ કરીશ નહીં. આ બધા ઉપરથી જણાશે કે શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માએ અર્જુનને નિઃકૃણ્વો મવઃ=એ વાક્ય વડે વસ્તુઓનું રાગપૂર્વક રક્ષણ કરવાનો તથા તેમને ગ્રહણ કરવાનો સ્વભાવ છોડી દેવા માટે ઉપદેશ કર્યો છે. અર્થાત્ નિષ્કામ થવા માટે આજ્ઞા કરેલી છે એજ ભાવ શ્રી શક્તિ ગીતાના શ્લોક ૨૭ થી ૨૯ સુધીમાં પ્રતિપાદન કરેલો છે.

નેહાભિ ક્રમનાશોઽસ્તિ પ્રત્યવાયો ન-વિચરતે ।

સ્વલ્પમપ્યસ્ય ધર્મસ્ય ત્રાયતે મહતો ભયાત્ ॥ ૩૦ ॥ *

અર્થ—એમાં કર્મના રૂલનો નાશ નથી-તેમ નિષ્કામ કર્મયોગમાં દોષની પણ પ્રાપ્તિ થતી નથી. આ ધર્મનું જરા પણ પાલન થયું હોય તો તે મોટા ભયથી રક્ષણ કરે છે ॥ ૩૦ ॥

યદ્યપ્યસ્મિ પ્રતિષ્ઠાત્રી ધર્મયોરુપયોરંહમ્ ।

પ્રવૃત્તિમૂલકસ્યાય નિવૃત્તિમૂલકસ્ય ચ ॥ ૩૧ ॥

અર્થ—જોકે પ્રવૃત્તિ ધર્મ તથા નિવૃત્તિ ધર્મ એ બંને ધર્મનું અધિષ્ઠાન પણ હુંજ છું. ॥ ૩૧ ॥

મામેવપ્રાપ્નુતોદેવાઃ ! દિવિધૌ કર્મયોગિનૌ ।

પાર્યક્યં નાપિ કિંચિથ્ દ્વયોર્બ્રાણે પ્રતીયતે ॥ ૩૨ ॥

* આ શ્લોક શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના બીજા અધ્યાયના ૪૦ માં શ્લોકને મળતો છે. યજ્ઞ દાનાદિ વૈદિક તથા ખેતી આદિ લૌકિક કર્મો કહેવાય છે. ઇશ્વર પરાયણ બુદ્ધિવડે કરેલાં કર્મોનાં રૂલનો જેમ નાશ નથી, તેમતેમાં અંગોની ન્યૂનાધિક્તારૂપ વિગુણતાથી કર્તાને દોષની પણ પ્રાપ્તિ થતી નથી. તાત્પર્ય કે ખેતી આદિક વ્યવહારિક કર્મોનું અમુક રૂલ અવશ્ય મળશે એવો નિશ્ચય નથી, તેમજ કામ્ય કર્મોમાં અંગોની ન્યૂનાધિક્તાથી કર્તાને દોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ નિષ્કામ કર્મયોગનું અનુદાન તો ચિત્ત શુદ્ધિદારા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરાવી અધિકારી પુરુષને જ-મ-મરણરૂપ-મંડાલના મોટા ભયથી રક્ષા કરે છે.

વાસનાનોદિતઃ કર્મો યથૈવ કુરુતેઽવશઃ ।

અધિકારી સકામસ્ય કર્મયોગસ્ય કર્મયત્ ॥ ૩૩ ॥

તથિષ્કામવ્રતસ્નાતઃ કર્મયોગી સ્વભાવતઃ ।

વિધત્તે લોકશિષાર્થં જ્ઞાનાનુસ્યૂતમાનસઃ ॥ ૩૪ ॥ *

અર્થ—તેમજ હે દેવતાઓ ! એ બંને શ્રેણીના કર્મયોગીઓ (નિષ્કામ કર્મ યોગી તથા સકામ કર્મ

* વિવેચન:—શ્રી મહાદેવીએ સકામ કર્મ અને નિષ્કામ કર્મના અધિકારીઓ જૂદા જૂદા છે એમ શ્લોક ૩૩ તથા ૩૪ માં પ્રતિપાદન કરેલું છે. તેમજ સકામ કર્મ કરનારાની બુદ્ધિ તથા તેમને ધનારા ફળ વિષે શ્રી શક્તિ ગીતાના શ્લોક ૨૭ થી ૨૯ સુધીમાં પ્રતિપાદન કરેલું છે અને તેના સમર્થનમાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના શ્લોકોનો પણ અનુવાદન કરવામાં આવ્યો છે. હવે આ રથળે નિષ્કામ કર્મ કરનારાની બાબતમાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના શ્લોકોનો અનુવાદ કરવામાં આવે છે. શ્રી શક્તિ ગીતાનો શ્લોક ૩૦ તથા શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનો શ્લોક ૪૦ મો એકજ છે. તેમાં નિષ્કામ કર્મવડે કર્મનાં બંધનોનો અવશ્ય પરિત્યાગ થાય છે. નિષ્કામ કર્મથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થઈ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. નિષ્કામ કર્મયોગનું સ્વરૂપ શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે.

યોગસ્યઃ કુરુકર્માણિ, સંગં ત્યક્ત્વા ધનંજય ।

સિદ્ધ્યસિદ્ધયોઃ સમો ભૂત્વા, સમત્વં યોગઠણ્યતે ॥

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા અ. ૨ શ્લોક ૪૮.

કર્મજવ=હે અર્જુન ! (ધનને છૂતનારા) યોગસ્ય=કર્મયોગમાં રિધત થઈ સંગં ત્યક્ત્વા=ફાલની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને સિદ્ધ્ય સિદ્ધયોઃ

યોગીઓ) મનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. સામાન્ય મનુષ્યોને તેમનામાં કેઈ પણ પ્રકારનો ભેદ જણાતો નથી કારણ કે તે ખંનેની બાહારની પ્રવૃત્તિ સરખી જોવામાં આવે છે. તેમનામાં કેવાપ્રકારનો ભેદ છે તે તત્ત્વદર્શિઓ જાણે છે. સકામીઅધિકારી

સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં અર્થાત્ ફળ મળે કે ન મળે તેમાં સમ-હર્ષ શોક રહિત, મૂલ્લા=થઇ કર્મોણિ કુરુ=કર્મોને કર, સમત્વમ્ યોગઃ ઠગ્યતે હર્ષ શોકથી રહિત થવું તે યોગ કહેવાય છે.

હે અર્જુન ! તું નિષ્કામ કર્મયોગનું અનુદાન કરવા માટે ફક્તની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને લાલ થાય કે ન થાય તેમાં હર્ષ શોક રહિત થઈ કર્મો કર. સમપણું યોગ કહેવાય છે.

સકામકર્મો કરતાં નિષ્કામ કર્મો શ્રેષ્ઠ છે એમ જણાવે છે:—

કુરેણસ્યવરણં કર્મ, બુદ્ધિયોગાદ્ધનંજય !

બુદ્ધૌ કારણમભિવિષ્ટ, કૃપ્તજ્ઞાઃ કલ્પેતવઃ ॥ ૪૯ ॥

અર્થ:—હે ધનંજય ! ખરેખર નિષ્કામ કર્મથી સકામ કર્મ અતિ અધમ છે માટે તું પરમાત્મ બુદ્ધિની પ્રાપ્તિ માટે નિષ્કામ કર્મ કરવાની ઇચ્છા કર. સકામ પુરૂષો તો પરમાત્માને નહીં જાણનારા છે. બુદ્ધિયોગ-આત્મગ્તાન રૂપ બુદ્ધિના સાધનરૂપ નિષ્કામ કર્મયોગ કહેવાય છે. સકામકર્મો પરમપદથી અતિ દૂર હોવાથી અધમ છે. નિષ્કામકર્મો પાપોની નિવૃત્તિ કરે છે, તેથી ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે. ચિત્ત શુદ્ધ થવાથી બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થાય છે માટે અધિકારીઓએ સકામકર્મો ત્યજી નિષ્કામકર્મો કરવાં જોઈએ ॥ ૪૯ ॥

વળી નિષ્કામ કર્મો કરનારને શું ફલ થાય છે તે જણાવે છે:—

બુદ્ધિબુદ્ધો જહાતીહ, ઇમે લક્ષ્મ્યદુષ્કૃતે ।

તત્સાધોગાય બુદ્ધ્યસ્વ, યોગઃ કર્મલક્ષ્મ્યસ્ય ॥ ૫૦ ॥

૧૧૨ શ્રી શક્તિ ગીતા અધ્યાય ૩ જો.

વાસનાને વશ થઈને કર્મો કરે છે અને નિષ્કામી સ્વાભાવિક
રૂપથી જ્ઞાનમાં અનુસ્થૂત રહીને લોકસંગ્રહાર્થે કર્મો કરે છે
॥ ૩૨-૩૩-૩૪ ॥

ભાવાસક્તિ પૃથગ્ ભાવા, દત્યન્તાત્તુ દ્વયોરહમ્ ।

સાધારણ વિશેષારૂયૌ ધર્મૌ સંસ્થાપયે ક્રમાત્ ॥ ૩૫ ॥

અર્થ—આ બંને અધિકારીઓની એટલે સકામ તથા
નિષ્કામ અધિકારીઓની આસક્તિ અને ભાવની અત્યંત
પૃથક્તા છે તેથી તેમના ધર્મો પણ અનુક્રમે વિશેષ તથા
સાધારણ એમ બે પ્રકારના હું સ્થાપિત કરું છું. ॥ ૩૫ ॥

નૈકે વિશેષધર્મસ્યધિકારા ભવન્ત્યતઃ ।

નાસ્તિ સાધારણે ધર્મત્વધિકારવિભિન્નતા ॥ ૩૬ ॥

અર્થ—સાધારણ ધર્મના અધિકારીઓનો ભેદ હોતો
નથી. કારણકે આસક્તિવાળા સકામી (મનુષ્યોની) સંખ્યા ઘણી
હોય છે. તેથી તે સઘળા એક અધિકારના હોવાથી તેમનો ધર્મ

અર્થ—સમપણાની બુદ્ધિવાળાપુરૂષ શાસ્ત્રે વિધાન કરેલાં પુણ્યપાપ
૩૫ બંને પ્રકારના કર્મોને ત્યજી દે છે; અર્થાત્ તેને પુણ્ય અને પાપ
એ બેમાંનું કાંઈપણ લાગતું નથી. મારે સમપણાની બુદ્ધિરૂપ યોગને મારે
તું પ્રવૃત્ત થા. સમત્વબુદ્ધિરૂપ યોગનું કુશળપણું સાધકને બંધન કરતું નથી.
અર્થાત્ તેને જન્મ મરણના ફેરામાં નાખતું નથી એજ તેની કુશળતા છે.
સકામ કર્મો તો બંધન કરનારાં છે અને નિષ્કામકર્મ બુક્તિ આપનારાં
છે. એ બંને કર્મ જન્મે મોક્ષે બેદ છે.

પણ એકજ હોય છે. જ્યારે વિશેષ અધિકારી જૂદા જૂદા હોવાથી તેમના ધર્મો પણ ભિન્ન ભિન્ન છે ॥ ૩૪ ॥

યથારોચેત વો દેવાઃ ! કર્મયોગં તથાવિધમ્ ।

નિઃશ્રેયસં સમાશ્રિત્યાઽભ્યુદયં વાપ્યત્રાપ્નુત ॥ ૩૭ ॥

અર્થ—હે દેવતાઓ ! તમારી જેવી રીતિ હોય તે પ્રમાણેને કર્મયોગનું અનુષ્ઠાન કરી, અભ્યુદય અથવા નિઃશ્રેયસ પ્રાપ્ત કરો ॥ ૩૫ ॥

તિસ્રો યદ્યપિ જીવાનામસ્મ્યહં ગતયો ધ્રુવમ્ ।

કૃષ્ણશુક્લે તથાપિ સ્તઃ પ્રવૃત્તિ મૂલિકેગતી ॥ ૩૮ ॥

અર્થ—જેટલે જીવોની ત્રણ પ્રકારની ગતિ હુંજ છું. તથાપિ કૃષ્ણ તથા શુક્લ ગતિ પ્રવૃત્તિ ધર્મવાળી છે ॥ ૩૮ ॥

સહજારવ્યગતેરસ્તિ ત્વાધિકારસ્તુ કેવલમ્ ।

યોગસ્થાનાં સુશાન્તાનાં નિષ્કામવ્રત શાલિનામ્ ॥ ૩૯ ॥

અર્થ—સહજ નામની ગતિના અધિકારી તો કેવળ નિષ્કામ કર્મયોગીઓજ હોય છે, કારણ કે તેઓ સદા શાંત ચિત્તવાળા અને ઈશ્વર પરાયણ વૃત્તિવાળા હોય છે ॥ ૩૯ ॥

સુશાનન્દ સ્વરૂપામ્યા મહમેવ નિરન્તરમ્ ।

નિશ્ચિલો પાસકાન્ દેવાઃ ! કર્મયોગે પ્રવર્તયે ॥ ૪૦ ॥

અર્થ—હે દેવતાઓ ! જેઓ નિષ્કામી કર્મયોગીઓ છે, તેઓને સુખ અને આનંદની પ્રાપ્તિ થવા માટે, હુંજ તેમને સદા ઉપાસનામાં આરૂઢ કરું છું ॥ ૪૦ ॥

સુખમેતદ્દિ જાનીત, વિષયાનન્દ મૂલકમ્ ।

આનન્દોવિચ્યતે નૂનં મત્સ્વરૂપં ન સંશયઃ ॥ ૪૧ ॥

અર્થ—પ્રવૃત્તિ ધર્મથી ઉત્પન્ન થનારું સુખ વિષયાનંદ રૂપ સુખ છે એમ સમજવું તથા મારા સ્વરૂપમાંજ જે સુખ રહેલું છે તે આનંદ રૂપ છે, અર્થાત્ તેમાં કેાઈ પણ પ્રકારનો વિકાર નથી તેમજ ઓછાવત્તાપણું નથી તે તો કેવળ એક રૂપેજ રહે છે ॥ ૪૧ ॥

યે મમો પાસકાસ્સન્તો, યોગિનો મદ્વિભૂતિષુ ।

મચ્છક્તિષ્વપિ, મુહ્યન્તિ, ^૧દક્ષિણાસ્સન્તિ તેઽપિચ ॥૪૨॥

અર્થ—મારા ઉપાસક યોગીઓ જેઓ મારી વિભૂતિ તથા શક્તિઓમાં મુગ્ધ થઈ તેમનીજ ઉપાસના કરે છે તેઓ પણ ઉદાર છે ॥ ૪૨ ॥ ^૨

શક્તિ ગીતામાં આવેલા ^૧દક્ષિણાઃ અને શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં શ્લોક ૧૮ માં આવેલા ઉદારાઃ એ બંને શબ્દો એકજ અર્થમાં છે અને એકજ ભાવને જણાવે છે માટે શક્તિ ગીતા અને શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાની એકતા સિદ્ધ થાય છે.

૨ વિવેચનઃ—શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં કયા કયા ભક્તો પરમેશ્વરને ભજે છે તે અધ્યાય ૭ માં શ્લોક ૧૬ થી ૧૮ સુધીના શ્લોકમાં દર્શાવેલું છે.

ચતુર્વિધા મજંતેમાં જનાઃ સ્કુતિનોઽર્જુન ।

આર્તો જિજ્ઞાસુરર્થાર્થી, જ્ઞાનીષ્ઠ મરતર્પમા ॥ ૧૬ ॥

મદ્વિભૂતિમનિચ્છંસ્તુ શક્તિમપ્યૈશ્વરીમમ ।

યોગં સાધ્નોતિયો નિત્યં કેવલં મદ્વાપ્તયે ॥ ૪૩ ॥

નિષ્કામ યોગનિષ્ઠોઽસૌજ્ઞાનીત્વાત્મૈવ મેમતમ્ ।

આર્તો જિજ્ઞાસુ રર્થાર્થો ભક્તા મે ત્રિવિધાઈમે ॥ ૪૪ ॥

અધ્વનીનાઃ સકામસ્ય ભક્તિ યોગસ્ય સન્તિ હિ ।

ચતુર્યો જ્ઞાનિભક્તસ્તુ મત્સ્વરૂપો ન સંશયઃ ॥ ૪૫ ॥

અર્થ—પરંતુ જે ભક્ત મારી વિભૂતિઓ તથા શક્તિ-
ઓની ઇચ્છા નહીં રાખતાં કેવળ મારી પ્રાપ્તિને (માટેજ)
નિરંતર યોગ સાધન કરે છે, તે નિષ્કામ યોગનિષ્ઠ જ્ઞાની

હે ભરત વંશમાં શ્રેષ્ઠ ! હે અર્જુન ! ચાર પ્રકાર સુકૃત કરનારા
જનો મને ભળે છે, (૧) દુઃખીયો (૨) મુમુક્ષુ (૩) ભોગના સાધનોને
ઇચ્છનારો (૪) જ્ઞાની.

તેષાં જ્ઞાની નિત્યયુક્ત, એકભક્તિ વિશિષ્યતે ।

પ્રિયોહિ જ્ઞાનીનો ઽત્યર્થમહં સત્ત્વ મમ પ્રિય ॥ ૧૭ ॥

અર્થ—તેઓમાં નિત્ય સમાહિત ચિત્તવાળો તથા એક ભક્તિવાળો
જ્ઞાની ઉત્કૃષ્ટ છે, કેમકે હું જ્ઞાનીને ધણો વહાલો છું અને તે મને
બહુ વહાલો છે. ॥ ૧૭ ॥

ઉદારાઃ સર્વ એવૈતે, જ્ઞાનીત્વાત્મૈવ મે મતમ્ ।

આસ્થિતઃ સ હિ યુક્તાત્મા, મામેવાનુત્તમાં ગતિમ્ ॥ ૧૮ ॥

એ બધા ઉત્તમજ છે પણ જ્ઞાની તો મારો આત્માજ છે, એમ
મારું મત છે, કેમકે તે સમાહિત અંતઃકરણવાળો મનેજ સર્વોત્તમ
ગતિરૂપ જ્ઞાનીને મારેજ આશ્રયે રહેલો છે. ॥ ૧૮ ॥

મારોજ આત્મા છે. બીજા ત્રણ પ્રકારના ભક્તો જેવા કે (૧) આર્ત (૨) જિજ્ઞાસુ (૩) અર્થાર્થી તે સકામ કર્મ કરનારા છે. પણ જ્ઞાની જે મારો ભક્ત છે તે તો મારો આત્મા છે ॥ ૪૩-૪૫ ॥ *

सर्वास्व भ्युदयस्यापि बीजेषु योगसिद्धिषु ।

मत्सायुज्य दशापाप्तौ बाधिकास्ता न साधिकाः ॥ ४६ ॥

* વિવેચન:—શ્રી શક્તિ ગીતાના અધ્યાય ૩ નાના શ્લોક ૪૫ થી ૪૭ સુધીમાં જણાવેલા ભક્તો અને શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના અધ્યાય ૭ ના શ્લોક ૧૬ થી ૧૮ સુધીમાં જણાવેલા ભક્તોની એકતા સિદ્ધ થાય છે. બીજા બધા ભક્તો કરતાં ચાર પ્રકારના ભક્તો ગીતામાં મુખ્ય ગણવામાં આવ્યા છે તેનું કારણ એવું છે કે પૂર્વ જન્મોમાં અનેક પુણ્યકર્મોનો સંચય કર્યાને લીધે સરૂલ જન્મવાળા ચાર પ્રકારના પુરુષો મને ભજે છે તે ચારમાં ત્રણ સકામ અને છેલ્લો નિષ્કામ છે દુઃખથી પીડા પામેલો તે “આર્ત” આત્મજ્ઞાન પામવાની નિરંતર ઇચ્છા રાખનારો તે જિજ્ઞાસુ, ધન, સ્ત્રી, પુત્રાદિક ભોગનાં સાધનોને ઇચ્છનારો તે અર્થાર્થી, અને આત્માનો જેને સાક્ષાત્કાર થયો છે તે જ્ઞાની. નિષ્કામ પ્રેમી ભક્તનો પણ (જ્ઞાનીમાં) સમાવેશ થાય છે. આર્ત અર્થાર્થી અને જિજ્ઞાસુ એ ત્રણ જોકે સકામ છે, છતાં મારા ભક્ત હોવાથી મારી ભક્તિથી રહિત બીજાં માણસોથી શ્રેષ્ઠ છે એ ત્રણ પ્રકારના ભક્તો પોતાના ઇચ્છેલા વિષયોને તથા મને પ્રિય ગણે છે અને જ્ઞાની મારામાં નિરંતર પોતાના ચિત્તને એકાગ્ર કરતો હતો મનેજ સર્વોત્કૃષ્ટ પરમદેવરૂપ માનીને મારે આશ્રયે રહે છે.

અર્થ—મારી સઘળી યોગની સિદ્ધિઓ જોડે અભ્યુદયને એટલે નાના પ્રકારના ભોગને આપનારી છે પણ તે મારા સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરવામાં વિઘ્ન રૂપ છે અર્થાત્ અભ્યુદય એટલે નાના પ્રકારના ભોગો આપનાર તે સિદ્ધિઓ ભક્તને પરમેશ્વરીથી વિમુખ કરે છે માટેજ નિષ્કામ કર્મ કરવાં કહેલાં છે શ્રી શક્તિ દેવી યોતાના નિષ્કામ ભક્તના અધિકાર અનુસાર તેના યોગક્ષેમનું વહુન કરે છે માટે સાધકે નિષ્કામ ભક્તિપરાયણ રહેવા માટે સદા આદરપૂર્વક પ્રયત્નવાન થવું ॥ ૪૬ ॥

પરાયક્તેર્વિરોધિન્યો વિદ્યન્તેઽત્યન્તમેવ ચ ।

એચીનાં સ્વલુ સિદ્ધીનાં શક્તીનામપિ સર્વજ્ઞઃ ॥ ૪૭ ॥

હેતુસં વહતે પ્રાપ્તેઃ સંયમો વિબુધર્ષભાઃ ! ।

મદવાસાવેક તત્ત્વાભ્યાસઃ કારણતાં વ્રજેત્ ॥ ૪૮ ॥

અર્થ—તથા મારી પરાભક્તિની એ સિદ્ધિઓ અત્યન્ત વિરોધી છે અર્થાત્ મારી પરાભક્તિમાં તે સિદ્ધિઓ સાધકને વિઘ્ન કરનાર છે. માટે હે શ્રેષ્ઠ દેવતાઓ ! જો તમારે એ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરવી હોય તો તેને માટે સંયમનું અનુષ્ઠાન કરવું અને મારા સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરવી હોય તો તમારે અદ્વૈત તત્ત્વનો અભ્યાસ કરવો ॥ ૪૭-૪૮ ॥

યોગઃ સ્વરૂપતો નૂનમષ્ટાંગેષુ વિભજ્યતે ।

યમથ નિયમથૈવ તથૈવાસનમેવ ચ ॥ ૪૯ ॥

પ્રાણાયામસ્તથા દેવાઃ ! પ્રત્યાહારશ્ચ ધારણા ।

ધ્યાનં સમાધિહિત્યષ્ટૌ યોગસ્યાંગાનિ સન્તિહ ॥ ૫૦ ॥

અર્થ—હે દેવતાઓ ! યોગનાં આઠ અંગ છે. તેમનાં નામ (૧) યમ, (૨) નિયમ, (૩) આસન, (૪) પ્રાણાયામ, (૫) પ્રત્યાહાર, (૬) ધારણા, (૭) ધ્યાન, (૮) સમાધિ, આ પ્રમાણે યોગનાં આઠ અંગ છે ॥ ૪૯-૫૦ ॥

एकतत्त्वैकमूलस्सन्नन्यः संयममूलकः ।

अयमष्टांगयोगोहि षोडशांगैः प्रपूर्यते ॥ ૫૧ ॥

અર્થ—આ અષ્ટાંગ યોગ રૂપ સંયમ તથા અદ્વૈત તત્ત્વનો અભ્યાસ એ બંને મળીને મારા સ્વરૂપની પ્રાપ્તિના સોળ અંગ પૂર્ણ થાય છે ॥ ૫૧ ॥

मंत्रोद्दोलयो राजयोग एते चतुर्विधाः ।

क्रियासिद्धांशभेदावै सन्ति योगस्य निज्जराः ॥ ૫૨ ॥

અર્થ—હે દેવતાઓ ! યોગની ક્રિયાસિદ્ધિના ચાર ભેદ છે. જેવા કે મંત્રયોગ, હઠયોગ, લયયોગ, અને રાજયોગ. ॥ ૫૨ ॥

निरोधश्चित्तवृत्तीनां ^૧નામરૂપાવલમ્બનાત્ ।

साध्यते साधकैर्यत्र मंत्रयोगः स उच्यते ॥ ૫૩ ॥

૧ “નામરૂપાવલમ્બનાત્” શક્તિ ગીતાના ૫૩ મા શ્લોકથી નામ-રૂપાત્મક સૃષ્ટિ કરી રીતે થઈ તે વિષે વિવેચન કરવામાં આવેલું છે તે, તથા મંત્રયોગ વિષે પણ વિવેચન કરવામાં આવે છે:—

અર્થ—નામ અને રૂપની સહાયતાથી સાધક ચિત્ત
વૃત્તિઓને જેમાં નિરોધ કરે છે તેને મંત્રયોગ કહે છે ॥ ૫૩ ॥

નૈકાસાંચૈવ મૂર્તીનામધ્યાત્મભાવસંયુજામ્ ।

આશ્રયાદધ્યાયમાનાદિ મંત્રયોગઃ વિધાનતઃ ॥ ૫૪ ॥

મંત્રયોગપરાધીરાઃ સાધકા મામુપાસતે ।

સાહાય્યાત્શૂલદેહસ્ય ચિત્તવૃત્તિનિરોધનમ્ ॥ ૫૫ ॥

નામરૂપાત્મિકા સૃષ્ટિર્યસ્માત્તદ્બલમ્બનાત્ ।

બંધનાત્મુચ્યમાનોઽયં, મુક્તિમાપ્નોતિ સાધકઃ ॥ ૧ ॥

તામેવ ભૂમિમાલમ્બ્ય સ્થલનં યત્રજાયતે ।

ઉત્તિષ્ઠતિજનઃ સર્વોઽધ્યક્ષેષૈતત્ સમીક્ષ્યતે ॥ ૨ ॥

નામરૂપાત્મકૈર્માર્ગૈર્વિધ્યન્તે નિસ્તિલાજનાઃ ।

અવિદ્યાગ્રસિતાશ્ચૈવ, તાદૃક્પ્રકૃતિર્બૈભવાત્ ॥ ૩ ॥

આત્મજઃ સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિં પ્રવૃત્તિચઽનુસૃત્યવૈ ।

નામરૂપાત્મનોઃ શબ્દ ભાવયોરબલમ્બનાત્ ।

યોયોગઃ સાધ્યતે સોઽયં, મંત્રયોગઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૪ ॥

(મંત્રયોગ સંહિતા)

વિવેચનઃ—સૃષ્ટિ નામ રૂપાત્મક હોવાથી નામ અને રૂપના
અવલંબનથી સાધક સૃષ્ટિના બંધનથી અતીત થઈ મુક્તિ પદ પ્રાપ્ત કરી
શકે છે. મનુષ્ય જે ભૂમિ ઉપર પડી જાય છે તેજ ભૂમિની સહાયતાથી
પાછો ઉઠે છે, નામ રૂપાત્મક વિષય જીવોને બંધન કરે છે, નામ રૂપાત્મક
પ્રકૃતિ-રૈભવ જીવને અવિદ્યા વડે મોહ પમાડે છે; મારે પોતપોતાની
સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિ તથા પ્રવૃત્તિની ગતિ અનુસાર નામમય શબ્દ તથા ભાવમય

યત્ર સંસાધ્યતે ધીરૈ હઠયોગઃ સ ઈર્યતે ।

જ્યોતિર્મયસ્ય રુપસ્ય કલિમતસ્યાવલમ્બનાત્ ॥ ૫૬ ॥

ધ્યાયમાનાશ્વપાં સિદ્ધીર્લભન્તે હઠયોગિનઃ ।

શ્વર્કર્જીત્વનાપન્નાઃ મસુક્તાસ્તા વિવોદ્યહિ ॥ ૫૭ ॥

રૂપના અત્યત્તમનથી જે યોગ સાધન કરવામાં આવે છે તેને મંત્રયોગ કહે છે. મંત્રયોગ સર્વે અધિકારીઓને કલ્યાણપ્રદ હોવાથી સર્વ જીવોને હિતકારી છે.

મંત્રયોગના સોળ અંગો છે તે નીચે પ્રમાણે:—

भवन्ति मंत्रयोगस्य षोडशांगानि निश्चितम् ।

यथासुधांशोर्जायन्ते कलाः षोडश शोभनाः ॥ ૧ ॥

भक्तिः शुद्धिश्चासतंच पंचांगस्यापि सेवनम् ।

आचारधारणे दिव्यदेश सेवनमित्यपि ॥ ૨ ॥

प्राणक्रिया तथा मुद्रा तर्पणं हवनं बलिः ।

यागो जपस्तथाध्यानं समाविश्रेति षोडश ॥ ૩ ॥

(મંત્રયોગ સંહિતા)

જેમ ચંદ્રમા સોળ કળાવડે શોભી રહેલો છે તેમ મંત્રયોગ પણ સોળ અંગો વડે સુશોભિત છે. (૧) ભક્તિ (૨) શુદ્ધિ (૩) આસન (૪) પંચાંગ સેવન (૫) આચાર (૬) ધારણા (૭) દિવ્ય દેશ સેવન (૮) પ્રાણુક્રિયા (૯) મુદ્રા (૧૦) તર્પણ (૧૧) હવન (૧૨) બલિ (૧૩) યોગ (૧૪) જપ (૧૫) ધ્યાન તથા (૧૬) સમાધિ. આ પ્રમાણે મંત્રયોગના સોળ અંગ છે.

આ મંત્રયોગની સહાયતાથી સાધકને પરમ અભયપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ મંત્રયોગ રૂપ સાધન પરમ અમૃત રૂપ જ્ઞાનને આપે છે.

સમષ્ટિવ્યાપ્તિ શક્તીનાં સાહાય્યાદ્યત્ર સાધ્યતે ।

ચિત્તવૃત્તિનિરાધોઽસૌ લયયોગો નિગચતે ॥ ૫૮ ॥

અર્થ—વિભિન્ન અધ્યાત્મ ભાવયુક્ત મૂર્તિયો દ્વારાએ મંત્રયોગમાં પ્રવીણ ધીરસાધક સમુદાય મંત્રયોગની સહાયતાથી

આ પ્રશશનીય મંત્રયોગનું અનુષ્ઠાન કરવામાં કોઈ પણ જાતનો કલેશ થતો નથી, પરંતુ તેના અનુષ્ઠાનથી સાધક બ્રહ્મભાવને પામે છે.

આ મંત્રયોગના અનુષ્ઠાનમાં દીક્ષાની ખાસ જરૂર છે. દીક્ષા સંપૂર્ણ જપોતું મૂળ છે, તથા તપશ્ચર્યાનું મૂળ પણ દિક્ષા છે. શ્રી સદ્ગુરુ વડે પ્રાપ્ત દિક્ષાવાન સાધક સંપૂર્ણ કર્મોની સિદ્ધિને પામે છે.

સદ્ગુરુનાં લક્ષણ:—

સર્વશાસ્ત્રપરોદક્ષઃ સર્વશાસ્ત્રાર્થવિસ્સદા ।

સુવર્ચાઃ સુન્દરઃ સ્વંગઃ કુલીનઃ શુભદર્શનઃ ॥

જિતેન્દ્રિયઃ સત્યવાદી બ્રાહ્મણઃશાન્તમાનસઃ ।

પિતૃમાતૃહિતેયુક્તઃ સર્વકર્મપરાયણઃ ।

આશ્રમી દેશવાસીચ ગુરુસ્તેવવિધીયતે ॥ (મંત્રયોગ મંદિતા)

સર્વ શાસ્ત્રોમાં પારંગત, ચતુર, સંપૂર્ણ શાસ્ત્રોના તત્ત્વને જાણનાર તથા મધુર વાક્ય બોલનાર, સર્વ અંગમાં પૂર્ણ તથા સુંદર સારા કુળમાં જન્મેલા, દર્શન કરવામાં મંગળ રૂપ, હૃદય જીત, સર્વદા સત્ય ભાષણ કરનાર, બ્રાહ્મણ વર્ણ, શાંત મનવાળો, માતા પિતા સમાન હિત કરનાર, સર્વે કર્મનું અનુષ્ઠાન કરનાર, તથા ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ બ્રહ્મચારી કે સન્યાસી એ ચારે આશ્રમમાંથી એક પણ આશ્રમવાળો, ભરતખંડના નિવાસી, આવા પ્રકારના સર્વ ગુણ સમ્પન્ન મહાત્મા ગુરુ કરવાને યોગ્ય છે.

મારું ધ્યાન કરતાં કરતાં મારી ઉપાસનામાં આરૂઢ થઈ જાય છે
ધૈર્યવાન સાધક—બ્રહ્મશ્ર્વર્યયુક્ત સાધક સ્થૂલ શરીરની સહા-
યતાથી ચિત્ત વૃત્તિઓનો નિરોધ કરે છે. હઠયોગિ કટિપત
જ્યોતિર્મય રૂપની સહાયતાથી મારું ધ્યાન ધરી સિદ્ધિઓને
પ્રાપ્ત કરે છે તથા સમષ્ટિ તથા વ્યષ્ટિ શક્તિઓની સહાયતાથી

હવે શિષ્યનાં લક્ષણ કહેવાય છે:—

અલુભવઃ સ્થિરગાત્રશ્ચ આજ્ઞાકારી જિતેન્દ્રિયઃ ।

આસ્તિકો દૃઢમક્તશ્ચ ગુરૌ મંત્રેષ્વદૈવતે ॥

एवंविधोभवेच्छिष्य इतरोदुःखकृद्गुरोः ॥ (મંત્રયોગ સંહિતા)

અર્થ:—લોભ રહિત, સ્થિર ગાત્ર, ગુરુની આજ્ઞા પાલન કરનાર
જીતેન્દ્રિય, આસ્તિક, તથા ગુરુ મંત્રને જ દૈવતરૂપ માનનારો, આવા
લક્ષણવાળો શિષ્ય દીક્ષાનો અધિકારી છે. તથા આવા ગુણોથી રહિત
શિષ્ય ગુરુને દુઃખ આપનાર છે.

મંત્રયોગનાના સોળ અંગોના દરેક અંગનું વિવેચન કરવામાં આવે છે.

મક્તિસ્તુત્રિવિધાજ્ઞેયા વૈધી રાગાત્મિકાપરા ।

દેવેપરોઽનુરાગસ્તુમક્તિઃ સંપ્રોચ્યતેભુધૈઃ ॥ ૧ ॥

વિધિનાયાવિનિર્ણીતા નિષેધેન તથા પુનઃ ।

સાધ્યમાનાચવાધીરૈઃ સાર્વૈધીમક્તિરુચ્યતે ॥ ૨ ॥

યયાઽઽસ્વાચરસાન્મક્તેર્માવે મજ્જતિ સાધકઃ ।

રાગાત્મિકા સા કથિતા મક્તિયોગવિશારદૈઃ ॥ ૩ ॥

ભક્તિના ત્રણ પ્રકાર છે:—(૧) વૈધી ભક્તિ (૨) રાગાત્મિકા
ભક્તિ (૩) પરા ભક્તિ.

જડભાવને પામેલી પ્રસુપ્ત એટલે નહીં જાગેલી વૃત્તિઓને જગાડી ચિત્તવૃત્તિ નિરોધ કરવાની ક્રિયાને લયયોગ કહેવામાં આવે છે * ॥ ૫૪-૫૮ ॥

સાક્ષાદાધ્યાત્મિકં ચિંદુ-મયં મે રુપમદ્ભુતમ્ ।

દૃષ્ટ્વા કૃતાર્થતાં યાન્તિ તત્ક્ષણં લયયોગિનઃ ॥ ૫૯ ॥

* આ લયયોગ વિષે પણ ઘણું જાણવાનું છે પણ સ્થળ સંક્રાંત્યને લીધે હાલમાં ભવિષ્ય ઉપર રાખવામાં આવે છે.

ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ યોગ કહેવાય છે. જુઓ પાતંજલ સૂત્ર.

“યોગશ્ચિત્તવૃત્તિ નિરોધઃ” પાતંજલ યોગ દર્શન પાદ ૧ હું સૂત્ર ૨ જું હવે ચિત્ત એટલે શું તેનો થોડો વિચાર કરવાની સાધકને માટે આવશ્યકતા છે. ચિત્તવૃત્તિઃ—સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ દ્રવ્યોનું બનેલું દ્રવ્ય વિશેષ ચિત્ત કહેવાય છે. ચિત્તને બુદ્ધિ સત્ત્વ, અંતઃકરણ વિગેરે સંજ્ઞાઓ પણ આપવામાં આવે છે. જેમ સૂર્યમાંથી કિરણો નીકળે છે તેમ ત્રિવિધ દ્રવ્યથી બનેલા ચિત્તના કિરણ સદૃશ જે પરિણામો, તે વૃત્તિઓ કહેવાય છે. નિરોધઃ—તે યોગ કહેવાય છે. નિરોધનો અર્થ ચિત્તનો અભાવ તથા એકાગ્રતા છે. સત્ત્વગુણવાળું ચિત્ત પણ શું કરે છે તે વિષે શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના અધ્યાય ૧૪ નો શ્લોક ૬ ઠી.

તન્ન સત્ત્વં નિર્મલત્વાત્ પ્રકાશકમનામયમ્ ।

સુખસંગેન બધ્નાતિ જ્ઞાનસંગેનચાનન્ન ॥ ૬ ॥ અધ્યાય ૧૪

હે નિષ્પાપ અંતઃકરણવાળા ! ત્યાં સત્ત્વગુણ સ્ફટિકમણિ સમાન સ્વચ્છ હોવાથી પ્રકાશ ધર્મવાળો તથા શાંત છે માટે તે પોતાનાં કાર્ય રૂપ સુખ તથા જ્ઞાનમાં પુરુષને સંગ કરાવી બંધન કરે છે.

અર્થ—સયયોગી મારા આધ્યાત્મિક જિંદુમય અદ્ભૂત રૂપનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરીને તેજ વખતે પોતાના મનોરથને સફળ કરે છે ॥ ૫૯ ॥

નિત્યાનિત્યસ્વરૂપાણાં પદાર્થાનાં વિવેકતઃ ।

ત્રિગુણાનાં ત્રિભાવાનામપિ નિત્યં વિમર્શતઃ ॥ ૬૦ ॥

શક્તિમાધ્યાત્મિકીં યત્રહિતાં પ્રાપ્નુવતાં સ્વતઃ ।

નિરોધશ્ચિત્તવૃત્તીનાં જાયતે યોગિનાં સતામ્ ॥ ૬૧ ॥

કથિતો રાજયોગોઽસૌ સર્વયોગશિરોમણિઃ ।

પરાભક્ત્યધિકારંમે ભક્તાશ્ચ જ્ઞાનિનો ગતાઃ ॥ ૬૨ ॥

સાહાય્યાદ્રાજયોગસ્ય લભન્તે રાજયોગિનઃ ।

મમાધ્યાત્મસ્વરૂપં હિ સાક્ષાત્કૃત્યાન્તતશ્ચમામ્ ॥ ૬૩ ॥

અર્થ—નિત્ય અનિત્ય વસ્તુનો વિવેક તથા ત્રણ ગુણ તથા ત્રણ ભાવોનો નિત્ય વિચાર કરવાથી હિતકારિણી આધ્યાત્મિકા શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને એ પ્રમાણે આધ્યાત્મિકા શક્તિ પ્રાપ્ત થવાથી ચિત્ત વૃત્તિઓનો નિરોધ આપો-આપ થઈ જાય છે આ ઉત્તમ રાજ્યયોગ કહેવાય છે અને તે સઘળા યોગોમાં શિરોમણિ કહેવાય છે. મારી પરા ભક્તિના અધિકારી રાજયોગી ભક્ત જ્ઞાની કહેવાય છે અને તે, ભક્તિરૂપ રાજયોગથી મારા આધ્યાત્મ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરીને અંતે મને પ્રાપ્ત થાય છે ॥ ૬૦-૬૩ ॥

एताश्चतुर्विधे एव प्रोक्ताः साधनरीतयः ।

ममोपास्तेः सदादेवा मूलभित्तय ईरिताः ॥ ६४ ॥

चतुर्णांचैव योगानामेतेषां निखिलाः क्रियाः ।

विद्यन्ते विबुधश्रेष्ठाः ! योगांगाष्टकमूलकाः ॥ ६५ ॥

અર્થ—હે દેવતાઓ ! ઉપર કહેલી ચાર પ્રકારની સાધન શૈલી મારી ઉપાસનામાં આધાર રૂપ છે, તથા હે શ્રેષ્ઠ દેવતાઓ ! આ ચારે *યોગોની સઘળી ક્રિયાઓ યોગનાં આઠ અંગ વડે સિદ્ધ થાય છે ॥ ૬૪-૬૫ ॥

संयमश्चैकतत्त्वंच द्वयोः संबंध संजुषाम् ।

विभेदन प्रयोगाणामेतद्योगचतुष्टयम् ॥ ६६ ॥

*વિવેચન:—ચાર યોગ (૧) મંત્રયોગ (૨) હૃદયોગ (૩) લયયોગ (૪) રાજયોગ આ ચારે યોગ સિદ્ધ ઉરવા માટે આઠ અંગ મુખ્ય છે તે અંગોનાં નામ (૧) યમ (૨) નિયમ (૩) આસન (૪) પ્રાણાયામ (૫) પ્રત્યાહાર (૬) ધારણા (૭) ધ્યાન (૮) સમાધિ. તેમાં યમ અને નિયમ વિષે કાંઈક જણાવવામાં આવે છે. યમના દસ પ્રકાર છે (૧) અહિંસા (૨) સત્ય (૩) અસ્તેય (૪) પ્રહર્ય (૫) ક્ષમા (૬) ધૃતિ (૭) દયા (૮) આર્જવ (૯) મિતાહાર (૧૦) શૌચ.

નિયમના દશ પ્રકાર:—(૧) તપ (૨) સંતોષ (૩) આસ્તિક્ય (૪) દાન (૫) ઇશ્વર પૂજન (૬) સિદ્ધાંત વાક્ય શ્રવણ (૭) મતિ (૮) લજ્જા (૯) જપ (૧૦) હોમ. વિસ્તારના ભયથી યમ નિયમના પેટા વિભાગનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું નથી.

વિભર્તુ સમતેદેવાઃ ! કલાષોઢશકં મમ ।

નૈવાત્ર વિસ્મયઃ કાર્યો યુષ્માભિર્દૈવ સત્તમાઃ ! ॥ ૬૭ ॥

અર્થ—આ ત્યારે યોગ, તથાયોગના આઠે અંગોના સંયમ વડે અદ્વૈત તત્ત્વના સંબંધ યુક્ત થાય છે ત્યારે મારી સંપૂર્ણ કળાઓને ધારણ કરી શકે છે. હે દેવતા શ્રેષ્ઠ ! તમારે મારા આ કથનમાં જરા પણ આશ્ચર્ય પામવું નહીં ॥ ૬૬-૬૭ ॥

વિકાશો જ્ઞાનિ ભક્તેષુ કલાષોઢશકસ્ય મે ।

સ્વભાવસિદ્ધ એવાસ્તે જ્ઞાનિભક્તાઃ પરન્ત્વમી ॥ ૬૮ ॥

અનન્ય ભક્તિ યોગેન ધ્યાયન્તે માં સદા ધ્રુવમ્ ।

અતઃ સદાઽવતિષ્ઠન્તે વાસનારહિતા इમે ॥ ૬૯ ॥

મર્ષિત્તા મદ્દતમાણા મદ્ધ્યાના મત્પરાયણાઃ ।

મય્યર્પિતાત્મસર્વસ્વા મદ્દતાત્મધિયોઽમલાઃ ॥ ૭૦ ॥

અપિ મય્યનુરક્તાશ્ચ જાયન્તે સર્વદૈવ તે ।

જ્ઞાનિનાં મમ ભક્તનાં નાસ્તિ ભેદો મયાસહ ॥ ૭૧ ॥

ત એવાહમહો દેવાઃ ! અહમેવ ચ તે યતાઃ ।

નાત્ર કશ્ચન સંદેહઃ સત્યં સત્યં વદામ્યહમ્ ॥ ૭૨ ॥

અર્થ—મારા જ્ઞાની ભક્તોમાં મારી સોળે કળાઓને સંપૂર્ણ રીતે વિકાશ થાય છે, કારણકે જ્ઞાની ભક્તો મારામાં અનન્ય ભાવવાળાહોવાથી સદા મારું જ ધ્યાન ધર્યા કરે છે તેથી તે સદા વાસનાઓ રહિત હોય છે તેઓ સદા મારામાં

અનુરક્ત છે, મારામાં ચિત્તવાળા અને મારામાં પ્રાણવાળા મારામાંજ સદા ધ્યાનવાળા, સદા મારે પરાયણ તેમજ મને સર્વ અર્પણ કરનારા તથા સદા મારામાંજ બુદ્ધિવાળા હોવાથી તથા સદા નિર્મલ ચિત્તવાળા હોવાથી મારા જ્ઞાની ભક્ત અને મારામાં જરાએ ભેદ નથી. હે દેવતાઓ ! હું તે તે, અને તે તે હું છું એમાં જરાએ સંદેહ બાણવો નહિ. હું આ, જે કહું છું તે સત્યજ છે. ॥ ૬૮-૭૨ ॥

जीव भूमेः समारोहं ब्रह्मभूमिं सुखं सुराः ।

अष्टसोपान तुल्यानि योगांगान्यष्ट संत्यजम् ॥ ७३ ॥

અર્થ—હે દેવતાગણ ! જીવભૂમિથી બ્રહ્મભૂમિ સુધી સુખ પૂર્વક પહોંચવા માટે અષ્ટાંગ યોગરૂપ આઠ પગથીયાં છે ॥ ૭૩ ॥

समाधि रन्तिमं देवाः येषामारोहण मुदाहृतम् ।

सोपानमादिमं देवाः ! येषां हि विद्यते यमः ॥ ७४ ॥

અર્થ—હે દેવગણ ! બ્રહ્મપદની પ્રાપ્તિમાં જે અષ્ટાંગ યોગ રૂપ આઠ પગથીયાં કહેવામાં આવ્યાં છે, તેમાં પ્રથમ પગથીયું “યમ” * નામનું છે, અને છેલ્લું આઠમું પગથીયું

* વિવેચન:—હિંસાદિ નિષિદ્ધ ધર્મોથી સાધકને રોકે છે માટે અહિંસાદિ યમ કહેવાય છે શ્રીમદ્ ભાગવતના એકાદશ સ્કંધના ૧૬ મા અધ્યાયમાં યમના બાર પ્રકાર કહેલા છે અને અત્રે જે દસ પ્રકારના યમ કહેલા છે તે શ્રી યાજ્ઞવલ્ક્યમંહિતા તથા શ્રી ગોરક્ષ શતકાદિ પ્રમાણે

સમાધિ નામનું છે. જે યમના પૈટાવિભાગ શ્લોક ૬૭ માંના વિવેચનમાં આપવામાં આવેલ છે ॥ ૭૪ ॥

સ્થૂલ દેહસ્ય સંવંધાચ્છુદિ રાધ્યાત્મિકીતુ યા ।

સાધ્યતે સાધકૈર્દેવાઃ ! આદુસ્તં યોગિનો યમમ્ ॥ ૭૫ ॥

અર્થ—હે દેવતાગણુ ! સ્થૂલ શરીર દ્વારાએ સાધકો વડે આધ્યાત્મિકા શુદ્ધિ સંપાદન કરાય છે તેને યોગીશ્લોક યમ કહે છે ॥ ૭૫ ॥

બ્રહ્મચર્યં બહિઃ શૌચોદ્ધર્મિસા સત્યમુત્તમમ્ ।

સર્વભૂત દયાઽસ્તેયં મિતાહારોઽપરિગ્રહઃ ॥ ૭૬ ॥

શારીરિકં તપોદેવા દાનંતુ સાત્ત્વિકં તથા ।

પ્રધાનાન્યેવમાદીનિ સાધનાનિ યમસ્ય હિ ॥ ૭૭ ॥

અર્થ—હે દેવગણુ ! બ્રહ્મચર્ય, બહિઃ-શૌચ, અહિંસા, સત્ય, સધળા જીવો ઉપર દયા, અસ્તેય (ચોરી નહીં કરવી) મિતાહાર, અપરિગ્રહ, શારીરિક તપ, તથા સાત્ત્વિકદાન ઇત્યાદિ યમના પ્રધાન સાધન છે ॥ ૭૬-૭૭ ॥

છે, શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કહેલા યમ નીચે પ્રમાણે છે (૧) અહિંસા (૨) સત્ય (૩) અસ્તેય (૪) અસગ (૫) લજ્જા (૬) અમંચય (૭) (અપરિગ્રહ) ધર્મમાં વિશ્વાસ (૮) બ્રહ્મચર્ય (૯) મૌન (૧૦) સ્થિરતા (૧૧) ક્ષમા (૧૨) ને અભય એ બાર યમ છે વળી ઇન્દ્રિયોના જયદ્વારા આહાર નિંદ્રા શીત વાત ને આતપનો જય કરવો એ યમ છે એમ પણ સિદ્ધ-જનો કહે છે.

નિયમો યોગસોપાનં દ્વિતીયં સમ્પ્રકીર્તિતમ્ ।

સૂક્ષ્મ દેહાશ્રયાયૈસ્તુ સાધનૈઃ સાધકૈર્ધ્રુવમ્ ॥ ૭૮ ॥

લબ્ધયતેઽધ્યાત્મસંશુદ્ધિસ્તમાહુનિયમં સુરાઃ ! ।

અન્તઃ શૌચશ્ચ સંતોષઃ સ્વાધ્યાયો માનસંતપઃ ॥ ૭૯ ॥

આસ્તિક્ય માર્જવં હૌશ્ચ ક્ષમાચાપિ ધૃતિસ્તથા ।

દેવર્ષિપિતૃભક્તિશ્ચ નિયમસ્યાપિ નિર્જરાઃ ! ॥ ૮૦ ॥

પ્રધાનાન્યેવમાદિનિ વિચિન્તે સાધનાન્યહો ।

તૃતીયારોહણં વિજ્ઞા આસનંપરિચક્ષતે ॥ ૮૧ ॥

અર્થ—નિયમ એ યોગનું બીજું પગથીયું છે. હે દેવ-
તાગણ ! સૂક્ષ્મ શરીરના સંબંધ વડે આધ્યાત્મિકા શુદ્ધિની
પ્રાપ્તિની ક્રિયાને નિયમ કહે છે. અંતર શૌચ, સંતોષ, સ્વાધ્યાય
માનસિક તપ, આસ્તિકતા, આર્જવ, લબ્ધ, ક્ષમા, ધૈર્ય,
દેવતા, ઋષિ, પિતરોમાં ભક્તિ ઇત્યાદિ નિયમના પ્રધાન
સાધન છે. વિદ્વાન્ લોક આસન ને યોગનું ત્રીજું સાધન કહે
છે ॥ ૭૮-૭૯-૮૦-૮૧ ॥

યત્ર સંસ્થાપયેદેવં શરીરં સુખપૂર્વકમ્ ।

યતઃ સ્યાન્મનસઃ સ્થૈર્યં વાયોશ્વાપિ સુરર્ષભાઃ ! ॥ ૮૨ ॥

આસનં તદ્વિજાનીત સાધનેષુ સુસ્વાવહમ્ ।

આસનસ્ય બહુભેદાન્ યોગાચાર્ય્યાઃ પ્રવક્ષતે ॥ ૮૩ ॥

નિઃશિલઃસ્તેઽવગંતવ્યાઃ પૂજ્યાંઘ્રેઃ શ્રીગુરોર્મુખાત્ ।

કિંચિદત્રાપિ વક્ષ્યેઽહં શ્રૂતાં દેવપુંગવાઃ ! ॥ ૮૪ ॥

હે દેવ શ્રેષ્ઠો ! શરીરની જે સ્થિતિથી શરીરને સ્થિરતા અને મનને સુખ પ્રાપ્ત થાય તે સ્થિતિ તે આસન કહેવાય છે. યોગવિત્ આચાર્યોએ આસનના અનેક ભેદ કહેલા છે. એ સર્વ આસનો શ્રી સદ્ગુરુના મન્નિધમાં રહીને શીખવાં જોઈએ. હે દેવતાગણ ! આસન વિષે હું અતરે કાંઈક થોડું કહેવા હૈયું છું તે તમે એક ચિત્ત થઈ સાંભળો ॥ ૮૨-૮૪ ॥

સિદ્ધં પદ્માસનં દેવાઃ ! સ્વસ્તિકાસનમેવ ચ ।

આસનાનિ પ્રધાનાનિ ત્રીણ્યેતાનિ નિબોધત ॥ ૮૫ ॥

અર્થ—હે દેવતાગણ ! સિદ્ધાસન, પદ્માસન, તથા સ્વસ્તિકાસન, એમ પ્રધાનતાથી આસનના ત્રણ ભેદ છે એમ તમારે જાણવું ॥ ૮૫ ॥

પ્રાણાયામથતુર્યં વૈ યોગારોહણમુત્તમમ્ ।

વિધારણેન પ્રાણાનાં તથા પ્રચ્છેદનેન ચ ॥ ૮૬ ॥

યદ્વશીકરણં નૂનં પ્રાણાયામઃ સ ઉચ્યતે ।

અનેક ભેદસત્ત્વેપિ ભેદા અટ પ્રધાનતઃ ॥ ૮૭ ॥

સહિતઃ સૂર્ય્યભેદી ચ તથોજ્જાતી ચ શીતલી ।

આમરી મસિકામૂર્છા કંબલી ચ સુરર્ષભાઃ ! ॥ ૮૮ ॥

પ્રાણાયામસ્ય તત્ત્વજ્ઞૈર્યોગાચાર્યૈઃ કૃતાં ઇતિ ।

एतदुक्तं तु योगस्य यमाश्रंगचतुष्टयम् ॥ ૮૯ ॥

बाह्यराज्यसुसंबन्धि वर्त्तते त्रिबुधर्षभाः ! ।

अन्तराज्यसुसंबन्धि योगांगान्यधुनाव्रुवे ॥ ૯૦ ॥

અર્થ—પ્રાણાયામ અષ્ટાંગ યોગનું ઉત્તમ ચોથું પગ-
થીયું છે. શ્વાસોચ્છવાસની ખતિનો અવરોધ કરી પ્રાણને
રોકવો તે પ્રાણાયામ કહેવાય છે. હે દેવગણ ! પ્રાણાયામના
અનેક લેહ છે પરંતુ યોગના આચાર્યોએ મુખ્યત્વે કરીને
પ્રાણાયામના આઠ પ્રકાર કરેલા છે. (૧) સહિત (૨) સૂર્યલેહી
(૩) ઉજ્જથી (૪) શીતલી (૫) બ્રામરી (૬) ભસ્ત્રિકા
(૭) મૂર્છા (૮) કેવલી. પૂર્વે કહેલાં યોગના ચમાદિ ચાર અંગ
ખહિરૂ રાજ્ય સાથે સંબંધ રાખે છે હવે અંતરૂ રાજ્યની સાથે
સંબંધ રાખનારાં યોગના ચાર અંગોનું વર્ણન કરું છું ॥૮૯-૯૦॥

प्रत्याहारं हि जानीत पंचमारोहणं सुराः ! ।

यथाकूर्मो निजांगानि स्वस्यैव पृष्ठकोटरे ॥ ૯૧ ॥

प्रत्याहरति रक्षार्थं तथैव योगिनो वराः ॥

अभ्यस्यन्ति समाकर्तुं प्रवृत्तिं विषयानुगाम् ॥ ૯૨ ॥

स्वीयां यद्विषयान्नૂનं प्रत्याहारः स उच्यते ।

एनं वदन्ति विद्वांसो योगपंकजभास्करम् ॥ ૯૩ ॥

इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु निर्गलम् ।

बलादाहरणं तेभ्यः प्रत्याहारोऽभिधीयते ॥ ९४ ॥

હે દેવગણુ ! પ્રત્યાહાર એ અષ્ટાંગ યોગનું પાંચમું સાધન-
પગથીયું છે. જેમ કાચબો ભય આવી પડવાથી પોતાના
તમામ અંગોને પોતાની પીઠમાં સંતાડી દે છે તેમ શ્રેષ્ઠ યો-
ગિગણુ પોતાની વિષય તરફ જનારી વૃત્તિઓને વિષયોથી
પાછી ખેંચવાનો અભ્યાસ કરે છે તેને પ્રત્યાહાર કહેવાય છે.
પ્રત્યાહાર અંતર જગત્ના દ્વારરૂપ છે, પ્રત્યાહારની સહાયતાથી
અન્ય સધના પ્રકારના ઉચ્ચ સાધનોની સિદ્ધિ થાય છે. માટે
પ્રત્યારનો મહિમા અધિક છે કારણ કે જેમ સ્થૂળ કમળ
સૂર્યવડે વિકાશને પામે છે તેમ યોગરૂપ પંકજ પ્રત્યાહાર
રૂપ સૂર્યથી વિકાશને પામે છે ॥ ૯૧-૯૪ ॥

बाह्यालम्बनसाहाय्यात् तथान्तरबलम्बनात् ।

प्रत्याहारो द्विधाप्रोक्तो बाह्याऽभ्यन्तर भेदतः ॥ ९५ ॥

અર્થ—બાહ્યરના અવલંબન તથા અંતરના અવલં-
બનના ભેદથી પ્રત્યાહાર બે પ્રકારનો છે ॥ ૯૫ ॥

धारणपष्ठसोपानं योगस्य समुदाहृतम् ।

यदा धृत्या तु भेदेवाः ! योगिनो योगयुक्तया ॥ ९६ ॥

चित्तमांतरिकं राज्ये स्वीयं संयमपूर्वकम् ।

प्रतिष्ठापयितुं सम्यग्भ्यस्यन्ति निरंतरम् ॥ ९७ ॥

ધારણાસૈવ વિજ્ઞેયા યોગધારસ્વરુપિણી ।

ધારણાયાસ્તુ ભેદોદ્વૈ વ્યાહૃતૌ યોગવિત્તમૈઃ ॥ ૯૮ ॥

અર્થ—ધારણાએ અષ્ટાંગ યોગનું છઠું પગથીયું છે, જ્યારે યોગી યોગયુક્ત ધૃતિદ્વારા પોતાના અંતઃકરણને અંતર રાજ્યમાં સંયમ પૂર્વક સ્થાપન કરવાનો અભ્યાસ સમ્યક્-પણાથી નિરંતર કરે છે ત્યારે તેને ધારણા કહે છે આ ધારણા યોગની આધાર રૂપ છે. યોગના કુશળ આચાર્યો એ ધારણાના એ ભેદ કહેલા છે ॥ ૯૮-૯૯ ॥

વિષયાલંબિનીત્વેના ત્વપરાત્માવલંબિની ।

વિષયાલંબના દેવાઃ ! જાયતે યા તુ ધારણા ॥ ૯૯ ॥

કેવલં સાધકાનાં સા ભવેત્સિદ્ધિપદાયિની ।

આત્માવલંબનાદયા તુ ધારણોત્પન્નતેઽપરા ॥ ૧૦૦ ॥

યોગયુંજાનચિત્તેભ્યો મુક્તિં સા સંપ્રયચ્છતિ ।

સોગા ન પુન્નસસ્વેઽપિ ધ્યાનદા ધારણૈવ હિ ॥ ૧૦૧ ॥

અર્થ—ધારણાના એ પ્રકારમાં એક વિષય અવલંબન વાળી અને બીજી આત્મા અવલંબનવાળી ધારણા કહેવાય છે. વિષયાલંબનવાળી ધારણાથી સાધકને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, તથા આત્મા અવલંબનવાળી ધારણાથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. ધારણાના અભ્યાસથી ધ્યાન પરાયણ થવાય છે. ॥ ૯૯-૧૦૧ ॥

સોપાનં સસપં ધ્યાનં સર્વસ્વં યોગિનામિદમ્ ।

ધ્યેયમાત્રાશ્રયાદ્યત્તુ પ્રતિષ્ઠાં લબ્ધુમાત્મનિ ॥ ૧૦૨ ॥

ચિત્તસ્યૈર્વં વિધીયતે તદ્ધ્યાનમભિધીયતે ।

સમાધેર્ધ્યાન મેવેદમેકમાત્રં તુ કારણમ્ ॥ ૧૦૩ ॥

અર્થ—અષ્ટાંગ યોગનું સાતમું સાધન ધ્યાન છે. એક ધ્યેય માત્રના અવલંબનથી ચિત્તની સ્થિરતા થાય છે અને ચિત્તની સ્થિરતાથી સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે. સમાધિ પ્રાપ્ત થવાથી આત્મામાં ચિત્તની પ્રતિષ્ઠા થાય છે, માટે ધ્યાન સર્વ યોગિઓનું મુખ્ય સાધન છે અને તે ધ્યાન નિરંતર પ્રવૃત્તિ કરવું ॥ ૧૦૨-૧૦૩ ॥

ધ્યાનસિદ્ધિં વિના યોગી ન કદાચિત્કથંચ ન ।

લબ્ધુપર્હતિ કુત્રાપિ કુતાર્થત્વં કુતશ્ચ ન ॥ ૧૦૩ ॥

અર્થ—ધ્યાનની સિદ્ધિ થયા વિના યોગિ કેાઈપણ સ્થળે, કેાઈપણ પ્રકારે કદાપિ કૃતકૃત્ય થઈ શકતો નથી ॥ ૧૦૩ ॥

ધ્યેયવૈચિત્ર્યતો નૂનં ધ્યાનં જ્ઞેયં ચતુર્વિધમ્ ।

મંત્રયોગિગણાઃ સ્થૂલધ્યાનં હિ હઠયોગિનઃ ॥ ૧૦૪ ॥

વ્યોતિર્ધ્યાનં તથા વિંદુ—ધ્યાનંતુ લયયોગિનઃ ।

રાજયોગિયણા દેવાઃ ! બ્રહ્મધ્યાનં પ્રકુર્વતે ॥ ૧૦૫ ॥

સ્વધ્યેયાનાં પ્રકૃર્વાણા ધ્યાનન્તે વિધિપૂર્વકમ્ ।

અધ્યાયમાનાસ્તુ મામેવ કૃતકૃત્યા ભવન્ત્યહો ॥ ૧૦૬ ॥

અર્થ—ધ્યેયના વૈ ચત્ર્યપણાથી મુખ્યત્વે કરીને ધ્યાનના ચાર પ્રકાર છે, મંત્રયોગિ સ્થૂત્ર ધ્યાન, હૃડયોગિ જ્યોતિર્ધ્યાન, લયયોગિ બિંદુધ્યાન, તથા રાજ્ય યોગિગણુ બ્રહ્મ ધ્યાનની દ્વારાએ પોતપોતાના ધ્યેયનું વિધિ પૂર્વક ધ્યાન કરીને માર્ગેજ ધ્યાન કરતાં છતાં કૃતાર્થતાને પામે છે ॥ ૧૦૪-૧૦૬ ॥

* વિવેચન:—શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનો અધ્યાય ૭ શ્લોક ૨૧-૨૨-૨૩-૨૪-૨૫-૨૬-૨૭-૨૮-૨૯ નો સારાંશ પણ આ શક્તિ ગીતામાંના “અધ્યાયમાનાસ્તુ મામેવ” શબ્દો સાથે એકતા જણાવે છે:—

યો યો યાં યાં તનુ ભક્તઃ, શ્રદ્ધવાર્જિતુમિષ્ઠતિ ।

તત્ત્વ તત્ત્વાચ્છાં શ્રદ્ધાં, તામેવ વિદધ્યામ્યહમ્ ॥ ૨૧ ॥

અર્થ:—બીજા દેવોની સકામ પણે ભક્તિ કરનારા ભક્તોમાં જે જે ભક્ત જે જેદેવોની મૂર્તિને પૂર્વેના સંસ્કારોથી ઉપજેલી શ્રદ્ધા વડે પૂજવાને ઇચ્છે છે તે તે સકામ ભક્તની તે તે દેવની મૂર્તિમાંજ ભક્તિરૂપ શ્રદ્ધાને હું (વાસુદેવ-પરમાત્માજ) સ્થિર કરું છું અર્થાત્ તે પુરુષની તે દેવમાંથી શ્રદ્ધા હઠાડીને મારામાં શ્રદ્ધા કરાવતો નથી ॥ ૨૧ ॥

શ્લોક ૨૧ માંનું શ્લોક ૨૨મા વડે વધારે સ્પષ્ટી કરણુ કરે છે:—

સતયા શ્રદ્ધયા યુક્તસ્તત્ત્વારાધનમીહતે ।

લભતે ચ તત્તઃ કામાન્, મયૈવ વિહિતાન્નિહતાન્ ॥ ૨૨ ॥

અર્થ:—મારણુ મોહનાદિને દમ્બનારો તે સકામ ભક્ત તે તે દેવતામાં સ્થિર કરેલી શ્રદ્ધાવડે યુક્ત થઇને તે તે દેવતાની મૂર્તિનું

સમાધિરન્તિમં દેવાઃ ! યોગારોહણમષ્ટમમ્ ।

एकतश्चित्तवृत्तीनां निरोधोऽशेषतो भवेत् ॥ ૧૦૭ ॥

द्वितीयतस्तु भो देवाः ! प्रकाशो द्रष्टुरात्मनः ।

यया साधनया नूनं जायते स्वस्वरूपतः ॥ ૧૦૮ ॥

પૂજન કરે છે, તેને છોડીને માફે પૂજન કરતો નથી, અને પૂજન કરીને તે દેવતાની મૂર્તિથી મેંજ કર્મફલના પ્રદાતા રૂપે ઉપજાવેલા તે મારણ્ય મોહનાદિક વિષયોને તે પામે છે ॥ ૩૨ ॥

મંદમતિવાળા અનિત્ય રૂઝની કામનાવાળા હોય છે એમને ૨૩ માં શ્લોકમાં જણાવે છે:—

अंतवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेवसाम् ।

देवान्देव यजो यान्ति मज्जका यान्ति मामपि ॥ ૨૩ ॥

અર્થ:—પણ તે યથાર્થ વસ્તુનો વિવેક કરવામાં અસમર્થ મંદ બુદ્ધિવાળાઓને, તે તે દેવતાની ભક્તિદ્વારા મેં આપેલું ફલ નાશવાનજ હોય છે ઇદ્રાદિ સાત્ત્વિક દેવોને પૂજનારા તેમને પામે છે ભૂત પ્રેતાદિ તામસ દેવોને પૂજનારા તેમને પામે છે, અને મારા— (પરમા માતા) આત્માદિક ભક્તા મને પામે છે. મારા ભક્તો કયા કયા છે તે શ્લોક ૧૬ માં જણાવ્યા છે ॥ ૨૩ ॥

જ્યારે તમારી ભક્તિ આવી શ્રેષ્ઠ ફળ આપનારી છે ત્યારે સર્વે લોકો તમને કેમ ભજતા નથી. તે નીચેના શ્લોકવડે જણાવે છે.

“હુ” એટલે ત્રિશક્તિ—પરમાત્મા જાણુવા અદ્વૈત ભાવઆપત તેમાં શ્રુતિનું પ્રમાણ:—“एकोबहूनां यो विदधातिकामान्” જે એકજ દેવ—પરમેશ્વર અનેક જીવોના ઇષ્ટ પદાર્થને નિર્માણ કરી આપે છે.

પ્રચક્ષતે સમાર્થિં તં યોગતત્ત્વવિશારદાઃ ।

સવિકલ્પઃ સુપર્વાણઃ ! નિર્વિકલ્પસ્તથૈવ ચ ॥ ૧૦૯ ॥

સમાધૌર્દ્ધિવિધો ભેદો મળ્યતે યોગકોવિદૈઃ ।

પુનરાવર્તતે યોગી સવિકલ્પ સમાધિતઃ ॥ ૧૧૦ ॥

અવ્યક્તં વ્યક્તિમાપન્નં મન્યન્તે મામબુદ્ધયઃ ।

પરં ભાવ મજાનન્તો મમાવ્યયમનુત્તમમ્ ॥ ૨૪ ॥

અર્થઃ—હું જે સર્વના કારણુ રૂપ છું તેને વિવેકહીન મનુષ્યો
યથાર્થ રીતે નહિ સમજતા અવતાર રૂપે કાર્ય ભાવ પામેલો સમજે છે
તેથી મારાથી વિમુખ થઈ તેઓ બીજા દેવોની ભક્તિ કરે છે ॥ ૨૪ ॥

અવિવેક રૂપ તેમનું અજ્ઞાન તેમને પરમાત્માની ભક્તિમાં પ્રતિબધ
કરે છે તેનું મુખ્ય કારણુ અજ્ઞાન છે એમ આ શ્લોકથી જણાવે છે:—

નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય, યોગમાયાસમાવૃતઃ ।

મૂઢોઽયં નાભિજાનાતિ લોકો મામજમવ્યયમ્ ॥ ૨૫ ॥

અર્થઃ—સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોના સંગ્રાધવાળી અવિદ્યાથી સમ્યક્
પ્રકારે ઢંકાયેલો હું સર્વ લોકોને મારા યથાર્થ સ્વરૂપથી જણાતો નથી
મારી તે યોગ માયાથી ઢંકાયેલી જ્ઞાનશક્તિ જેની છે એવા મૂઢ માણસો
મને ઉત્પત્તિ નાશ રહિત જાણતા નથી ॥ ૨૫ ॥

પણ જેમણે પૂર્વના અતેક જન્મોમાં પુણ્ય કર્મોનો સંચય કરેલો છે
તેમનું જન્મવું સરલ છે કારણુ કે તેવા પુણ્યશાળીના જ્ઞાનમાં પ્રતિબધ
કરનારાં પાપો નાશ પામેલાં છે તેથી તે પુણ્યવાન સુખ અને દુઃખરૂપ
દંદરૂપી મોહથી મોહળા થયેલા છે તેથી આ “આત્માજ” સર્વ પ્રકારથી
જનન કરવા યોગ્ય છે એમ સ્થિર મનથી જાણે છે.

સમાધિઃ શાશ્વતીં મુક્તિં નિર્વિકલપાસ્તુ યચ્છતિ ।

અતોવદન્તિ વિદ્વાંસો યોગતત્ત્વાનુ ચિન્તકાઃ ॥ ૧૧૧ ॥

નિર્વીજં નિર્વિકલ્પન્તુ સવિકલ્પં સર્વીજકમ્ ।

શુક્લગત્યા યયા લભ્ય ઉર્ધ્વલોકવ્રજોઽસ્થિલઃ ॥ ૧૧૨ ॥

સૈવશુક્લા ગતિર્દેવા એતિ તેષામધીનતામ્ ।

સવિકલ્પસમાધૌ યે તસ્થિત્વાંસો હિ યોગિનઃ ॥ ૧૧૩ ॥

જીવન્મુક્તાઃ પરા ભક્તા જ્ઞાનિનઃ સહજાંગતાઃ ।

પ્રભવન્ત્યાધિકર્તું મે સમાધિં નિર્વિકલ્પકમ્ ॥ ૧૧૪ ॥

અર્થ—હે દેવતાઓ ! યોગની સિદ્ધિમાં સમાધિ એ આઠમું છેવટનું પગથીયું—સાધન છે. આ સમાધિ રૂપ સાધન વડે એક બાબુથી ચિત્તવૃત્તિનો સંપૂર્ણ નિરોધ થાય છે અને બીજી બાબુથી પોતાના સ્વરૂપનો પ્રકાશ થાય છે એમ યોગ તત્ત્વના નિપૂર્ણ પુરુષો કહે છે. સમાધિ સવિકલ્પ તથા નિર્વિકલ્પ એમ બે પ્રકારની છે એમ યોગિશ્રેષ્ઠ કહે છે. સવિકલ્પ સમાધિવાળા યોગિની પુનરાવૃત્તિ થાય છે અર્થાત્ તે જન્મ મરણના ફેરામાં પડે છે અને નિર્વિકલ્પ સમાધિવાળો યોગિ શાશ્વત મુક્તિને પામે છે. તેથી કરીને યોગ તત્ત્વજ્ઞ વિદ્વાન્ સવિકલ્પ સમાધિને સળીજ તથા નિર્વિકલ્પ સમાધિને નિર્બીજ પણ કહે છે. જેમ શુક્લ કર્મ કરનારા ઉર્ધ્વલોકને પામે છે તેવીજ રીતે સવિકલ્પ સમાધિવાળો યોગિપણ ઉર્ધ્વ

લોકમાં જઈ શકે છે. અર્થાત્ શુક્લ ગતિથી જે ઉર્દ્ધ્વ લોકમાં જવાય છે તેજ ઉર્દ્ધ્વ લોકમાં સવિકલ્પ સમાધિમાં રહેલો યોગિ જઈ શકે છે. પણ સહજ ગતિને પ્રાપ્ત થયેલો જીવન્મુક્ત મારો જ્ઞાની ભક્તજ નિર્વિકલ્પ સમાધિનો અધિકારી છે ॥ ૧૦૭-૧૧૪ ॥^૧

સ્વદેહં નીચગેહે તે જહ્યુર્વા જાહ્વીતટે ।

વિભ્રદેહા વિદેહા વા મામેવ પ્રાપ્નુવન્તિ તે ॥ ૧૧૫ ॥

અર્થ—મારો જ્ઞાની ભક્ત સદા મનેજ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી ચાહે તો તેનું શરીર નીચના ગૃહમાં પડે કે ગંગાના તટપર પડે તેમાં જ્ઞાનીને જરાએ હાનિ નથી ॥ ૧૧૫ ॥^૨

૧ કર્મના ત્રણ પ્રકાર છે જેવાકે જૈવ ઐશ તથા સહજ આ ત્રણ પ્રકારની કર્મની સમજુતી આ ગીતાના પાંચમાં અધ્યાયના ૧૭ તથા ૧૮મા શ્લોકમાં આવેલી છે માટે ત્યાં જોવું.

૨ વિવેચન:—“જ્ઞાની” એ શબ્દથી પુસ્તકોનો જ્ઞાની સંમજવાનો નથી પણ એક પ્રકારની સ્થિતિવાળો જ્ઞાની સમજવો જ્ઞાની સ્થિતિવાળાનું વર્ણન વિસ્તારના ભયથી સંસ્કૃત શ્લોકમાં આપ્યું નથી.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા અધ્યાય ૨ શ્લોક ૭૧ તથા અધ્યાય ૧૫ શ્લોક ૫ વડે જ્ઞાનીની સ્થિતિ બતાવી છે:—

શ્લોકોના અર્થ:—પ્રકૃતિથી ઉપજેલા સર્વ માયિક પદાર્થોની તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરી, શરીરાદિના જીવનમાં પણ સ્પૃહા નહિ રાખી, દશ્યા દશ્ય માયિક પદાર્થોની મમતા મૂકી, તે શરીરાદિમાંથી પણ હું પણુની બુદ્ધિનો ત્યાગ કરી જે સ્વેચ્છાથી વિચરે છે અર્થાત્ જેની બુદ્ધિ

નિર્વિકલ્પ સમાધિસ્થૈર્યોગિરાજૈઃ સહાસ્તિ મે ।

કાચિદ્વિભિન્નતા નૈવ સત્યમેતદ્ભ્રવીમિ વઃ ॥ ૧૧૬ ॥

અર્થ—નિર્વિકલ્પ સમાધિવાળા યોગીરાજમાં તથા મારામાં કોઈપણ પ્રકારનો ભેદ નથી એ મારું કથન તમારે સત્યજ જાણવું ॥ ૧૧૬ ॥

સંયમશ્ચૈકતત્ત્વં ચ શક્તિદ્વયમલૌકિકમ્ ।

પુરો વો વર્ણિતં દેવાઃ ! મયાસમ્યક્તયાઽનઘાઃ ! ॥ ૧૧૭ ॥

જાયતે સંયમસ્તત્ર ધારણાભૂમિતો ધ્રુવમ્ ।

ધ્યાનભૂમ્યાસ્તુષો દેવાઃ ! એકતત્ત્વં પ્રજાયતે ॥ ૧૧૮ ॥

અર્થ—હે નિષ્પાપ દેવતાઓ ! મેં પ્રથમ સંયમ તથા એકત્વરૂપી અલૌકિક એ શક્તિઓનું વર્ણન તમને સમ્યક્પણા વડે કહેલું છે તેમાં સંયમ ધારણા ભૂમિવડે તથા એક તત્ત્વ ધ્યાન ભૂમિવડે નિશ્ચય પ્રાપ્ત થાય છે ॥ ૧૧૭-૧૧૮ ॥

સર્વત્ર નિર્લેપ છે, તેં પુરુષ અવિદ્યાની નિવૃત્તિરૂપ શાંતિને-મોક્ષને-પામે છે ॥ અ. ૨ શ્લો. ૭૧ ॥

બીજા શ્લોકનો અર્થ—માન=ગર્વ=અહકાર, મોહ=અવિવેક સંગદોષ=પ્રિય તથા અપ્રિય પદાર્થોની પ્રાપ્તિથી ઉપજતા રાગ દ્વેશ. અવ્યય=અવિનાશી.

માનને મોહથી રહિત, સંગ દોષ જેમણે જીત્યો છે એવા પરમાત્માના સ્વરૂપનો વિચાર કરવામાં તત્પર, ઇચ્છાઓ જેમની અત્યંત નિવૃત્ત થઈ ગઈ છે એવા તે સુખદુઃખવાળાં દ્વંદ્વોથી અત્યંત મુક્ત થયેલા, વિદ્વાનો તે અવ્યય પદને પામે છે ॥ અ. ૧૫ શ્લો. ૫ ॥

ત્રયં હિ ધારણાધ્યાન-સમાધીતિ ક્રિયાત્મકમ્ ।

દૃશ્યાશ્રયાત્પ્રયુક્તં સન્નિર્જરાઃ ! સંયમો ભવેત્ ॥ ૧૧૯ ॥

યદા ત્વાત્માનમુદિશ્ય ત્રયમેતત્ પ્રયુજ્યતે ।

એકતત્ત્વં તદોદતિહૃષા વૈદાન્તિકી શ્રુતિઃ ॥ ૧૨૦ ॥

અર્થ—આ બાબતમાં ઉપનિષદનું રહસ્ય એવું છે કે ધારણા, ધ્યાન તથા સમાધિ એ ત્રણે ક્રિયાઓ દૃશ્ય મૂર્તિના અવલંબનથી કરવામાં આવે છે. અને તેની સિદ્ધિને સંયમ કહેવામાં આવે છે; તથા જ્યારે કેવલ આત્માની સાથેના એક લક્ષ્યથી એકાકારતા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેને એક તત્ત્વતા કહેવામાં આવે છે ॥ ૧૧૯-૧૨૦ ॥

પ્રોદ્ધોધયાતિ જીવેષુ નાનાશક્તીર્હિ સંયમઃ ।

એશીર્નૈવાત્ર સન્દેહોનાડલં મોચયિતું ત્વસૌ ॥ ૧૨૧ ॥

અવિદ્યાપાશસન્નદ્વાઝીર્વાસ્તાન્ પાશબન્ધનાત્ ।

એકતત્ત્વન્તુ શક્નોતિ ભક્તાન્ દૃશ્યપપચ્ચતઃ ॥ ૧૨૨ ॥

હઠાદાકૃષ્ય તેભ્યો હિ શિવત્વં દાતુમદ્ધુતમ્ ।

સાધનં સંયમોષેતં યોગસ્યાભ્યુદયપદમ્ ॥ ૧૨૩ ॥

કૈવલં ત્વેકતત્ત્વસ્ય સાહાય્યાત્ સાધ્યતે તુ યત્ ।

સાધનંતદ્દિ યોગસ્ય નિઃશ્રેયસકરં ધ્રુવમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

અર્થ—સંયમવડે અનેક પ્રકારની દૈવી શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે પરંતુ તેથી અવિદ્યાયુક્ત જીવનાં બંધન તુટતાં નથી.

સંયમવડે યુક્ત યોગ સાધન અભ્યુદયને આપે છે. ત્યારે મારામાં એકાકાર વૃત્તિવાળા મારા ભક્તને નિઃશ્રેયસ પદની પ્રાપ્તિ થાય છે. કારણ કે મારામાં એકાકાર વૃત્તિ થવાથી આ સંસારના દૃશ્ય પદાર્થોમાંથી તે આસક્તિ રહીત થઈ અદ્ભુત શિવત્વ પદને પામવાને સમર્થ થાય છે ॥ ૧૨૧-૧૨૪ ॥

एतदेवास्ति योगस्य रहस्यं श्रुति मूलकम् ।

योगस्य साधकानां हि तत्त्व ज्ञानप्रकाशकम् ॥ १२५ ॥

અર્થ—આ યોગનું રહસ્ય શ્રુતિ મૂલક છે તથા યોગના સાધનારાને તે તત્ત્વજ્ઞાન આપનાર છે ॥ ૧૨૫ ॥

मद्भक्तिरस्ति, योगस्य, प्राणभृता, यतस्त्वतः ।

वैयर्थ्या पत्तिमादत्ते नूनं मद्भक्तिमन्तरा ॥ १२६ ॥

• સિલાવીજાં સિવદંવાઃ ! નિસ્થિલં યોગસાધનમ્ ।

क्रियासिद्धांशबोधा हि येषां योगस्य केवलम् ॥ १२७ ॥

સન્તિ વાચનિકા એવ ન યથાર્થતયા સુરાઃ ! ।

• તત્ત્વજ્ઞાનવિહિનાસ્તેનુરાગવર્જિજતા મયિ ॥ ૧૨૮ ॥

ज्ञेया अभिनये नूनं शैलूषा इवसन्ततम् ।

ગૈર્જાપરેતિ મેદાભ્યાં ભક્તિર્મે દ્વિવિધા મતા ॥ ૧૨૯ ॥

અર્થ—હે દેવતાઓ ! મારી ભક્તિ યોગ સાધનમાં પ્રાણરૂપ છે, મારી ભક્તિવિના સાધેલો યોગ, પથ્થરમાં બીજ વાળ્યા સમાન ફળ આપનાર છે અર્થાત્ પથ્થરીયા ભૂમિમાં

વાવેલું બીજ ફળ આપ્યા વિના નિષ્ફળ બાય છે, તેમ મારી ભક્તિ વિનાનો સેવેલો યોગ ફળદાયક થતો નથી. મારી ભક્તિ વિનાનો, તત્ત્વજ્ઞાનથી રહિત, કેવળ વાચિક જ્ઞાનવાળો સાધક નાટકમાં વેશ ધારી રાખના જેવોજ વેશધારીજ હોય છે તેને યોગની સાધનામાં કદાપિ સિદ્ધિ મળતી નથી. એમ હે દેવતાઓ ! તમારે અવશ્ય બાંધવું. મારી ભક્તિના બે પ્રકાર છે (૧) ગૌણી ભક્તિ (૨) પરા ભક્તિ ॥ ૧૨૬-૧૨૯ ॥

વિધિભિઃ સાધ્યતે ગૌણી ત્વાસત્તયા ચ પ્રવર્દ્ધતે ।

મદ્યાદિષ્ટિપાતેન પરાભક્તિસ્તુ સાધકે ॥ ૧૩૦ ॥

સ્વત ઉત્પદ્યતે દેવાઃ ! આત્મજ્ઞાન પ્રકાશિની ।

માર્ગૈર્વિવર્દ્ધતે સા હિ પરમાનન્દદાયિની ॥ ૧૩૧ ॥

અર્થ—મારી ગૌણી ભક્તિ વિધિવડે સિદ્ધ થનારી તથા સતત ભક્તિવડે તેની વૃદ્ધિ થાય છે અને મારી પરા ભક્તિ મારી કૃપાથીજ સાધકમાં ઉત્પન્ન થાય છે, મારી પરા ભક્તિ આત્મજ્ઞાન આપનારી તથા પરમાનંદદાયિની છે જે કેવળ મારામાં શુદ્ધ ભાવ રાખવાથીજ વૃદ્ધિને પામે છે. ॥ ૧૩૦-૧૩૧ ॥

યોગિન્યુદેત્યસૌ ગૌણી ભક્તિઃ સંગમતત્પરે ।

ક્ષિપ્રં તથા પરાદેતિ શ્રેયઃકતશ્ચ પરાયણે ॥ ૧૩૨ ॥

અર્થ—સંયમ પરાયણ યોગિમાં મારી ગૌણી ભક્તિ તથા એક તત્વપરાયણ યોગિમાં મારી પરાભક્તિ શીઘ્ર ઉદય પામે છે ॥ ૧૩૨ ॥

एतद्भक्तिरहस्यं वो वर्णितं संमुखे सुराः ! ।

ज्ञाने परिसमाप्यन्ते साधनान्यखिलानि मे ॥ ૧૩૩ ॥

અર્થ—હે દેવતાઓ ! તમારા સન્મુખમાં મેં ભક્તિનું રહસ્ય વર્ણન કર્યું છે, તથા સર્વ સાધનો જ્ઞાનમાં પરિસમાપ્તિને પામે છે અર્થાત જ્ઞાન થયા પછી સાધનોની આવશ્યકતા રહેતી નથી ॥ ૧૩૨ ॥

अतएव च भोदेवाः ! कर्मवीर शिरोमणिम् ।

कर्तव्यनिष्ठमूर्द्धन्यं निष्कामव्रततत्परम् ॥ ૧૩૪ ॥

नृसिंहं तं महात्मानं ज्ञानिभक्तं स्वतोऽमराः ! ।

पूर्ण भक्तिरसैस्तूर्णं पीयूषं पाययाम्यहम् ॥ ૧૩૫ ॥

અર્થ—એટલા માટે હે દેવતાઓ ! નિષ્કામ વ્રત-પરાયણ, પોતાના કર્તવ્યમાં આરૂઠ એવા કર્મવિરોમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ તે જ્ઞાનિ ભક્ત મહાત્માને મારી ભક્તિના અમૃતરૂપી રસનું પાન શીઘ્ર કરાવું છું ॥ ૧૩૪-૧૩૫ ॥

तस्वज्ञानेन मद्भक्तो मत्स्वरूपं यथार्थतः : ।

ज्ञात्वासम्यक् ततो देवाः ! अधिगच्छति मामहो ॥ ૧૩૬ ॥

અર્થ—હે દેવતાઓ ! મારા ભક્તો તત્ત્વજ્ઞાન વડે મારા સ્વરૂપને સંપૂર્ણ રીતે જાણીને મને પ્રાપ્ત થાય છે ॥ ૧૩૬ ॥

અસ્મ્યહં કર્મયોગસ્ય મદ્ભક્તિ જ્ઞાનયોગયોઃ ।

પ્રતિષ્ઠાસ્થાનેમૈવૈકં સત્યમેતન્ન સંશયઃ ॥ ૧૩૮ ॥

અર્થ—કર્મયોગ, ભક્તિયોગ તથા જ્ઞાનયોગનું અધિ-
ષ્ઠાન હું જ છું એમ તમારે નિશ્ચય બાણુવું ॥ ૧૩૮ ॥

વેદકાણ્ડત્રય સ્યૈતદ્રહસ્ય મુપવર્ણિતમ્ ।

બ્રહ્માનન્દં નિજં નૂનમવિદ્યારૂપતઃ સુરાઃ ! ॥ ૧૩૯ ॥

વિસ્તાર્ય વિષયાનન્દે તન્ન જીવાભિરંતરમ્ ।

આબધનામ્યહમેવાલંતાન્ વિદ્યારૂપતઃ પુનઃ ॥ ૧૪૦ ॥

અજ્ઞાન મૂલકદ્વૈત-ભાવોત્પન્નં હિ બંધનમ્ ।

વિચ્છિદ્યોન્મજ્જયે ચાપિ બ્રહ્માનન્દે નિમજ્જયે ॥ ૧૪૧ ॥

અર્થ—હે દેવતાઓ ! આ પ્રમાણે વેદના ત્રણે કાંડના રહસ્યનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. હું જ અવિદ્યારૂપથી મારા બ્રહ્માનંદને વિષયાનંદરૂપે વિસ્તારી તેમાં જીવોને નિરંતર બંધન કરું છું તથા વિદ્યારૂપથી અજ્ઞાન મૂળક દ્વૈતભાવથી ઉત્પન્ન થએલા બંધનમાંથી મુક્ત કરી જીવોને બ્રહ્માનંદરૂપ જળમાં સ્નાન કરાવું છું. અર્થાત્ બ્રહ્માનંદમાં નિમગ્ન કરું છું ॥ ૧૩૯-૧૪૧ ॥

કેવલં જ્ઞાનયોગેન પાશમજ્ઞાન મૂલકમ્ ।

જીવઃ શિવત્વમાસાદ્યોચ્છેતું પારયતે ધ્રુવમ્ ॥ ૧૪૨ ॥

અર્થ—કેવળ જ્ઞાનયોગવડેજ જીવ અજ્ઞાનમૂળક બંધના પાશથી મુક્ત થઈ કલ્યાણરૂપ થાય છે—મોક્ષને પામે છે ॥ ૧૪૨ ॥

વિગ્રારુપન્તુ વિભ્રાણાઽઽ નેતું ચ પ્રયતે સુખમ્ ।
 સ્વાભિ મુખ્ય મહંદેવાઃ ! અધિકાર પ્રભેદતઃ ॥ ૧૪૩ ॥
 વિભિન્નમાર્ગતો નૂનં સ્વમક્તાન્ જ્ઞાનયોગિનઃ ।
 અધિકારદ્વયં દેવાઃ ! વર્ણ્યતે વોઽન્તિકેઽધૂના ॥ ૧૪૪ ॥
 જ્ઞાનયોગસ્ય તદ્યૂયં શૃણુયાત સમાહિતાઃ ।
 પૂર્વે પશ્યન્તિ મચ્છક્તિં તત્ત્વજ્ઞા જ્ઞાનયોગિનઃ ॥ ૧૪૫ ॥
 ત્રિવિધેષુ ચ રૂપેષુ તથા સપ્તવિધેષુ ચ ।
 પરંચ તેષુ તે દેવાઃ ! સજ્જન્તે નૈવ કર્હિંચિત્ ॥ ૧૪૬ ॥

અર્થ—હું વિદ્યારૂપ ધારણ કરીને મારા જ્ઞાન ભક્તોને
 તેમના અધિકારાનુસાર જૂદા જૂદા માર્ગદ્વારાએ સુખપૂર્વક
 મારી સન્મુખ રાખવા માટે પ્રયત્ન કરું છું અર્થાત્ મારા
 સ્વરૂપમાં તેમની વૃત્તિઓને સ્થિર કરું છું. મારા જ્ઞાનયોગિ
 ભક્તોના જ્ઞાનયોગના બે અધિકારોનું જૂદી જૂદી રીતે હું
 તમારી પાસે હુમણું વર્ણન કરું છું, તે હે દેવતાઓ ! તમે
 સાવધાન થઈને સાંભળો. પ્રથમ તત્ત્વજ્ઞાની યોગિ મારી શક્તિને
 ત્રણ તથા સાત રૂપવડે જુવે છે છતાં તેઓ હે દેવતાઓ !
 મારા તે રૂપોમાં કદિપણ આસક્ત થઈ ફસાતા નથી ॥ ૧૪૩-
 ૧૪૬ ॥

માં ત્રિભાવાનુસારેણાઽનુ ભવન્તો હિ તેઽસકૃત્ ।
 ક્ષિપ્રમભ્યુદયં દેવાઃ ! અધિકુર્વાન્તિ સર્વથા ॥ ૧૪૭ ॥

અર્થ—મારા ત્રણ ભાવેનું વારંવાર ચિંતન કરનારા તેઓ, સંપૂર્ણ અભ્યુદયના અધિકારી શીઘ્ર થાય છે ॥ ૧૪૭ ॥

લોકસપ્તમપર્યન્તં તेषામૂર્ધ્વગતિર્ભવેત્ ।

પુનરાવૃત્તિ સન્દેહ સત્ત્વેઽપિ વિબુધર્ષભાઃ ! ॥ ૧૪૮ ॥

નૈવાસ્તિ પતનાદ્ગીતિસ્તેષાં ભાગ્યવતાં તતઃ ।

શ્રેષ્ઠાધિકાર સમ્પન્નાસ્તતોઽન્યે જ્ઞાનયોગિનઃ ॥ ૧૪૯ ॥

સચ્ચિદાનન્દરૂપં મેઽસ્વર્ણં વિશ્વ ચ નિર્મલમ્ ।

નિર્વિકારં સદા પૂર્ણમદ્વિતીય સ્વરૂપકમ્ ॥ ૧૫૦ ॥

દૃષ્ટ્વા સાક્ષાલ્લયં પ્રાપ્તા કૈલસ્યમાપ્નુવન્તિહ ।

एतद्દશાદ્વયં નૂનં વદન્તિ હિ યથાક્રમમ્ ॥ ૧૫૧ ॥

ઉચ્ચૈઃ પરોક્ષાપરોક્ષાઽનુભૂતીતિ વિપશ્ચિતઃ ।

શ્રૌતં ત્રૈકાણ્ડિકં યોગ-રહસ્યં હોતદીરિતમ્ ॥ ૧૫૨ ॥

અર્થ—તે (અભ્યુદય પામેલા) જ્ઞાનયોગિઓની ઉર્ધ્વ ગતિ સપ્તલોક પર્યંત થાય છે, હે દેવશ્રેષ્ઠો ! જો કે સપ્તલોકમાંથી પુનરાવૃત્તિનો સંભવ છે તથાપિ તે ભાગ્યવાન હોવાથી તેમનું પતન થતું નથી. મારા બીજા શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનયોગિ અધિકારીઓ મારા સચ્ચિદાનંદમય અખંડ, નિર્મળ, વિશ્વ, સદાપૂર્ણ, નિર્વિકાર તથા અદ્વિતીય સ્વરૂપનું દર્શન કરીને તેમાં લય ભાવને પામી નિઃશ્રેયસની પ્રાપ્તિવાળા થાય છે,

આ બંને પ્રકારના જ્ઞાનયોગીઓની દશા અનુક્રમે પરો-
ક્ષાનુભૂતિ તથા અપરોક્ષાનુભૂતિવાળી છે. એમ વિદ્વદ્ગણ ઉંચે
સ્વરથી કહે છે. હે દેવતાઓ ! આ પ્રમાણે આ ત્રીજા અ-
ધ્યાયમાં વેદના ત્રણ કાંડના યોગનું રહસ્ય મેં તમારી આગળ
વર્ણન કર્યું છે ॥ ૧૪૮-૧૫૨ ॥

इति श्री शक्तिगीता सूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
महादेवी देवसम्वादे वेदकाण्डत्रय योगविज्ञान वर्णनं
नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

આ પ્રમાણે શ્રી શક્તિ ગીતા ઉપનિષદના બ્રહ્મવિદ્યા
સંબંધી યોગ શાસ્ત્રનો મહાદેવી દેવોના સંવાદરૂપ વેદત્રય
કાંડના યોગ વિજ્ઞાન વર્ણન નામનો ત્રીજો અધ્યાય સમાપ્ત.

મંત્રયોગના સોળ અંગનું વર્ણન.

પાનું ૧૨૦ માંની ટીકામાં મંત્રયોગના સોળ અંગો જણાવ્યા છે તેમાંનું “પ્રથમ અંગ ભક્તિ” વિષે પાન ૧૨૨ માં વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે પછી યોગના સાધનોનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે તે પુરૂં થવાથી હવે મંત્રયોગના બીજા અંગથી સોળ અંગ સુધીનું વર્ણન કરવામાં આવે છે તે સાધકે લક્ષ પૂર્વક વાંચવું અને સમજી તે પ્રમાણે બનતા પ્રયાસે આચારમાં મૂકવું. કોઈ પણ પ્રકારની ભક્તિ મંત્રયોગમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વિધિસર ઉરવામાં ન આવે તો તે ફળ પ્રદાન કરતી નથી, માટે સાધકે પ્રમાદનો ત્યાગ કરી વિધિસર ઇષ્ટની ઉપાસના કરવી જોઈએ, જે આ દુઃખદ સંસારમાંથી સત્વર આનંદમય સુખનો અનુભવ કરાવી અંતે કેવલ પદને પહોંચાડે છે, જ્યાંથી પાછા જન્મ મરણ રૂપ મહા અનર્થ રૂપ ગોત્રીમાં પડાવું નથી, પણ અંશાવતાર રૂપે જગત્ના કલ્યાણમાં સદાય જૂત થવાય છે માટે સાધકે આ દશાને પામવા માટે અવશ્ય પ્રમાદનો ત્યાગ કરી સાસારિક વિષયામાંથી આસક્તિનો ત્યાગ કરી મંત્ર યોગની વિધિ પ્રમાણે ક્રિયાયુક્ત થવા માટે સદા આગ્રહ પૂર્વક પ્રયત્નવાન થવું.

મંત્રયોગનું પ્રથમ અંગ ભક્તિનું વર્ણન.

ભક્તિના સ્વરૂપનું વર્ણન પાન ૧૨૨ ની ટીકાના અનુસંધાનમાં.

પરાઽઽનન્દાપ્રદા ભક્તિઃ પરામક્તિર્મતા બુધૈઃ ।

વા પ્રાપ્યતે સમાધિસ્થૈર્યોગિભિર્યોગપારગૈઃ ॥ ૪ ॥

ત્રૈગુણ્યભેદાત્ત્રિવિધા ભક્તાર્થે પરિકીર્તિતાઃ ।

આર્તોજિજ્ઞાસુરર્થોથી તથા ત્રિગુણતઃ પરઃ ॥

પરા ભક્ત્યાધિકારી યો જ્ઞાતિભક્તઃ સુર્યકઃ ॥ ૫ ॥

ઉપાસકાઃસ્યુસ્ત્રિવિધા સ્ત્રિગુણસ્યાઽનુસારતઃ ।

બ્રહ્મોપાસક એવાઽન્ન શ્રેષ્ઠઃ પ્રોક્તો મનીષિભિઃ ॥ ૬ ॥

સગુણોપાસના યાસ્યાદવતારપ્રપૂજનમ્ ।

વિહિતાબ્રહ્મબુદ્ધયા ચેદત્રૈવાન્તર્ભવન્તિતાઃ ॥ ૭ ॥

સકામબુદ્ધયા વિહિતં દેવર્ષિપિતૃપૂજનમ્ ।

દ્વિતીયશ્રેણિકા જ્ઞેયાસ્તત્કર્તારતથા પુનઃ ॥ ૮ ॥

તૃતીયશ્રેણિકાસ્તેસ્યુઃ ક્ષુદ્રશક્તિ સમર્ચકાઃ ।

શ્રેતાદ્યુપાસનં ચૈવ નિમ્નશ્રેણિકમુચ્યતે ॥ ૯ ॥

બ્રહ્મોપાસનમેવાઽન્ન મુખ્યં પરમમંગલમ્ ।

નિઃશ્રેયસકરં જ્ઞેયં સર્વશ્રેષ્ઠં શુભાવહમ્ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—પરાભક્તિ પરમાનંદ આપનારી કહેવાય છે, તે પરમાનંદનો યોગમાં કુશળ યોગિયો સમાધિદશામાં અનુભવ કરે છે. ત્રણ ગુણના ભેદને લીધે ભક્તોના પણ ત્રણ પ્રકાર છે જેવા કે આર્ત, જિજ્ઞાસુ, અર્થાર્થી તથા ચોથો જ્ઞાની ભક્ત કહેવાય છે જ્ઞાની ભક્ત ત્રણ ગુણથી રહિત છે. જ્ઞાની ભક્ત પરાભક્તિનો અધિકારી છે, ત્રિગુણના ભેદથી ઉપાસક પણ ત્રણ પ્રકારના છે, તેમાં બ્રહ્મની ઉપાસના કરનારાને મનીષીઓએ સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ કહેલો છે બ્રહ્મબુદ્ધિથી સગુણોપાસક તથા બ્રહ્મ બુદ્ધિથી અવતારો પામક એમ બે પ્રકારની શ્રેણી છે સકામ બુદ્ધિથી ઋષિ દેવતા તથા પિતરોની ઉપાસના કરનારો બીજી શ્રેણીનો ઉપાસક કહેવાય છે, તથા ક્ષુદ્ર શક્તિયોની ઉપાસના કરનારો ત્રીજી શ્રેણીનો ઉપાસક કહેવાય છે પ્રથમ શ્રેણી જે બ્રહ્મોપાસના છે તે પરમ કલ્યાણ પ્રદ તથા નિઃશ્રેયસ કર ફોવાથી સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે એમ સમજવું.

અંતરયોગનું બીજું અંગ શુદ્ધિ વર્ણન.
અંતરદિશાસ્થાન ભેદાચ્છુદ્ધિશ્ચતુર્વિધા ।

અથ

સ્થાનશુદ્ધિશ્ચ દિક્શુદ્ધિર્બાહ્યશુદ્ધિસ્તથૈવચ ।
અન્તઃશુદ્ધિરિતિ પ્રોક્તાસ્તાશ્ચતસોયથાક્રમમ્ ॥
સ્થાનશુદ્ધયા પુણ્યવૃદ્ધિઃ પાવિત્રં ચ પ્રજાયતે ।
દિક્શુદ્ધયા શક્ત્યધિગમો બાહ્યશુદ્ધયાત્મહૃદતા ॥
ઇષ્ટદેવકૃપાપ્રાપ્તિશ્ચાન્તઃ શુદ્ધયેષ્ટદર્શનમ્ ।
સમાધિ સિદ્ધિર્ભવતિ યોગી શુદ્ધીઃ સમાચરેત્ ॥

શુદ્ધિના ચાર પ્રકાર છે (૧) શરીરની શુદ્ધિ (૨) મનની શુદ્ધિ (૩) દિશાની શુદ્ધિ (૪) સ્થાનની શુદ્ધિ. આજ ચાર પ્રકારને બીજી રીતે બાહ્ય શુદ્ધિ, અંતર શુદ્ધિ, દિક્ શુદ્ધિ અને સ્થાન શુદ્ધિ કહેવાય છે. સ્થાન શુદ્ધિથી પવિત્રતાની તથા પુણ્યની વૃદ્ધિ થાય છે દિક્શુદ્ધિથી શક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે બાહ્ય શુદ્ધિથી આત્મ પ્રસાદ તથા ઇષ્ટદેવની કૃપા પ્રાપ્તિ થાય છે તથા અંતર શુદ્ધિથી ઇષ્ટ દેવના દર્શન તથા સમાધિની પ્રાપ્તિ થાય છે. યોગીએ આચારે શુદ્ધિઓનો વિચાર અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે.

(૧) દિક્શુદ્ધિનું વર્ણન.

આસીનઃ પ્રાક્સુખો નિત્ય જપં કુર્યાદયથાવિધિ ।
રાત્રાવુદંમુલઃ કુર્યાદૈવંકાર્યં સદૈવહિ ॥
દિક્શુદ્ધયા સાધકઃ સિદ્ધિસાધનેઽભતેજસા ।
મમશ્ચ વચ્ચતાં યાતીત્યતઃ કાર્યાપ્રયત્નતઃ ॥

પૂર્વાભિ મુખે અથવા ઉત્તરાભિ મુખે બેસીને નિત્ય યથા વિધિ જપ કરવો, તથા રાત્રિમાં ઉત્તરાભિ મુખે બેસીને દેવ મૂર્તિ સદા કરવું દિક્ શુદ્ધિદારા સાધકને સાધનની સિદ્ધિ થાય છે, તથા સાધકનું મન તેને વશ થાય છે. માટે સાધના યોગીએ સદા દિશાની શુદ્ધિનો વિચાર કરવો એ જરૂરનું છે.

(૨) સ્થાનશુદ્ધિનું વર્ણન.

ગંગાયેન યથાસ્થાનં કાયોગંગોદકેનચ ।

પંચશાખાયુતોદેશસ્તથા સિદ્ધિપ્રદાયકઃ ॥

ગોશાલા વૈગુરોર્ગૃહં દેવાયતનકાનનમ્ ।

પુણ્યક્ષેત્રં નદીતીરં સદાપૂતં પ્રકીર્તિતમ્ ॥

અર્થ:—જેમ ગંગા જળથી શરીરની શુદ્ધિ થાય છે તેમ ગો-મયથી સ્થાનની શુદ્ધિ કરવી તથા પચ શાખા યુક્ત સ્થાન અર્થાત્ અશ્વત્થ, વટ, ખિલ્વ-ખીલી, આમત્રકી તથા અશોક આ પચ વૃક્ષ યુક્ત પંચવટીની નીચેનું સ્થાન સિદ્ધિ આપનાર છે ગોશાળા, ગુરુગૃહ, દેવાયતન, અર્થાત્ દેવ મંદિર, વન સ્થાન, તીર્થાદિ પુણ્ય ક્ષેત્ર તથા નદી તીર આ સ્થાનો સદા પવિત્ર ગણાય છે.

સાધન ક્રિયામાં સ્નાન એ મનુષ્યોનું પ્રથમ કર્મ છે એમ વેદ અને ધર્મ શાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

(૩) કાય શુદ્ધિનું વર્ણન.

સ્નાનમૂળાઃ ક્રિયાઃ સર્વાઃ શ્રુતિસ્મૃત્યુદિતાનૃણામ્ ।

તસ્માત્સ્નાનંનિષેવેત શ્રીપુષ્ટ્યારોગ્યવર્ધનમ્ ॥

માન્ત્રંભૌમં તથાગ્નેયં વાયવ્યં દિવ્યમેવચ ।

વાણં માનસં ચૈવ સસન્નામં પ્રકીર્તિતમ્ ॥

અર્થ:—માંત્ર, ભૌમ, આગ્નેય, વાયવ્ય, દિવ્ય, વારુણ તથા માનસ એમ સ્નાનના સાત પ્રકાર છે “આપોહિષ્ઠા” આદિ મત્ર તથા જળ આદિથી જે સ્નાન કરવામાં આવે છે તેને માંત્ર સ્નાન કહે છે (૨) શરીરને બીના વસ્ત્રથી સારી રીતે લુછવું તેને “ભૌમ” સ્નાન કહે છે (૩) ભસ્મ ધારણ કરવાથી આગ્નેય સ્નાન કહેવાય છે (૪) ગોરજથી શરીર ઉપર લેપન કરવું તેને “વાયવ્ય” સ્નાન કહે છે (૫) વૃષ્ટિ થતી હોય અને તે સમય સૂર્યનો તડંકા હોય તો અને તે વખતે વૃષ્ટિના જળમાં સ્નાન કરવું એ દિવ્ય સ્નાન કહેવાય છે (૬) જળમાં કુબ્જી મારીને જે સ્નાન કરવું તેને વારુણ સ્નાન કહે છે (૭) તથા અનંત સૂર્યના સમાન પ્રભા યુક્ત ચતુર્ભુજ સત્વ ગુણમય ભગવાનના સ્વરૂપનું ધ્યાન ધરવું તેને “માનસ સ્નાન” કહે છે આ પ્રમાણે બાહ્ય શુદ્ધિદારા આત્મ પ્રસાદ તથા ઇષ્ટ દેવની કૃપા પ્રાપ્ત થાય છે.

(૪) અંત:શુદ્ધિનું વર્ણન.

અભયં સત્ત્વસંશુદ્ધિર્જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિઃ ।
 દાનંદમશ્ચ યજ્ઞશ્ચ સ્વાધ્યાયસ્તપ આર્જવશ્ચ ॥
 અર્હિસા સત્યમક્રોધ સ્ત્યાગઃ શાન્તિરપૈશુનમ્ ।
 દયામૂતેષ્વગૃહ્ણત્વં માર્દવં દ્વીરચ્છાપલમ્ ॥
 તેજઃ ક્ષમા ધૃતિઃ શૌચમદ્રોહો નાઽતિમાનિતા ।
 ભવન્તિસમ્પદો દૈવ્યશ્ચિન્તનૈર્મલય કારણમ્ ॥
 હસ્મોર્વર્ષોઽભિમાનશ્ચક્રોધઃ પાશુવ્યમેવશ્ચ ।
 અજ્ઞાનંચાઽભિજાતસ્યવિદ્યાત્સમ્પદમાશ્રીમ્ ॥
 દૈવી સમ્પદિમોક્ષાય નિબંધાયાશ્રી મતા ।
 દૈવી સંપત્તિમાસાદ્યનિર્જૈગુણ્યોભવેત્કૃધીઃ ॥

૧૫૪ શ્રી શક્તિ ગીતા અધ્યાય ૩ જો.

અર્થ:—ભયશૂન્યતા, ચિત્ત પ્રસન્નતા, જ્ઞાનયોગ અર્થાત્ આત્મ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયમાં તિષ્ઠ નિષ્ઠા, દાન ઇન્દ્રિય સંગમ, યજ્ઞ, વેદ તથા વેદ સંમત શાસ્ત્રનો પાઠ કરવો. તપ, સ્વચ્છતા, વૃત્તિ, અહિંસા અર્થાત્ જીવોની રક્ષા કરવામાં પ્રવૃત્તિ, સત્ય, અક્રોધ, કર્મના ફલમાં અનાશક્તિ, ચિત્તની શાન્તિ, ખલવૃત્તિઓનો પરિત્યાગ, સધળા ભૂતો ઉપર દયા, લોભનો ત્યાગ કરવો, અહકારનો ત્યાગ કરવો, કુકર્મ કરવામાં લગ્ન, ચચળતાનો ત્યાગ, તેજ, ક્ષમા, અર્થાત્ દોષવાનને દંડ આપવામાં સમર્થ હોવા છતાં તેના દોષની ઉપેક્ષા કરવી. ધૈર્ય શૌચ ક્રોધની પણ સાથે વિરોધ કરવો નહીં તથા “હું પૂજ્ય છું” “મારી આવા પ્રકારની યોગ્યતા છે” ઇત્યાદિ અભિમાનવાળા ભાવોનો ત્યાગ કરવો તે આ સધળી દૈવી સંપત્તિ કહેવાય છે, તથા આ સધળી વૃત્તિઓનો અભ્યાસ કરવાથી અંત કરણુ નિર્ભગ થાય છે દલ એટલે “હું ધાર્મિક છું” એ પ્રકારનું અભિમાન દર્પ એટલે હું ધનવાન છું આ પ્રકારનો અહકારનો ભાવ અભિમાન એટલે “હું પૂજનીય છું” આવા પ્રકારના અહપણાનો ભાવ ક્રોધ પાર્શ્વ એટલે નિષ્કુરતા અવિવેક એટલે વિચાર પૂર્વક કામ ન કરવું, આ પ્રકારની આસુરી સંપત્તિ જાણવા યોગ્ય છે દૈવી સંપત્તિ મોક્ષનું કારણ છે તથા આસુરી સંપત્તિ જીવને બધન કરનાર છે માટે શુદ્ધિમાનોએ સદા દૈવી સંપત્તિનો અભ્યાસ કરી મોક્ષ પદને માટે પ્રયત્ન કરવો.

મંત્રયોગનું ૩ જું અંગ આસન વર્ણન.

પ્રધાનતો મન્ત્રયોગ આસનેદ્વેહિતપ્રદે ।

પદ્મં ચ સ્વસ્તિકં ચૈવ તથા સ્ફુલ્લિરુચ્યતે ॥

ભેદ શુદ્ધિ ત્રિયાભ્યાસાદાસનં શુદ્ધયતિ ધ્રુવમ્ ।

યત્રાસ્યતે સાધકેન ભેદાસ્તસ્ય પૃથક્ પૃથક્

વેદેષુ તંત્રેષુ તથા કથિતા મુનિપુંગવૈઃ ॥

સકામાંકામભેદેનોપાસનાયાશ્ચભેદતઃ ।

કામના તારતમ્યાશ્ચ નિર્ણીતાન્યાસનાનિર્વૈ ॥

ધારણાશુદ્ધિતોમન્ત્રોચ્ચારણાદપિ શુદ્ધયતિ ।

આસનં તચ્ચદ્વિવિધં કર્મોપાસન ભેદતઃ ॥

બહુશોભર્ણિતં કર્મોપાસનાકાળ્પયોઃ સ્ફુટમ્ ।

નિર્ણિતમાસનવિધેર્વિજ્ઞાનં વિધિપૂર્વકમ્ ॥

પરાત્મદર્શિભિઃ પૂર્વહઠયોગવિશારદૈઃ ।

યોગિનાં શ્રેયસે સિદ્ધિરાસનસ્ય પ્રકીર્તિતા ॥

અર્થઃ—મત્રયોગમાં બે પ્રકારના આસન પ્રધાનતાથી માનવામાં આવ્યાં છે એક સ્વસ્તિ તથા બીજું પદ્માસન, આસન ભેદ આસન શુદ્ધિ તથા આસન ક્રિયા એમ ત્રણ પ્રકારે આસન શુદ્ધિ કહેવાય છે સકામ, નિષ્કામ, વિચાર, ઉપાસના પદ્ધતિ તથા કામનાની તારતમ્યતાથી આસનના ભેદનો નિર્ણય થયો છે ધારણા શુદ્ધિ તથા મન્ત્રોચ્ચારણદ્વારા આસન શુદ્ધિ કરવામાં આવે છે કર્મકાંડ તથા ઉપાસના કાંડની વિધિ જૂદી જૂદી હોવાથી તેમના આસનમાં પણ ભેદનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે તથા આસન ક્રિયાનું વિજ્ઞાન હઠયોગ તત્ત્વજ્ઞ પરાત્મ દ્રષ્ટા પ્રાચીન યોગીઓએ વિધિ પૂર્વક નિર્ણીત કર્યું છે આસનની સિદ્ધિ યોગીઓને માટે પરમ કલ્યાણપ્રદ છે.

સુષૈલં કામ્બલં કૌશં સિંહવ્યાઘ્રમૃગાજિનમ્ ।

એતેષામાસનં શુદ્ધં સિદ્ધયે વૈ ફલાયત્ ॥

કામ્યાર્થં કમ્બલં ચૈવ શ્રેષ્ઠં ચરત્કમ્બલમ્ ।

કૃષ્ણા જીને જ્ઞાનસિદ્ધિર્મોક્ષઃ સ્યાદ્ વ્યાઘ્રચર્મણિ ॥

કુશાસને ભવેદાયુશ્ચૈલં વ્યાધિવિનાશનમ્ ।

યોગસિદ્ધિપ્રદાનેતુ ચૈલાજિનકુશોત્તરમ્ ॥

ધરણ્યાં દુઃખસંભૂતિર્દૌર્ભાગ્યં દારુજાસને ।
 વંશાસને દરિદ્રઃ સ્યાત્પાષાણે વ્યાધિ પિઢનમ્ ॥
 તૃણાસને યશોહાનિઃ પલ્લવે ચિત્તવિભ્રમઃ ।
 જપધ્યાન તપોહાનિર્વસનાસનતોભવેત્ ॥
 નાદીક્ષિતો ચિન્મેજ્જાતુ સિંહવ્યાગ્રાજિનેઘૃહી ।
 ડદાસીનવદાસ્યેત સ્નાતક બ્રહ્મચારિભિઃ ॥
 પૃથિવી મંત્રસ્ય ચ ઋષિર્મેરુપૃષ્ઠડદાહતઃ ।
 સુતલં ચ તથાચ્છન્દઃ કૂર્મોદિવોઽસ્ય કીર્તિતઃ ॥
 આસને વિનિયોગઃ સ્યાદાસને સુખદે વિશેત્ ।
 જપાર્ચનાદિકં કુર્યાદન્યથા નિષ્ફલં ભવેત્ ॥

પદ્ય—રેશમી વસ્ત્ર, કંપલ, દુર્લાસન, સિંહચર્મ, વ્યાઘ્રચર્મ, તથા મૃગ ચર્મ એ આસનો અતિ શુદ્ધ કહેવાય છે. તથા સત્રંગી સિદ્ધિઓનું ફલ આપનાર છે, કામ્ય કર્મ કરનારાને માટે કંપલ આસન શ્રેષ્ઠ કહેલું છે, પણ તેમા રાત્રી કામળીનુ આસન ઉત્તમ માનવામાં આવે છે. કૃષ્ણાજિન એટલે કાળા મૃગના ચર્મનુ આસન જ્ઞાનની સિદ્ધિ આપનાર છે. વ્યાઘ્રચર્મથી મોક્ષની સિદ્ધિ થાય છે. કુશાસનથી આયુર્દા વધે છે. તથા ચૈલ એટલે રેશમી આસનથી વ્યાધિનો નાશ થાય છે. યોગ સાધન કરનાર સાધકે આસન નીચે પ્રમાણે નિર્માણ કરવું. સૌની નીચે કુશાસન, તેના ઉપર અજિત ચર્મ, અને સૌથી ઉપર ચલ એટલે રેશમી વસ્ત્ર એ પ્રમાણે આસનની વિધિ કહેલી છે.

નીચે પ્રમાણે આસનો નિષેધ કહ્યાં છે. માટે તે આસનોનો કદાપિ પણ ઉપયોગ કરવો નહીં. (૧) પૃથ્વીનું આસન કરવાથી દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે (૨) કાષ્ઠાસનથી દુર્લાબ્ય ઉદય પામે છે. (૩) વાંસના આસનથી દરિદ્રતા પ્રાપ્ત થાય છે. (૪) પાપાણુના આસનથી વ્યાધિ

થાય છે (૫) તૃણના આસનથી યશની હાનિ થાય છે, પાંદડાના આસનથી ચિત્ત ભ્રમ થાય છે, તથા વસ્ત્રના આસનથી જપ, ધ્યાન, તથા તપની હાનિ થાય છે, માટે નિપિઠ્ઠ આસનનો કદિ પણ ઉપયોગ કરવો નહીં.

સિંહચર્મ, વ્યાધચર્મ, તથા કૃષ્ણાસાચર્મ પર ગુરૂદીશા વગરના ગૃહીએ કદાપિ પણ બેસવું નહીં, એવા આસનો ઉપર ગૃહસ્થ કેવળ ગુરૂની આજ્ઞા થાય તોજ બેસી શકે છે. જે સ્નાતક બ્રહ્મચારી હોય તેણે તે આસનો ઉપર ઉદાસીમ વૃત્તિથી બેસવું. ઉચિત આસન ઉપર બેસીને “પૃથ્વી” એ મંત્રના ઋષિના નામનો ઉચ્ચાર કરી આસન શુદ્ધ કરી સુખ પૂર્વક બેસીને જપ પૂજા આદિ કરવાથી સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય છે. અતે અન્યથા કરવાથી સાધન કાર્ય નિષ્ફલ જાય છે.

મંત્રયોગનું ૪ થુ અંગ પંચાંગ સેવન વર્ણન.

ગીતા સહસ્રનામાનિ સ્તવઃ કવચમેવચ ।

હૃદયંચેતિપંચૈતે પંચાંગ પ્રોચ્યતેબુધેઃ ॥

સ્વોપાસનાનુસારેણ ગીતાયાઃ પઠનાદ્ ભુવન્મ ।

સહસ્રનામાધ્યયનાસ્સ્વપદ્ધત્યનુસારતઃ ॥

સ્તોત્રસ્ય કવચસ્યાઽપિહૃદયસ્ય ચ પાઠતઃ ।

યોગસિદ્ધિમવાप्નોતિ યોગીભિગતકલ્મષઃ ॥

ગીતાપંચવિધા પ્રોક્તા પંચો પાસન ભેદતઃ ।

ભગવત્સૂર્યશક્તીનાં ગણેશસ્થ શિવસ્થ ॥

તથા સહસ્રનામાઘા વિવિધાઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥

અનેકોપાસનાભેદાદ્વિશેષા ગુરુદેવતઃ ॥

ગીતાસુવર્ણિતંલોકંજમઅમ્માદિ કારણમ્ ।

વિચિત્ર ભાવશબલંવિજ્ઞાનં બ્રહ્મણઃ સ્ફુટમ્ ॥

બ્રહ્મોપાસનતાંયાન્તિવતઃ પંચાઽવ્યુપાસનાઃ ॥

૧૫૮ શ્રી શક્તિ ગીતા અધ્યાય ૩ ને.

અર્થ:—ગીતા. સહસ્ર નામ, સ્તવ, કવચ, તથા હૃદય, આ પાંચને વિદ્વાનો પંચાંગ કહે છે. પોતપોતાના સંપ્રદાયની ઉપાસના અનુસાર ઉપરના પાંચમાના ગમે તે એકનો પાઠ કરવાથી યોગી પાપ રહિત થઈ યોગ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે. આ પુસ્તકોનો પાઠ સાધેક પ્રથમ શ્રી ગુરુદેવની પાસેથી લેવો જોઈએ. સધળી ગીતાઓમા, એટલે ભગવદ્ ગીતા, ગણેશ ગીતા, શક્તિ ગીતા. સૂર્ય ગીતા, ત્યા શીવ ગીતા, જગત્ જન્માદિ કારણનો વિચાર કરતાં એક અદ્વિતીય બ્રહ્મના જુદા જુદા ભાવમય વિજ્ઞાનનુંજ વર્ણન કરેલું છે કેમ કે પચોપાસના એ બ્રહ્મોપાસનાજ છે.

મંત્રયોગનું ૫ મું અંગ આચાર વર્ણન.

આચાર સ્ત્રિવિધઃ પ્રોક્તં સાધકાનાં મનીષિભિઃ ।

દિવ્યદક્ષિણવાશાશ્રાધિકારઃ સસકીર્તિતાઃ ॥

સસાધિકારાવિદુષઃ સાધકસ્યમતાશ્ચમે ।

દીક્ષાતતો મહાદીક્ષા પુરશ્ચરણમેવચ ॥

તતો મહાપુરશ્ચર્યાઽભિષેકસ્તદનન્તરમ્ ।

ષષ્ઠો મહાભિષેકશ્ચ તદ્ભાવોઽન્તિમ ઈરિતઃ ॥

અર્થ:—સાધકોને માટે ત્રણ પ્રકારના આચારોનું વર્ણન આચાર્યોએ કરેલું છે. (૧) દિવ્ય (૨) દક્ષિણ (૩) તથા વામ, તેમજ સાધકોના સાત અધિકાર કહેવામાં આવેલા છે જેવા કે દીક્ષા, મહાદીક્ષા, પુરશ્ચરણ, મહા પુરશ્ચરણ, અભિષેક, મહાભિષેક, તથા તદ્ભાવ, આ અધિકારો દ્વારા એ સાધક મુક્તિ પદને પામે છે એમાં જરાએ સંદેહ નથી. આ સાત અધિકારોને વિષે વિસ્તારથી તંત્રાદિ શાસ્ત્રમાં લખેલું છે માટે ત્યાં જોવું. દક્ષિણ તથા વામ આચાર એક બીજાથી વિરુદ્ધ છે. અનેનું લક્ષ્ય નિવૃત્તિ મૂલક છે પરંતુ વામાચાર પ્રવૃત્તિ મૂલક તથા

દક્ષિણા ચાર નિવૃત્તિ મૂલક છે. જે કે મનુષ્યોમાં પ્રવૃત્તિ ઘણી રહેલી છે, અને તે સ્વાભાવિક છે પરંતુ દક્ષિણાચાર જે નિવૃત્તિ રૂપ છે તે મહા રૂલને આપનાર છે. દિવ્યાચાર અને આચારો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે તે પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ એ બંને આચારોથી અતીત છે. એટલે તે દ્વદ્વાતીત હોવાથી પરમાનંદ પ્રદ છે. જે સાધક સાત્ત્વિક હોય તેને દિવ્યાચાર કલ્યાણ આપનાર છે, જે સાધક રાજસિક છે તેને દક્ષિણાચાર કલ્યાણ આપનાર છે અને જે સાધક તામસિક છે તે, વામાચારનો અધિકારી છે.

મંત્રયોગનું ૬ કું અંગ ધારણા વર્ણન.

વાહ્યાઽઽમ્યન્તરભેદેન ધારણાદ્વિવિધામતા ।

સહાયતાં પ્રકુર્યતે મંત્રયોગે હિ ધારણા ॥

વાહ્યવસ્તુ મનોયોગાદ્ વાહ્યામવતિ ધારણા ॥

અન્તર્જગત્સૂક્ષ્મદ્રવ્યે, મનો યોગાન્મતાઽપરા ।

શ્રદ્ધાયોગસમભ્યાસાત્સ્ફુટં સિધ્યતિધારણા ॥

અર્થ—વાહ્ય તથા અંતર એમ બે પ્રકારના ભેદથી ધારણા પણ બે પ્રકારની છે. મંત્ર યોગમાં ધારણા પરમ સહાય કરનાર છે, બહાર પદાર્થોમાં તથા સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ અંતર્જગત્માં ધારણા મન વડે થાય છે માટે મનની વૃત્તિ ધારણાનું સાધન છે, ધારણાની સિદ્ધિ શ્રદ્ધા અને યોગના અભ્યાસથી થાય છે અર્થાત્ ધારણા કરવામાં મનનો નિરોધ અવશ્ય થવો જોઈએ.

મંત્રયોગનું સાતમું અંગ દિવ્યદેશ વર્ણન.

યથાગર્વાં સર્વશરીરજં પયઃ ।

પયોધરાગ્નિઃસરતીહ કેવલમ્ ॥

તથા પરાત્માઽસ્તિજ્ઞોઽપિશાશ્વતો ।

વિકાશમાપ્નોતિ સ દિવ્યદેશકૈઃ ॥

અર્થ:—જોકે ગાયના આખા શરીરમાં દૂધ વ્યાપ્ત થઈને રહેલું છે પણ તે સ્તન દ્વારા એજ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે તે પ્રમાણે પરમાત્માની શક્તિ સર્વત્ર વ્યાપક હોવા છતાં પણ તેનો વિકાસ દિવ્ય દેશમાંજ થાય છે. યોગશાસ્ત્રમાં સોળ પ્રકારના દિવ્ય દેશો કહ્યા છે.

મત્રયોગનું આઠમું અંગ પ્રાણક્રિયા વર્ણન.

મનઃ પ્રાણા મરુચૈતેઽ ભેદસમ્બન્ધ યોગિનઃ ।

કાર્યકારણરૂપત્વંવાયોઃ પ્રાણસ્ય ચેષ્યતે ॥

અતઃ પ્રાણક્રિયાયોગયુક્તા નાસાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ।

પ્રાણાયામસ્ય ભેદાવૈ વર્ણિતા હઠયોગિભિઃ ॥

અર્થ:—મન, પ્રાણ, તથા વાયુ એ ત્રણનો એક સંબંધ છે (એ ત્રણ વડે સંઘળી ક્રિયા થાય છે) વાયુ તથા પ્રાણનો કાર્ય તથા કારણ રૂપ સંબંધ છે. તેમજ પ્રાણાયામની ક્રિયા સાથે ન્યાસ ક્રિયાનો પણ સંબંધ છે; પ્રાણાયામ વિષે વિસ્તારથી હઠ યોગની પ્રક્રિયાં જોઈ લેવું. (વિસ્તારના ભયથી અત્રે આપવામાં આવ્યું નથી).

મંત્રયોગનું નવમું અંગ મુદ્રાઓનું વર્ણન.

મોદનાત્સર્વ દેવાનાં દ્રાવણાત્પાપસન્તતેઃ ।

તસ્માન્મુદ્રેતિ વિખ્યાતા મુનિભિસ્તન્ત્રવેદિભિઃ ॥

અથમુદ્રાઃ પ્રવક્ષ્યામિ સર્વતન્ત્રેષુ કલ્પિતાઃ ।

યામિર્વિરચિતામિશ્ર્ચ મોદન્તે મન્ત્રદેવતાઃ ॥

અર્ચને જપકાલે ચ ધ્યાનેકામ્યે ચ કર્મ્મણિ ।

સ્નાને ચાઽઽવાહને શંભે પ્રતિષ્ઠાયાન્ચ રક્ષણે ॥

નૈવેદ્યે ચ તથાઽન્યથ તત્તત્કલ્પપ્રકાશિતે ।

સ્થાને મુદ્રાઃ પ્રદ્રશ્યાઃ સ્વસ્વલક્ષ્મણકક્ષિતાઃ ॥

અર્થ:—મુદ્રાઓદ્વારા દેવતાઓનો આનંદ વધે છે, તથા સાધકોના પાપો નાશ પામે છે, તેથી તંત્રવેત્તા મુનિઓએ મુદ્રાઓની સંજ્ઞા કરેલી છે. દેવતાપૂજન વખતે, જપ વખતે, ધ્યાન વખતે, કામ્ય કર્મ વખતે, સ્નાનના સમયમાં, દેવતાઓના આવાહન કાળે, શંખ સ્થાપન કરતી વખતે, ગ્રાણ પ્રતિષ્ઠાના સમયે, નૈવેદ્ય સમયે આ મુદ્રાઓનું પ્રદર્શન કરવું જોઈએ, તેમજ બીજા એવાજ દેવ કાર્યોમાં દેવતાઓને પ્રસન્ન કરવા માટે મુદ્રાઓ કરવાનું વિધાન કરેલું છે. જ્ઞાનમુદ્રા, ભક્તિમુદ્રા, તપોમુદ્રા, કર્મમુદ્રા, દાનમુદ્રા આ મુદ્રાઓ વડે ઋષિઓ પ્રસન્ન થાય છે, તથા વરમુદ્રા, અભયમુદ્રા, આદિથી ઋષિ, દેવતા તથા પિતર પ્રસન્ન થાય છે.

મંત્રયોગનું દસમું અંગતર્પણ છે.

તર્પણાદેવતાપ્રોતિસ્ત્વરિતં જાયતે યતઃ ।

અતસ્તત્તર્પણં પ્રોક્તં તર્પણત્વેન યોગિભિઃ ॥

સકામ નિષ્કામત્તયા દ્વિભેદં તર્પણમતમ્ ।

સકામતર્પણદ્વયં ભિન્નં નિર્દિશ્યતેભુધૈઃ ॥

તર્પણં મંત્રયોગસ્ય મુખ્યમંગં નિરુપિતમ્ ।

દૃષ્ટાન્સન્તર્પ્ય પ્રથમં દેવર્ષિં પિતરસ્તથા ॥

સન્તર્પ્યાશ્ચૈવ ગદિતસ્તર્પણસ્ય વિધિઃ શુભઃ ।

મહાસ્ત્વચ્ચાસ્ય ભવતિ વિધિનાતર્પિતેનયત્ ॥

ન પિતૃદેવભૂતાત્તાં યજ્ઞાનુષ્ઠાન મિષ્યતે ।

અનિશંતર્પણં કાર્યમાત્મજ્ઞેયોઽભિલાષુકૈઃ ॥

અર્થ:—દેવતાઓ તર્પણદ્વારાએ શીઘ્ર તૃપ્ત થાય છે, માટે તેનું નામ તર્પણ છે. તર્પણ નિષ્કામ તથા સકામ એવા બેદથી બે પ્રકારનું

છે. કામના અનુસાર તર્પણ કરવાથી દ્રવ્યની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે તર્પણ એ મંત્ર યોગનું એક પ્રધાન અંગ છે, ઇષ્ટદેવનું તર્પણ કર્યા પછી ઋષિ તર્પણ, અન્ય દેવતાનું તર્પણ, તથા પિતૃનું તર્પણ કરવાની વિધિ છે. તર્પણ કરવાની એક વિશેષતા એવી છે કે વિધિપૂર્વક તર્પણ કરવાથી દેવયજ્ઞ, ભૂતયજ્ઞ, તથા પિતૃયજ્ઞ કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. પોતાના ઇષ્ટદેવને શીઘ્ર પ્રસન્ન કરવાની ઇચ્છા હોય તો દરરોજ વિધિ-પૂર્વક તર્પણ કરવું.

મંત્રયોગનું અગીઆરમું અંગ હવન છે.

નાં સિદ્ધ્યત્ય જપાન્મન્ત્રો નાઽદુત્તથ ફલપ્રદઃ ।

નાનિષ્ઠો દદતે કામાન્ તસ્માન્નિતય મર્જયેત્ ॥

પૂજયા લભતે પૂજાં જપાત્ સિદ્ધિર્ન સંશયઃ ।

વિભૂતિન્વાપ્તિ કાર્ય્યેણ સર્વસિદ્ધિન્ચ વિન્દતિ ॥

અર્થ—જેમ જપ કર્યા વિના મંત્રની સિદ્ધિ થતી નથી, તેમ હવન કર્યા વિના ક્ષણનો લાભ થતો નથી, તથા ઇષ્ટદેવતાના પૂજન વિના અભિષેકની પ્રાપ્તિ થતી નથી, માટે એ ત્રણે અવશ્ય કરવાં જ જોઈએ. પૂજનવડે પૂજન પ્રાપ્ત થાય છે, જપથી સિદ્ધિ મળે છે અને હવન કરવાથી વિભૂતિ તથા નિખિત સિદ્ધિઓ ઉપજાવ્ધ થાય છે.

મંત્રયોગનું બારમું અંગ “બલિ” છે.

બલિદાનાદિવ્રશાન્તિઃ સ્વેષ્ટદેવસ્ય પૂજને ।

બલિદાનેષુ સર્વેભ્યઃ શ્રેષ્ઠ આત્મબલિઃ સ્મૃતઃ ॥

પુત્રેન મષ્ટાંઽહંકારઃ કૃતાયો માનવો ભવેત્ ।

કામક્રોધાદિ શત્રૂણાં બલિસ્ત્વ દ્વિતીયકઃ ॥

અન્તર્યાગેન સમ્બદ્ધાઃ સર્વે ચૈતે પ્રકીર્તિતાઃ ।

દેવાન્સમ્પૂજ્ય યત્નેન તદ્વત્સર્વર્થિં બલિક્રિયા ॥

અર્થ—૪૪ ઉપાસનામાં વિધોની શાન્તિ વિના ઉપાસનાની સફલતા થતી નથી, થાટે વિધોની શાન્તિને માટે બલિદાન આપવું જોઈએ સઘળા બલિદાનોમાં આત્મ બલિદાન સૌથી શ્રેષ્ઠ છે, આત્મ-બલિદાન દ્વારાએ અહંકારનો નાશ થઈ સાધક કૃતકૃત્ય થાય છે. કામ ક્રોધાદિ રીપુઓને મારવા એ બીજા પ્રકારનો બલિ છે, બલિ અંતરયાગ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. પૂજા કર્યા પછી અવશિષ્ટ દ્રવ્ય દ્વારાએ જે બલી આપવામાં આવે છે, તેથી મૃદુલેવની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય છે, તથા ગુણને લીધે બલિના પણ તથા પ્રકાર છે, બલિદાન આપવાથી સમગ્ર સસારના જૂનપ્રાણીની તૃપ્તિ થાય છે, માટે નિત્ય બલિ આપવો એ સાધકને માટે ખાસ ઉચિત છે, બલિદાન આપવાથી સંપૂર્ણ વિધો દૂર થાય છે, આ સંબંધી વધારે જાણવા માટે મંત્રયોગસંહિતામાં જોવું, અત્રે તો માત્ર સાધકને જાણવા માટે સારાંશ રૂપે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

મંત્ર યોગનું તેરમું અંગ “ યાગ ” વર્ણન છે.

અન્તર્યાગો બહિર્યાગશ્ચંતિ યાગો દ્વિધામતઃ ।

અન્નોપચારા સ્ત્રિવિધા દશ ષોડશ પચ્ચ ચ ॥

અન્નાધ્યાત્મં ગૃહીત્વૈવ લક્ષ્યં સ્વાચ્છ્રેય સાયુતઃ ।

અન્તર્યાગસ્ય મહિમા સર્વશ્રેષ્ઠઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥

અર્થ—અન્તર્યાગ તથા બહિર્યાગ એમ બે પ્રકારના યાગ છે, અન્તર્યાગનો મહિમા સર્વોપરિ છે, માનસયાગ, માનસજપ, માનસ કર્મને માટે કાલશુદ્ધિ, દેશશુદ્ધિ, તથા શરીરશુદ્ધિની જરૂરપણુ અપેક્ષા નથી, સોળ પ્રકારના દિવ્ય દેશોમાંથી કોઈપણુ એક પ્રકારના દેશના અવલંબનથી યાગ સાધવો એ ઉચિત છે, સ્થૂળ દેશ કરતાં સૂક્ષ્મ દેશ કોટિ ત્રણો રૂક્ષપ્રસન્નતા છે

યાગની સિદ્ધિ પછી જપની સિદ્ધિ અને જપની સિદ્ધિની સાથે ધ્યાનની સિદ્ધિ થાય છે. યાગની સિદ્ધિદ્વારાએ દેવતાઓનો સાક્ષાત્કાર તથા દિવ્ય દેશોમાં ઇષ્ટ દેવનો આવિર્ભાવ પણ થાય છે. મંત્રયોગનું સાતમું અંગ દિવ્ય દેશ છે. તેનું વર્ણન પ્રથમ સાર રૂપે કરવામાં આવેલું છે પરંતુ તે સ્થળે દિવ્ય દેશના નામો આપવામાં આવ્યાં નથી તેથી અત્રે તેમનાં નામ આપવામાં આવે છે. દિવ્ય દેશ તંત્રોમાં સોળ પ્રકારના હોય છે જેવા કે (૧) વહ્નિ, (૨) અમ્બુ, (૩) ત્રિંગ, (૪) સ્થણ્ડન (૫) કુડય (૬) પટ, (૭) મડગ (૮) વિશિષ્પ (૯) નિત્યયંત્ર (૧૦) ભાવ યત્ર (૧૧) પીડ (૧૨) વિગ્રહ (૧૩) વિમૂતિ (૧૪) નાભિ (૧૫) હૃદય (૧૬) મૂર્દ્ધા. મંત્રયોગમાં દિવ્યદેશ-સેવન પરમહિતકારી છે, દિવ્યદેશોનું વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણન તથા ભેદ વેદ તથા તંત્રોમાં અનેક પ્રકારે વર્ણન કરવામાં આવેલાં છે મૃણુમય આદિ મૂર્તિઓમાં પ્રથમ દેવતાનું આવાહન કરી પૂજનો આરંભ કરવો ઉચિત છે. પરંતુ પ્રતિષ્ઠત દેવવિગ્રહ, સંસ્કૃત અગ્નિ, અથવા જલમાં આવાહન તથા વિસર્જનની આવશ્યકતા રહેતી નથી. યોગની સિદ્ધિદ્વારાએ દેવતાઓનો સાક્ષાત્કાર તથા દિવ્ય દેશોમાં ઇષ્ટદેવનો આવિર્ભાવ પણ થાય છે.

મંત્રયોગનું ચૌદમું અંગ જપ છે તેનું વર્ણન.

મનનાત્ ત્રાયતે ચત્માત્તસ્માન્મન્ત્રઃ પ્રકીર્તિતઃ ।

જપાત્ સિદ્ધિર્જપાત્ સિદ્ધિર્જપાત્ સિદ્ધિર્ન સંશયઃ ॥

અર્થઃ—જે મનન કરવાથી રક્ષા કરે છે તેને મંત્ર કહે છે, જપ કરતાં કરતાં સાધક સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે, એમાં જરાએ સંશય નથી. સાંપ્રારિઠ વિષયોમાંથી મનને હટાવી દઈ મંત્રના અર્થનું ધ્યાન કરતાં કરતાં મંત્રના ઉચ્ચારમાં મધ્યમ શક્તિમાં રહીને જપ કરવો.

મંત્રની વાર વાર આવૃત્તિ કરવી તેને જપ કહે છે. જપ ત્રણ પ્રકારના છે (૧) માનમ, ઉપાંશુ, તથા વાચિક, જે મંત્રનો ઉચ્ચાર જપ કરનારો પણ ન સાંભળી શકે તેને માનસિક જપ કહે છે, (૨) જપ કરનાર સાંભળે તે ઉપાંશુ જપ કહેવાય છે. (૩) અને જે મંત્ર જપ કરનારો તથા પાસે બેઠેલા બીજના પણ સાંભળવામાં આવે તે વાચિક જપ છે આ ત્રણ પ્રકારના જપમાં છેલ્લાથી પહેલો શ્રેષ્ઠ છે. બીજો મધ્યમ છે. આ વિષે વિસ્તારથી જાણવા માટે મંત્રયોગસંહિતામાં જોવું.

મંત્રયોગનું પંદરમું અંગ ધ્યાન છે તેનું વર્ણન.

ધ્યાનં વૈ મંત્ર યોગસ્યાઽધ્યાત્મ માવાદ્વિ નિર્ગતમ્ ।

પરાનન્દમયે માત્રેઽતીન્દ્રિયે ચ વિલક્ષણે ॥

ભ્રમન્નિઃ સાધકત્રેયો વાઙ્મુદ્ધિયોગવિત્તમૈ. ।

ઢપાસનાં પંચવિદ્યાં જ્ઞાત્વા સાધક યોગ્યતામ્ ॥

અર્થ—અધ્યાત્મ ભાવધીજ મંત્રયોગના ધ્યાનનો આવિર્ભાવ થયો છે, ગંભીર, અતીન્દ્રિય, નાનાપ્રકાર વિરક્તશુદ્ધિ પૂર્ણ, પરમાનંદમય ભાવ રાજ્યમાં ભ્રમણ કરતાં કરતાં પંચોપાસનાના અધિકારાનુસાર જૂદાજૂદા સાધકોને માટે ભિન્નભિન્ન પ્રકારના અધ્યાત્મભાવ પુંજના આદર્શ રૂપે મંત્રયોગના ધ્યાનની વિધિ બંધાઈ છે; મંત્ર યોગિઓના કલ્યાણાર્થે વેદ, પુરાણ તથા તંત્રોમાં અનેક પ્રકારના ધ્યાનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, છતાં સાધકની સુવ્રજતાને માટે જે તે સાધકના અધિકાર અનુસાર પંચોપાસનાની પાંચ શ્રેણિમાં ધ્યાનના પ્રકાર કલ્યા છે. પોતપોતાના ઇષ્ટદેવનું ધ્યાન મનમાં કરવું તેને ધ્યાન કહે છે; ધ્યાનજ મનુષ્યના બંધન તથા મોક્ષનું કારણ છે. મનુષ્ય જે જે પ્રકારનું આત્મધ્યાન કરે છે; તેવા પ્રકારે તેના મનની સમાધિ થાય છે;

આત્મા કેવલ ધ્યાનની દ્વારાએ વશીભૂત થાય છે: જેમ નદીનું જલ સમુદ્રમાં જઈને સમુદ્ર રૂપે થઈ જાય છે, તેમ મનુષ્યનો આત્મા ધ્યાનના પરિણામ કાળે તે ભાવને પ્રાપ્ત કરી પરમાત્માથી અભિન્ન રૂપે થઈ જાય છે.

સમાધિ મંત્રયોગનુ સોગમું અંગ છે તેનું વર્ણન.

સમાધિર્લય યોગસ્ય મહાલયદ્વિતીરિતઃ ।

હઠસ્ય ચ મહાબોધો યથા યોગપરાયણૈઃ ॥

તથૈવ મંત્રયોગ્ય મહાભાવઃ પ્રકીર્તિતઃ ।

ધ્યાનાધિકારઃ સમ્પ્રોક્તો યાવદ્દ્વિપુટીસ્થિતિઃ ॥

અર્થ—જેવી રીતે લય યોગની સમાધિને મહાલય કહે છે, તથા હઠયોગની સમાધિને મહાબોધ કહે છે, તેમ મંત્રયોગની સમાધિને મહાભાવ કહેવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી ત્રિપુટી રહે છે, ત્યાં સુધી ધ્યાનાધિકાર રહે છે. ત્રિપુટીનો લય થઈ જવાથી મહાભાવનો ઉદય થાય છે. મંત્રસિદ્ધિની સાથે જે તે દેવતાનું ધ્યાન ધરવામાં આવે છે, તે દેવતામાં મનનો લય થઈ જાય છે, અને ત્રિપુટીનો નાશ થવાથી સમાધિ થાય છે, પ્રથમ મન, મંત્ર તથા દેવતાનું જ્ઞાન રહે છે, પણ જ્યારે એ ત્રણેનો એક બીજામાં લય થઈ જાય છે ત્યારે ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેય એ ત્રિપુટી પણ રહેતી નથી, આ અવસ્થામાં આનંદાત્મ તથા રોમાંચ આદિ લક્ષણોનો વિકાસ થાય છે, ક્રમથી મન લય થઈ જઈ સમાધિનો ઉદય થાય છે, સમાધિની પ્રાપ્તિ થવાથી સાધક કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે, મહાભાવની પ્રાપ્તિજ મંત્રયોગનું છેવટનું લક્ષ્ય છે.

ઉપર પ્રમાણે મંત્રયોગના સોળે અંગોનું વર્ણન સારાંશ રૂપે સાધકને જણાવવા માટે કરવામાં આવ્યું છે, શરૂઆતવાળા સાધકને આ

પુસ્તકમાં જણાવેલી વિધિ જોઈ તે કરનાં અધિક છે, તેટલીજ વિધિનું પાલન કરી જો સાધક આ ગીતાનો પાઠ અર્થ સાથે કરશે તો ફલ સિદ્ધિ થયા વિના રહેશે નહીં.

સાધકને માટે પૂજાપચારનું વર્ણન સારાંશરૂપે કરવામાં આવે છે. મૂળ શ્લોકો વિસ્તારના લયને લીધે આપ્યા નથી. પૂજામાં માનસ પૂજા સર્વોત્તમ છે તથા બાહ્ય પૂજા મધ્યમ છે, પ્રથમ મૂલમંત્રનો ઉચ્ચાર કરીને ફરીથી જે વસ્તુ, દેવતાને અર્પણ કરવાની હોય તે વસ્તુનો ઉચ્ચાર કરવો. આ પ્રમાણે સઘળા ઉપચાર દેવતાને અર્પણ કરવા જોઈએ. પૂજામાં એકવિંશ, સોળ, દશ, તથા પાંચ એ પ્રકારે ઉપચારના ચાર ભેદ યોગ તત્ત્વ મહર્ષિઓએ કહેલા છે.

એકવિંશ ઉપચારનાં નામ.

(૧) આવાહન, (૨) સ્વાગત, (૩) આસન, (૪) સ્થાપન, (૫) અર્ચ, (૬) સ્નાન, (૭) વસ્ત્ર, (૮) ઉપવીત, (૯) ભૂષણ, (૧૦) મધ, (૧૧) પુષ્પ, (૧૨) ધૂપ, (૧૩) દીપ, (૧૪) નૈવેદ્ય, (૧૫) આયમન, (૧૬) તાંબુલ, (૧૭) માલ્ય, (૧૮) આર્તિ, (૧૯) નમસ્કાર (૨૦) વિસર્જન. આ પ્રમાણે એકવિંશ ઉપચાર છે.

ષોડશોપચાર.

(૧) આવાહન, (૨) સ્થાપન, (૩) પાદ, (૪) અર્ચ, (૫) સ્નાન, (૬) વસ્ત્ર, (૭) ભૂષણ, (૮) ગંધ, (૯) પૂષ્પ, (૧૦) ધૂપ, (૧૧) દીપ, (૧૨) નૈવેદ્ય, (૧૩) આયમન, (૧૪) તાંબુલ, (૧૫) આર્તિ, (૧૬) પ્રણામ આ પ્રમાણે ષોડશોપચાર પૂજાની સામગ્રી છે.

દશોપચાર.

(૧) પાદ (૨) અર્ચ (૩) સ્નાન (૪) મધુપર્ક (૫) આયમન (૬) ગંધ, (૭) પુષ્પ, (૮) ધૂપ, (૯) દીપ, (૧૦) નૈવેદ્ય એ દશ ઉપચાર છે.

પંચોપચાર.

(૧) ગંધ, (૨) પુષ્પ, (૩) ધૂપ, (૪) દીપ, (૫) નૈવેદ્ય એ પ્રમાણે પંચોપચાર છે. આ વિધિથી સાધકને અખડ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે અને છેવટે આ સાધક કૈવલ્યપદને પામે છે.

મંત્રયોગના સાધનથી સાધક પરમ અભયપદની પ્રાપ્તિ કરે છે, મંત્રયોગ નામનું સાધન પરમ અમૃતરૂપ જ્ઞાનને આપનાર છે. આ યોગના અનુક્રાંતથી કોઈપણ પ્રકારનો ક્લેશ થતો નથી. આ મંત્રયોગનો સાધક બ્રહ્મને જાણીને બ્રહ્મરૂપ જ થઈ જાય છે.

દાન ધર્મ, તપ ધર્મ અને યજ્ઞ ધર્મનું વર્ણન.

શ્રી શક્તિ ગીતાના ત્રીજા અધ્યાયમાં વેદકાણ્ડત્રય યોગવિજ્ઞાનનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, તેમાં યોગ શક્તિ વર્ણન, કર્મ, ઉપાસના તથા જ્ઞાનયોગના સ્વતંત્ર લક્ષણ કહેવામાં આવેલાં છે, મનુષ્ય ધર્મ સાધનદ્વારા અનુક્રમે સત્ત્વ ગુણની વૃદ્ધિ કરીને પ્રથમ દશામાં ઐહિક-આલોકની ઉન્નતિ તથા સ્વર્ગપ્રાપ્તિ રૂપી અભ્યુદયને પ્રાપ્ત કરે છે, તથા અંતે નિઃશ્ચેયસ પદ રૂપી મુક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે. ધર્મ બે પ્રકારનો છે, સામાન્ય ધર્મ તથા વિશેષ ધર્મ, સનાતન ધર્મ સર્વવ્યાપક તથા સર્વ જીવને હિત કરનાર છે. પૃથિવી ભરમાં જોટલા અનાર્ય ધર્મ છે તે બધા સનાતન ધર્મની છાયા રૂપ છે. આર્ય ધર્મ વેદના પ્રમાણુવાળો અધ્યાત્મ વિષયનું લક્ષ્ય, સદાચાર, સતીત્વધર્મ તથા ત્રણાશ્રમ ધર્મ વડે યુક્ત છે.

ધર્મના પ્રધાન ત્રણ અંગ છે. (૧) દાન (૨) તપ (૩) યજ્ઞ.

ગીતામાં શ્રી ભગવાને પણ કહેલું છે કે:—“યજ્ઞો દાનં તપઃકૃત્વ,
પાવનાનિ મનીષિણામ્ ॥”

દાન ધર્મના ત્રણ ભેદ છે. (૧) અભયદાન જેમાં દીક્ષા દાન પણ આવી જાય છે, (૨) વિદ્યાદાન (૩) અર્થદાન જેમાં ધન, અન્ન, ભૂમિ આદિનો સમાવેશ થાય છે.

દાનના ત્રણ અંગોના સત્ત્વ, રજ્જ તથા તમોગુણોના ભેદથી એ પ્રમાણે દાન ધર્મના નવ ભેદ છે.

તપ ધર્મના ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) શારીરિક (૨) વાચિક (૩) માનસિક.

શક્તિઓને રોકી દ્વંદ્વને સહન કરવાને તપ કહે છે, તપના સત્ત્વ, રજ તથા તમોગુણ અનુસાર પાછા તેના ત્રણ ભેદ છે, એ પ્રમાણે તપના નવ ભેદ છે.

યજ્ઞ ધર્મ:-યજ્ઞધર્મનું ખીજું નામ યાગ છે, તેના મુખ્ય ત્રણ ભેદ છે (૧) કર્મયજ્ઞ (૨) ઉપાસનાયજ્ઞ (૩) જ્ઞાનયજ્ઞ.

કર્મયજ્ઞના મુખ્યત્વે કરીને ૭ ભેદ છે,

- (૧) નિત્યકર્મ-સન્ધ્યા વંદનાદિ,
- (૨) નૈમિત્તિકકર્મ-તીર્થયાત્રા-શ્રાદ્ધાદિક,
- (૩) કામ્યકર્મ-પુત્રેષ્ટિ યજ્ઞાદિ,
- (૪) આધ્યાત્મિકકર્મ-દેશોપકાર કર્મોદિ,
- (૫) અધિદૈવકર્મ-વાસ્તુયાગાદિ,
- (૬) અધિભૂતકર્મ-બ્રાહ્મણ ભોજનાદિ.

કર્મના એ પ્રમાણે ૭ અંગો છે, તેના સત્ત્વ, રજ તથા તમોગુણ અનુસાર ત્રણ ત્રણ ભેદ છે એટલે એકંદરે કર્મના અઠાર ભેદ થયા.

ઉપાસના યજ્ઞ.

ઉપાસના યજ્ઞના અનેક ભેદ છે, પણ મુખ્યત્વે કરીને ઉપાસના પદ્ધતિના પાંચ પ્રકાર છે. (૧) બ્રહ્મોપાસના, (૨) સગુણોપાસના-પંચોપાસના (૩) અવતારોપાસના (૪) ઋષિ તથા પિતૃગણની ઉપાસના (૫) ક્ષત્ર દેવના તથા પ્રેતાદિની ઉપાસના.

સાધન પદ્ધતિ અનુસાર ચાર ભેદ છે.

- (૧) મંત્રયોગવિધિ-સ્થૂળ મૃત્તિમય ધ્યાન છે,
- (૨) હઠ યોગ વિધિ-જ્યોતિર્ધ્યાન છે,
- (૩) લયયોગવિધિ-બિંદુધ્યાન છે,
- (૪) રાજયોગવિધિ-બ્રહ્મ ધ્યાન છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ઉપાસના યજ્ઞના નવ અંગો છે તેના સત્ત્વ, રજઃ તથા તમોગુણ અનુસાર ત્રણ ત્રણ ભેદ કરતાં ઉપાસના-યજ્ઞના સત્તાવીસ ભેદ છે.

જ્ઞાન યજ્ઞ.

(૧) શ્રવણ-શાસ્ત્રદ્વારા તથા ગુરુ મુખથી.

(૨) મનન-જ્ઞાન લાવતું.

(૩) નિદિધ્યાસન-જ્ઞાન લાવમાં.

જ્ઞાન યજ્ઞના ત્રણ અંગોના સત્ત્વ, રજઃ તથા તમોગુણ અનુસાર ત્રણ ત્રણ ભેદ છે, એ પ્રમાણે જ્ઞાનયજ્ઞના નવ ભેદ છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે દાનના ત્રણ, તપના ત્રણ, કર્મના છ અને ઉપાસનાના નવ, જ્ઞાનના ત્રણ, એ દરેકના ત્રણ ગુણના ભેદથી ૭૨ બોંતેર ભેદ છે.

ઉપર જણાવેલા સનાતન ધર્મના અંગોમાંથી કોઈ પણ એક અંગનું પૂર્ણ રૂપથી સાત્ત્વિક રીતે જો સાધન કરવામાં આવે તો તે મુક્તિ પ્રદાને પહોંચાડે છે, અગ્નિનો એક તણખો પણ સંપૂર્ણ રીતે દાહ કરવાને સમર્થ થાય છે, તેજ પ્રમાણે અહિંસા અથવા જ્ઞાન યોગાદિકના અવલંબનથી બૌદ્ધ ધર્મ જગતમાં માન્ય થઈ ગયો છે. વર્તમાન યુરોપ તથા અમેરીકા કેવલ સત્યપ્રિયતા, સ્વાર્થત્યાગ, ગુણપૂજા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની રપૂલા તથા નિયમ પાલન આદિ થોડી પણ ધર્મની વૃત્તિઓના સાધનથી આજ જગતમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ રહ્યો છે, તેમજ જાપાન એ સઘળા ઉપર જણાવેલા ગુણોથી અતિરિક્ત વૃદ્ધની સેવા, પિતૃપૂજા, રાજભક્તિ, ધૈર્ય તથા ક્ષાત્ર ધર્મ આદિ કેટલીક ધર્મવૃત્તિઓથી એ નાનો દેશ પણ યુરોપ તથા અમેરીકાના દાંભિક અધિવાસિયો પ્રમાણે સન્માન મેળવી રહ્યો છે.

ઉપર જણાવેલી પ્રજ્ઞની ઉન્નતિ શી રીતે થઈ છે તેનો જરા વિચાર કરવામાં આવશે તો તમને જણાશે કે સનાતન ધર્મના ઉપ અંગોનું સંપૂર્ણ રીતે તે પ્રજ્ઞઓએ પાલન કરેલું છે, અને તેથી કરીને તે લોકો હાલમાં આટલી બધી પ્રતિષ્ઠા મેળવી રહ્યા છે તો જે મનુષ્યો આર્ય ધર્મના મુખ્ય અંગોનું યથાવિધિ પરીપાલન કરે તો તેમને પછી કાંઈપણ જાતના દૈવી સુખની ન્યુનતા રહી શકેજ નહીં, માટે ઉપરના દૃષ્ટાંતનો વિચાર કરી સ્વધર્મ પરાયણ રહી પોતાનો વ્યવહાર જો કરવામાં આવશે તો આ ભરતખંડ દેશ પ્રથમ જોવો ઉન્નત દશામાં હોતો તેવો થયા વિના રહેશે નહીં. હાલમાં સ્વરાજ પ્રાપ્ત કરવા માટે જે પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે તે તો કેવળ ભરતખંડના ધર્મથી વિરુદ્ધ હોવાથી તેમાંથી ફળની પ્રાપ્તિ તો થવાનીજ નથી, પણ હાલના રાજ્યકર્તાની અકૃપાનું પાત્ર થવારૂપ ફળ મળશે, એટલુંજ નહીં પણ થોડો ઘણો સનાતન ધર્મ જે પ્રચારમાં છે તેનો પણ સ્પર્શ સ્પર્શના વિચારનો પ્રતિબંધ તોડી નાખવાથી, તેમજ વર્ણ અને આશ્રમના ધર્મની મહત્તા શું છે ? તેનો શાંત ચિત્તે વિચાર કરી તેનું પાલન કરવામાં નહિ આવે તો અધોગતિજ પ્રાપ્ત થવાની છે, એમ આમ વચનો ઉપરથી જણાય છે.

હવે ઉપર જણાવેલી પ્રજ્ઞઓ જે પ્રતિષ્ઠાવાન થઈ રહેલી જણાય છે તે સનાતન ધર્મના ઉપ અંગોનુંજ સેવન કરવાનું ફળ છે. તે ઉપાંગો કેવી રીતે છે તે સમજાવવામાં આવે છે:—

- (૧) સત્ય પ્રિયતા એ માનસિક તપનું ઉપાંગ છે.
- (૨) સ્વાર્થ ત્યાગ અવસ્થા ભેદથી તપ તથા જ્ઞાન ધર્મનું ઉપાંગ છે.
- (૩) પિતૃપૂજા એ ઉપાસના યજ્ઞનું ઉપાંગ છે.
- (૪) દ્વાત્રધર્મ કર્મ યજ્ઞનું ઉપાંગ છે.

એજ પ્રમાણે એક ધર્મવૃત્તિ અવસ્થા ભેદથી જૂદા જૂદા ધર્મના ઉપાંગો થઈ શકે છે જેવી રીતે સ્વાર્થ લાગ માનસિક વૃત્તિની સાથે સંમધ રાખવાથી તપ ધર્મનું ઉપાંગ થાય છે. અને એજ ધર્મવૃત્તિ દાતાદિ દ્વારામાં પ્રકાશિત કરવામાં આવે એટલે દાન ધર્મ તરીકે કોઈ ધર્માદા દવાખાના વીગેરેમાં બદલાય તો તે દાન ધર્મનું ઉપાંગ થાય છે.

આ પ્રમાણે કોઈ વિદ્વાન વિચાર કરશે તો તેમને જણાશે કે હાલમાં જે જે વૃત્તિ ચાલી રહી છે અને તેમાં દાન ધર્મ વીગેરે છે તે માત્ર સનાતન ધર્મના ઉપઅંગોજ છે અને તે પણ વિધિ પ્રમાણે તો નથી પણ કાંઈક ન્યૂનાધિક્તાવાળાં હોવા છતાં ફક્ત આપે છે તો સંપૂર્ણ રીતે મુખ્ય અંગોનું પાત્રન થાય તો તે અક્ષય સુખને આપે તેમાં જરાએ શંકાસ્પદ નથી જુઓ સનાતનધર્મમાં કહેલા ધર્મો જેવા કે ધૃતિ, ક્ષમા, દાન, અસ્તેય, શૌચ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, ધી, વિદ્યા, અક્રોધ, આદિ ધર્મવૃત્તિઓ, સદ્ગુણી જાતિ, સદ્ગુણી ધર્મો, સદ્ગુણી સમાજના મનુષ્યોને સમાન રૂપે પાત્રન કરવા માટે અધિકાર આપે છે તેમજ સનાતનધર્મનો પિતૃભાવ રૂપ ધર્મ તો સર્વને પ્રત્યક્ષ અનુભવ રૂપ છે માટે જે સનાતન ધર્મ વેદ, ઉપવેદ, દર્શન, સ્મૃતિ, પુરાણ, ઇતિહાસ તથા તંત્ર શાસ્ત્ર વડે પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે, એવા શ્રેષ્ઠ ધર્મનું અવલંબન ન કરતાં આળપ'પાળ ધર્મો દ્વારાએ અભ્યુદયની ઇચ્છા રાખવી એ કેટલું બધું સોચનિય છે ?

ભારતવર્ષનો ઉપદેશ કેવા પ્રકારનો છે તેનું ટૂંક વર્ણન કરવામાં આવે છે.

શિક્ષા-ઉપદેશ એજ મનુષ્યપણાના વિકાસનો ખીજ મેત્ર છે, શિક્ષા વિહીન મનુષ્યનું જીવન પશુ સમાન છે, મનુષ્યોમાં મનુષ્યત્વનું ખીજ ગમ્મ રીતે રહેલું છે. તે શિક્ષાઉપી અમતના સેચનથી અંકરવાન

થઈ મનુષ્યનું ઉચ્ચ જીવન પ્રતિષ્ઠિત કરે છે, માટે શિક્ષા-ઉપદેશ એજ મનુષ્યનો પ્રાણ છે એમ મહર્ષિયોએ કહેલું છે.

જગતમાં જેટલી જાતિયો છે, તે જાતિયોના લક્ષ્યર્થિંદુ જૂદાં જૂદાં હોવાને લીધે તેમના મનની વૃત્તિઓ પણ ભિન્ન ભિન્ન છે, તેથી પ્રત્યેક જાતિની શિક્ષાનો આદર્શ પણ ભિન્નજ હોય છે, જેમની પ્રવૃત્તિ વાણિજ્યની તરફ એટલે વેપારમાં હોય તેનો આદર્શ પણ વાણિજ્યનેજ મળેલો હોય છે, જેમની પ્રવૃત્તિ શિલ્પનિપુણતા હોય છે તેમનો આદર્શ શિલ્પમૂલક હોય છે, જેમની પ્રવૃત્તિ રાજનીતિની તરફ હોય છે તેમનો આદર્શ રાજનીતિ ભાવવાળો હોય છે, એમાં કાંઈપણ રીતે મંદેહ હોનો નથી, પરંતુ ઉપર જણાવેલી શિક્ષાનો મંમંધ ધર્મહીન ભૌતિક વિજ્ઞાનની સાથે હોવાથી તે તે શિક્ષાઓ વડે આત્માની ઉન્નતિ થઈ શક્તી નથી, આર્યજાતિનો પ્રાણ “ધર્મ” છે તેથી તેમની પ્રવૃત્તિની ધારા સચ્ચિદાનંદ મહાસાગરની તરફ વહ્યા કરે છે, તેથી કરીને જે શિક્ષાના મૂલ્યમાં “ધર્મ” હોય નથી તે શિક્ષા આર્ય ધર્મ પ્રમાણે કલ્યાણપ્રદ થઈ શક્તી નથી, આર્યજાતિની વ્યાવહારિક શિક્ષામાં પણ ધર્મભાવજ ભરેલો છે.

કાલના પ્રભાવથી હાલમાં આર્યજાતિની ધર્મ શિક્ષાનો લોપ થઈ ગયો છે, તેમજ ધર્મહીન પાશ્ચાત્ય શિક્ષણના વિષમય ફલથી આર્યજીવન પ્રાચીન કાલના આર્યજીવનથી રચુત થયું છે. સ્કૂલ અને કોલેજોમાં કોમળ મતિના બાળકોને જે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, તેમાં ધર્મ શિક્ષણનો પૂર્ણપણે અભાવ હોવાથી તેમનું જીવન આર્ય આદર્શવાળું હોતું નથી, પણ વિશેષે કરીને લક્ષ્ય બ્રહ્મ, આચાર બ્રહ્મ, તથા આરિત્ર બ્રહ્મ થઈ જવાથી આર્યજાતિ યથાર્થ ઉન્નતિના માર્ગથી બહુ દૂર ગયેલી છે.

સદાચારનું પાલન પિતૃ માતૃ ભક્તિ, સચ્ચરિત્રતા, જ્ઞાનાર્જન સ્પૃહા આસ્તિકતા, પરાધર્મપરતા, આધ્યાત્મિકતા, આદિ આર્યોના સુલભ

ગુણો ધર્મહીન શિક્ષણને લીધે આર્યજાતિમાં બાળકોના હૃદયમાંથી લુપ્ત થઈ ગયા છે આવી શોકજનક અવસ્થામાંથી આર્યજાતિને બચાવવા માટે દરેક આર્યે પોતાના બાળકોને ધર્મનું શિક્ષણ અવશ્ય આપવું જોઈએ.

આર્યજાતિનો પ્રથમ ધર્મ સદાચાર છે, માટે સદાચારનું શિક્ષણ આપવા માટે કામદ્વ ભુદ્ધિના બાળકોને શ્રી શક્તિ સમાજ તરફથી થોડા વખતમાં પ્રસિદ્ધ થનાર “ સદાચારપાલન ” એ નામનું પુસ્તક દરેક ગૃહસ્થાશ્રમીઓએ અવશ્ય રાખવું અને તેમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે પોતાના ઘરમાં કામળમતિ બાળકોને જો શિક્ષણ આપવામાં આવશે તો તેમને સનાતન ધર્મનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા વિના રહેશે નહીં.

આર્યજાતિનું પ્રાચીન નૈતિક જીવન કેવું હતું તે વિષે વર્ણન કરવામાં આવે છે—

પ્રાચીન આર્યલોકોની માનસિક ઉન્નતિ કેટલી બધી હતી તે તેમના નૈતિક જીવનની પર્યાયોચના કરવાથી પૂર્ણપણે જણાયા વિના રહેશે નહીં મહાત્મા હરિશ્ચંદ્ર જેવા રાજ્યો સ્વતંત્રતા પાલન માટે રાજ્ય, ધન, સ્ત્રી, પુત્રનો ત્યાગ કરી ચાંડાલના ઘરમાં દાસત્વપણું કર્યું છે.

શિબિ રાજ્યો પોતાને શરણે આવેલા પક્ષીની રક્ષાની ખાતર પોતાના શરીરના ટૂંકડે ટૂંકડા કરાવી નાખ્યા છે.

વૃત્રાસુર જેવા અસુરને મારી દેવતાઓને શાંતિ કરવા માટે દધિચિ મહર્ષિએ પોતાના શરીરનાં હાડકાં આપ્યાં છે.

મયૂરધ્વજ જેવા ગૃહસ્થાશ્રમીએ પોતાને ઘેર પધારેલાં અતિથિનો સત્કાર કરી અતિથિ ધર્મની પરિકાષાનો આદર્શ સ્થાપન કરવા માટે તે બંને પતિ પત્નિએ પોતાના પુત્રને મસ્તકથી પાદપર્થેત આંખમાં આંસુ લાવ્યા વિના વેહરી નાખ્યો છે. શ્રી રામચંદ્રજી પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવાની ખાતર રાજ્યપાટનો ત્યાગ કરી વનવાસી બન્યા છે, શ્રી બીષ્મદેવ

પિતાની તૃપ્તિની ખાતર જીવનપર્યંત બ્રહ્મચારી રહ્યા છે, પરમ પવિત્ર યુધિષ્ઠિર રાજ્યએ રાજ્ય છોડી દર્ધ વનવાસનો કલેશ વેડી સત્યની મર્યાદાને જરાપણુ ઉલ્લંઘન કરી નથી.

આ પ્રમાણે ભરતખંડવાસી આર્યજાતિયોની માનસિક, નૈતિક તથા આરિત્ર સંબંધી ઉત્તતિ કેટલી બધી ઉચ્ચ કક્ષાવાળી હતી તે સેહજ જણાઇ આવશે તેમજ પ્રાચીન કાળના આર્યલોકો ઉદારતા, સરળતા, સત્યપ્રિયતા સાહસિકતા, શિષ્ટાચાર, સદાચાર, દયા, પરોપકાર વૃત્તિ આદિ સઘળી દૈવી સંપત્તિયોના આદર્શરૂપ છે.

આર્યવાસિઓ ઉપર જણાવેલી ઉત્તતિવાળા હતા તેમાં ભરતખંડમાં આવેલા પશ્ચિમ તરફના લોકોએ પણ સાક્ષીરૂપે કહેલું છે.

પાશ્ચાત્ય પંડિત ‘ યસોરપણુ ’ સત્યધર્મને સઘળા ધર્મોથી શ્રેષ્ઠ કહેલો છે તેમજ હિંદુ શાસ્ત્રમાં પણ કહેલું છે “ નાસ્તિ સત્વાત્પરો ધર્મઃ ” સત્યથી બીજા પરધર્મ કાઠું નથી એમાં અને દેશોના વિચારો મળતા આવ્યા છે, એજ સત્યતાની બાબતમાં ‘ ઐરિયન ’ સાહેબે પણ કહ્યું છે કે “ મે કાઠપણુ આર્યને મિથ્યા બોલતાં સાંળખ્યો નથી ” ગ્રીકના રદ્રાવોએ કહ્યું છે કે:—આર્યલોકમાં કાઠપણુ ચોરી કરનાર ન હતો અને તેથી ખારણે તાણુ પણ મારવું પડતું ન હોતુ. તેમજ તેમની સાથેના વ્યવહારમાં કાઠપણુ સમયે દસ્તાવેજ કરવો પડતો નહોતો. ચીન દેશના પ્રસિદ્ધ “ હુયેનસા ” કહે છે કે:—“ સચ્ચરિત્રતા તથા સરળતામાં આર્યજાતિ લાંબા સમયથી પ્રસિદ્ધ છે. તેમજ તે લોક કદિપણુ અન્યાયથી ધન પ્રાપ્ત કરતા નહોતા, તેમજ ન્યાયની મર્યાદાના રક્ષકને માટે ત્યાગનો સ્વિકાર કરવામાં જરાપણુ પાછી પાની કરતા નહિ ” તેમજ સૈકના માકિપોલોએ ભારતવર્ષના બ્રાહ્મણોની સત્ય નિષ્ઠા જોઈને

હું છે કે-ભારતવાસિ બ્રાહ્મણો દ્રવ્યને માટે જરા પણ લાલચુ નહોતા. મજ દ્રવ્યની ખાતર કદિ પણ અસત્ય બાપણુ કરતા નહોતા, ” નેલ શિલમ્યાન સાહેબે કહ્યું છે કે:-“ મેં સેકડો મુકદ્દમેના દાખલા હેદુસ્તાનમાં જોયા છે તેમાં તેમની પ્રાણુરક્ષા થતી હોય, ધન રક્ષા થતી હોય, તથા કોઈ પણ પ્રકારની મિલકતની રક્ષા થતી હોય, તો પણ તે અસત્યનો માર્ગ હોય તો તે સ્વિકારતા નહિ. ” અર્થાત્ અસત્ય બાપણુ કરીને પ્રાણુ રક્ષા, ધન રક્ષા, તથા કોઈ પણ પ્રકારની મેલકતની રક્ષા કરતા નહિ. ભારતવર્ષના પ્રથમ ગવર્નર જનરલ વૉરન ફરિશ્ત સાહેબે પણ પાર્લામેન્ટમાં સાક્ષી પુરતી વખતે હિંદુઓને વિનયી રોપકારી, કૃતચ, વિશ્વાસુ તથા સ્નેહ શીલ કહીને પ્રશંસા કરી છે, અધ્યાપક યૂલિયમ્સ સાહેબે કહ્યું છે કે:-યૂરોપની કોઈ પણ જાતિ ભારતવાસિઓના જેવી ધર્મપરાયણુ નથી ” પ્રોફેસર મેક્સમૂલરે કહ્યું છે કે:-આર્યજાતિમાં સત્યપ્રિયતા એ સૌથી ઉત્કૃષ્ટ તે જાતિનું લક્ષણ છે ” રીસ દેશના પ્રસિદ્ધ સિકન્દર શાહ ભરતખંડમાંથી જતી વખતે ‘મે-આરિથનીજ’ નામના દૂતને ભરતખંડના લોકોની નીતિનું નિરિક્ષણ કરવા માટે મૂકી ગએલા તેથી તેણે આર્ય જાતિને વિષે કહેલું છે કે:- ‘ આર્ય જાતિમાં દાસત્વભાવ તો બીલકુલ છે નહિ, ત્યાંની સ્ત્રિઓમાં સાતિવ્રત્યતા તથા પુરૂષોમાં વીરતા હદપાર છે. સાહસિકતામાં આર્યજાતિ પૃથ્વીભરની અન્ય જાતિઓથી શ્રેષ્ઠ છે, પરિશ્રમી, શિલ્પી તથા નમ્ર પ્રકૃતિવાળા છે, તેઓ કોર્ટોમાં કદિપણુ દાવા કરવા જતા નહી, પણ ક્રાંતિમાં એક બીજા સાથે હળીમળીને રહેતા હતા. ” પ્રખ્યાત ઐતિહાસીક અબુલફઝલે કહ્યું છે કે, “ હિંદુલોકો ધર્મપરાયણુ, મધુર સ્વભાવવાળા અતિથિની સેવા કરનારા, મંતોષી, જ્ઞાનપ્રિય, ન્યાયશીલ, કાર્યદક્ષ, કૃતચ, વ્રત્યપરાયણુ અને ઘણા વિશ્વાસુ કલા છે. ” ઉપર પ્રમાણે પ્રાચીન

ઇતિહાસોના પર્યાલોચનથી જણાય છે કે જે વખતે પૃથ્વી ઉપરની અન્ય જાતિ જ્યારે અસભ્યતાના ઘોર અંધકારમાં ડૂબેલી હતી તે વખતે ભારત-વર્ષમાં સભ્યતાની જ્યોતિ સર્વત્ર ફેલાઇ ગયેલી હતી, તથા એજ જ્યોતિને લીધેજ મનુ ભગવાનના કથનાનુસાર પૃથ્વીની અન્ય જાતિયો પણ સભ્યતા તથા ઉન્નતિવાળી થઇ છે. એ મંજુષમાં એક ઇતિહાસિક દષ્ટાંત આપવામાં આવે છે. ઇસ્વીસનની પૂર્વે ૫૫ વર્ષ પૂર્વે પરાક્રાન્ત જુલિયસ-સીજરે બ્રીટનદ્વીપ ઉપર સ્વારી કરી અધિપતિપણું મેળવીને કહેલું છે કે:— “જે દેશમાં હું રાજ્ય વિસ્તારને માટે આવ્યો છું ત્યાંના લોક પશુ જેવા, કાચુ માંસ ખાનાર, ભોંયમાં ખાડા ખોદીને રહેનાર, વૃક્ષની શાખાઓમાં ત્રિહાર કરનાર, વિવિધ રંગોવડે શરીરને રંગનાર, ભાષા પશુના જેવી બોલનારા છે. બ્રિટન લોકોનો આવા પ્રકારનો આચાર જોઇ તેને બહુ ખેદ થયો હતો.” પરંતુ જ્યારે વીરચૂડામણી સિક્કદર પાદશાહ જુલીયસ-સીજરના ત્રણસે વર્ષ પહેલાં ભરતખંડમાં વિજય માટે આવ્યો હતો તે વખતે તેને માલમ પડ્યું કે જે આર્યજાતિને હું હીનવીર્ય તથા અસભ્ય સમજતો હતો તે જાતિનો ત્રીક જાતિની શિક્ષા ગુરૂ છે, વળી પંજાબ દેશના પોરસ રાજાની સાથે યુદ્ધ કરતાં તેના સમજવામાં આવ્યું હતું કે આર્યજાતિના સમાન વીર જાતિ આ પૃથ્વીભરમાં કોઇ નથી; એમનું વીરત્વ, વેષ, ભૂષણ, સ્વાભાવિક અપૂર્વ સૌન્દર્ય, દયાશીલતા, નિર્ભયતા, આતિથ્યવૃત્તિ, ધર્મભાવ આદિ ગુણો મનને મુગ્ધ કરનાર છે, તેમજ તેમની ભાષા પણ મૃદુ તથા અતિમધુર છે. જર્મન દેશના પંડિત જર્જસજર્જાએ કહ્યું છે કે:—“ ધર્મ તથા સભ્યતાનો વિચાર કરતાં પૃથ્વી-ભરની કોઇપણ પ્રજા આર્યજાતિની સમાન નથી ”. પ્રસિદ્ધ પંડિત કોક્સપ્રુકે કહ્યું છે કે:—ભરતખંડના જ્ઞાનની તથા સભ્યતાની જ્યોતિ સૌથી પહેલી ત્રીસ દેશમાં ગઇ, ત્રીસ દેશમાંથી રોમ દેશમાં ગઇ, અને રોમ

દેશના પ્રબળ પ્રત્યક્ષી તે જ્યોતિ સમસ્ત યૂરોપમાં વિસ્તારને પામી હતી. આ સઘળાં પ્રમાણેથી ભારતવાસી આર્યજાતિની અપૂર્વ સમ્યક્તા તથા તેમના નૈતિક જીવનનું સર્વોચ્ચપદ સાબિત થાય છે. પૂર્વની તેજ સ્થિતિ શ્રી શક્તિમાતા તેના ભારતવાસિઓને ફરીથી પ્રદાન કરે એવી આ સેવકની તેમના પ્રતિ અંતઃકરણપૂર્વક પ્રાર્થના છે. આર્યજાતિની ઉન્નતિનો ખ્યાલ કરી, સર્વે આર્યજંધુઓ પોતાની ગુમાવેલી દૈવી શક્તિઓ શક્તિમાતાની સેવા કરી પ્રાપ્ત કરે...તથાસ્તુ.

ભદ્ર નાનાલાલ ભાડીશંકર તરફથી નીચેનાં પુસ્તકો મુમુક્ષુઓને વિના મૂલ્યે આપવામાં આવે છે. બહારગામના મનુષ્યોએ ટપાલ ખર્ચ માટે પુસ્તકોના પ્રમાણમાં ટપાલ ખર્ચ મોકલવો. ઠે. રાજમહેતાની પોળમાં લક્ષ્મીનારાયણની પોળ. મયાભાઈના ઘર પાસે-મુકામ અમદાવાદ.

(૧) શિવ મહિમ સ્તોત્રમ.	(૪) શ્રી વિષ્ણુ સહસ્ર.
(૨) શ્રી યજુર્વેદિય નિત્યકર્મ.	(૫) શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ સ્તોત્રમ.
(૩) સ્ત્રીઓનું નિત્યકર્મ.	(૬) પ્રજ્ઞાચક્ર મહારાજની છબી.

એમ. ડી. એન્ડ સન્સ

નાં એકી અવાજે વખણાવેલાં

જગમશદુર તેલો.

ચંબેલીનું તેલ નં. ૧

આંમળાનું તેલ નં. ૧

બોરસદીનું તેલ નં. ૧ વાપરો.

આ તેલો ઉંચી જાતના વસાણા તથા તાજાં ફુલોમાંથી બનાવેલાં હોવાથી મગજના તમામ દુઃખો મટાડી મગજને તર શાખે છે, તેમજ વાળ લાંબા-સુવાળા-કાળા ચમકદાર બનાવી ખસ્તા વાળને અટકાવી આંખોનું તેજ વધારે છે. પુશ્યોમાં ઘણાંજ ચઢીઆતાં છે જેના વિષે ઘણાં સર્જીફિક્ટો મળેલાં છે. આ તેલોથી વાળ ઘોળા થતા નથી.

સુચના:-ખરીદતી વખતે એમ. ડી. એન્ડ સન્સ નામ વાંચીને લેજો; નકલી માલથી સાવચેત રહેજો.

સોલ એજન્ટ:-એમ. ડી. એન્ડ સન્સ.

અસારવા-અમદાવાદ.

॥ नमश्चण्डिकायैः ॥

ताक्रीदे नाम नोंधावो.

श्री शक्ति सेवा समाज.

આ સમાજના સભ્ય થનારને શક્તિ ઉપાસના તથા સાક્ષાતકાર સંબંધી મંત્ર, પુરસ્કરણ સાથે ગ્રંથો, વિગેરેનો અલભ્ય લાભ સસ્તે મૂલ્યે મળશે.

આ સમાજ સ્થાપવાનો ઉદ્દેશ એ છે કે, ગુજરાતમાં શક્તિ સંબંધી તત્વજ્ઞાન બહુ નજીવા પ્રમાણમાં એટલે કે નહિ જેવું છે. વળી આપણી પાસે દેવી ઉપાસના કરવાનાં સાચાં સાધનો શાસ્ત્રિય પ્રમાણવાળા ગ્રંથો નથી તેમજ દેવીની ઉત્પત્તિ વિગેરેનું જ્ઞાન પણ અનેક દેવી ભક્તોને નથી. એ બધી ખોટ પુરી પાડવા યથાશક્તિ યત્ન કરવા આ સમાજની સ્થાપના થઈ છે. દરેક શક્તિ ઉપાસકો વાર્ષિક ફક્ત એકજ રૂપીઓ ભરી આ સમાજના સભાસદ થઈ અનન્ય રૂપે માતાજીની સેવા કરશે એવી આશા છે.

સભ્ય થનાર ગૃહસ્થોને હવે પછી છપાતાં પુસ્તકો ભેટ આપવામાં આવશે, તથા ગઈ સાલનાં પુસ્તકો જુજ કિંમતે મળી શકશે.

લીં સેવકો,

શ્રી શક્તિ સેવા સમાજ
કાકડીઆની પોળ,
અમદાવાદ.

રમણલાલ ગાંડાભાઈ પાઠક.
જયંતિલાલ માણેકલાલ માંડવા.
નરવરલાલ ચુનીલાલ પાઠક.
મંત્રીગણ.

